

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАСЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2021 № 3 (159)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар

В. В. Шуміло

Випускові редактори

С. А. Токарев, Е. Л. Міден,
В. О. Чистяков

Редакційна рада

І. М. Аліференко, Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, С. Л. Лаєвський,
В. М. Лозовий, О. П. Моця, Ю. А. Мицик, Г. В. Папакін, М. О. Носко,
Н. Б. Реброва, Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій, Ю. О. Соболь,
С. В. Шуміло, О. П. Реєнт

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, Т. П. Льоннгрєн,
С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Р. В. Маньковська, С. Остапчук, А. М. Острянко,
В. М. Пекарчук, С. М. Плохий, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно,
Г. Хаусман, В. Г. Ченцова, О. Є. Черненко, Д. Чишмеджиєв, Н. В. Шліхта,
К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**

Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2021–2022 роки

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія КВ № 23837–13677Р від 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна

телефон для довідок: +38-(046)-295-7418

E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: journals.urau.ua/index.php/2518-7422

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2021 № 3 (159)

Editor-in-Chief

S. Shumilo

Managing Editor

C. O. Павленко

Deputies of the Editor-in-Chief

V. Diatlov,
O. Kovalenko

Executive Secretary

V. Shumilo

Technical Editors

S. Tokariiev, E. Miden,
V. Chystiakov

Editorial Council

I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskiyi, V. Lozovyi, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, M. Nosko, N. Rebrova, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
Yu. Sobol, S. Shumylo, O. Reient

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeiev, O. Veremeichyk, H. Vertienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, T. Lönnngren, S. Liashko, O. Mavrin,
R. Mankovska, J. Ostapczuk, A. Ostrianko, V. Pekarchuk, S. Plokyh, V. Polovets,
O. Prigarin, O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko,
D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta, K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The magazine is published with the regional budget support of Chernihiv region
within the Program
of information and publishing industry development in Chernihiv region for 2021–2022

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media
Series KV № 23837–13677R from 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 53 Hetmana Polubotka Street, Chenihiv, 14013, Ukraine
Phone for reference: +38-(046)-295-7418

E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com Old journal site: siver-litopis.cn.ua
New journal site: journals.urau.ua/index.php/2518-7422

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2021

ЗМІСТ

У глиб віків

Бовгиря А. «Наш Мазепа свят...» – гетьман у сприйнятті мешканців Гетьманщини	4
---	---

Історія міст і сіл

Павлик Н. Твір Т. Г. Шевченка «Як умру, то поховайте...»: Переяславські заповіді	11
---	----

Церковна старовина

Ситий І. Мінея 1718 року із зазначенням ставропігіального статусу Києво-Печерської лаври щодо Константинопольського патріархату в зібранні Чернігівського історичного музею	20
Литовченко О. До питання благоустрою території чернігівського Єлецького монастиря в 1970-х рр.	28
Миколайко Т. Михайло (Десницький) – чернігівський архієпископ (1803–1818)	39
Вовкодав В. До проблеми дослідження пам'яток кам'яної сакральної архітектури НІЕЗ «Переяслав» (1954–1991): історіографія	48

Мовою документів

Мицик Ю, Тарасенко І. Чернігівщина часів Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. у світлі кореспонденції Януша Радзівіла	54
Блакитний М. До історії вилучення радянською владою цінностей із дорогоцінних металів на Чернігівщині (1921 р.)	60

Розвідки

Захаров В. Особливості говтянського періоду в історії роду Трощинських	70
Герасимчук О. Переселення мешканців Чернігівщини на Північний Кавказ у 30–50-х рр. XIX ст.	78
Мінченко М., Федоров І. Кар'єрний шлях голів Ніжинського окружного суду (1874–1919 рр.)	89
Костів М., Сопронюк Т. Діти та підлітки в комуністичних пропагандистських кампаніях на Чернігівщині (початок 1930-х років)	98

Всесвітня історія

Дятлов В. Міф про «християнське місто» в ранньому реформаційному русі в Німеччині (1517–1525)	105
Білоусов Ю. Європейська міграційна криза 2015–2018 рр.: досвід Болгарії	114

Літературознавчі студії

Шуміло С. Категорія часу у світобаченні середньовічної людини: вплив мовної картини світу на морфологію дієслова	124
Тихолоз Н. Стрілецький тревелог Петра Франка: «Від Стрипи до Дамаску. Пригоди четаря УСС»	130

Дослідницькі нотатки

Welyczkowsky (Welleck) G. Blessed Vasyl Velychkovsk's ancestral relationship with venerable Paisius Velychkovsky and Chernihivshchyna	139
Шумило С., Шумило В. Важка доля героя Другої світової війни з Чернігівщини: Андрій Федотович Савенко (1912–1988)	156

Рецензії. Огляди. Анотації

Мицик Ю. Важливе дослідження швейцарського вченого	166
---	-----

Дискусія

Студьонова Л. Михайло Жирохов як феномен боротьби з «міфами», або Індикатор певних політичних настроїв	171
Лаєвський С. «Смотрящий» за істориками, або Право на правду	177

УДК. 9 (477)«Мазепа»

Андрій Бовгиря

«НАШ МАЗЕПА СВЯТ...» – ГЕТЬМАН У СПРИЙНЯТТІ МЕШКАНЦІВ ГЕТЬМАНЩИНИ

DOI: 10.5281/zenodo.5036370

© А. Бовгиря, 2021. СС BY 4.0

Метою статті є реконструкція образу гетьмана Івана Мазепи на підґрунті уявлень про нього, зафіксованих у матеріалах по «слову і ділу» чи політичних злочинах, що були у віданні різних установ політичного розшуку Російської імперії впродовж XVIII ст. **Основними завданнями** є виокремлення складових образу гетьмана, який сформувався в суспільній свідомості, факторів, що впливали на його створення. **Наукова новизна** полягає у введенні до наукового обігу ряду джерел, на основі яких було здійснено аналіз уявлень представників різних станів соціуму української автономії про епоху Мазепи та його самого. Основним методом стала архівна евристика та реконструкція текстів – матеріалів слідчих справ, які розглядають у статті передусім як пам'ятки ментальності та суспільної думки. **Висновки:** Усупереч змісту й настановам царських маніфестів, у суспільній свідомості доби Гетьманщини конструювався альтернативний образ І. Мазепи. Основними його складовими були позиціонування його як мецената, легітимного й справедливого правителя, символу протистояння зростаючому впливові метрополії, до яких навіть додавали елементи сакралізації.

Ключові слова: Іван Мазепа, «слово і діло», Гетьманщина, суспільна свідомість, політичний розшук.

Упродовж тривалого часу після 1708–1709 рр., чи невдовзі після цих подій, пам'ять про них ставала елементом історичного міфу, вибудованого двома протилежними групами, що були антагоністами в часи самого конфлікту чи мали діаметрально протилежні уявлення про його природу або персоналій. Ідеться про «мазепинців» – симпатиків колишнього гетьмана, які в той чи той спосіб декларували свою позицію, та їх противників – представників державного репресивного апарату чи авторів доносів.

В аналізованих джерелах – матеріалах установ політичного розшуку, зважаючи на їх специфіку, позиція перших представлена рельєфніше, оскільки слово, вербальні дії в них виступають об'єктом слідства. Утім протилежні настрої також існували й були запереченням версії міфу «мазепинців». Відтак природно, що вони не лише опосередковано втрапляли до кола інтересів установ політичного розшуку. Головним персонажем таких уявлень звичайно був Іван Мазепа.

Можна виокремити декілька вимірів його сприйняття. Їх ключовою датою буде 1708 р. Відтак панегіричний дискурс, рясно обрамлений в античну риторичку, у якому він постає як мудрий володар, щедрий меценат, непереможний полководець, після цієї дати змінюють на дискурс анафемствування. У ньому вико-

ристовували той самий риторичний потенціал, але з протилежним знаком¹. Ці два антагоністичні образи доповнює третій – наративний, який до певної міри містив риси їх обох. Автори козацьких літописів жили в період гетьманування Мазепи, були свідками подій 1708–1709 рр. Утім, через самоцензуру, цей період, як і саму особу гетьмана, у їхніх текстах маргіналізують і зводять до окремих повідомлень, які часто обривлені авторським суб'єктивізмом. Наприклад, негативний імідж І. Мазепи, зазвичай пов'язаний з його виступом проти Петра I, у «Літописі» С. Величка пов'язаний із зовсім іншим – І. Мазепа – «хитрий Махавель» – був ворогом В. Кочубея – Величкова патрона й покровителя. Г. Граб'янка і Самовидець узагалі нейтрально ставилися до гетьмана. Прикметне, що в трьох класичних козацьких літописах І. Мазепа – це представник «старожитної шляхти української»², «значний шляхтич козакоруский»³. Утім, пізніше усталилась традиція, за якою І. Мазепу позиціонували як «природного польського шляхтича»⁴, аби підкреслити непричетність малоросійського народу до його вчинку та цим самим певним чином нівелювати згубний вплив імперської інтеграції на традиційні права й вольності. Цей факт, а також обмеження інформації про І. Мазепу, є свідомим конструюванням авторами минулого, із якого вилучали «незручні» для нової ідеології сюжету.

Хронологія виявлених на сьогодні справ, які містять судження про події 1708–1709 рр., гетьмана І. Мазепу, його прихильників доволі широка – від 1709 р. до кінця XVIII ст. Більша їх частина припадає на перше десятиліття після тих подій, що напевно пов'язане із невеликим часовим проміжком, необхідним для збереження пам'яті про них. У пізніші часи свідчення очевидців чи сучасників зникають з об'єктивних причин. Якими були прояви образу колишнього гетьмана, сформовані в таких висловлюваннях?

Одним із них є уявлення про І. Мазепу, як про символ «старих часів», колишніх вольностей, суттєво нівельованих після полтавської поразки із упродовження Малоросійської колегії, розгулом репресій, іншими проявами імперського втручання в справи автономії. Правління І. Мазепи було доволі довгим, і з ним був пов'язаний період стабільності, усталеного трибу життя. На його зміну прийшов час хаосу, розрухи, які давалися взнаки задовго після полтавської катастрофи. До того ж, образ І. Мазепи, як успішного правителя, підтримуваний у свій час церквою, не міг бути водночас знищений, попри всі пропагандистські зусилля, у тому числі здійснюваних церквою. Відтак зберігалася певна інерція його позитивного сприйняття.

«Ныне государевой персони в светлице стоять не надлежит, он уже нам не надобен, ибо вместо государя тепер у нас Мазепа»⁵. Саме такою була реакція Івана Суходольського на перехід гетьмана на бік шведського короля й розрив відносин з царем у 1708 р. Він же наказав викинути із приміщення портрет Петра I. У його візії цар перестав бути владним символом, натомість І. Мазепа, позбувшись сюзеренітету останнього, набував рис повноправного володаря.

І. Мазепа в очах спільноти – останній легітимний гетьман, що зокрема проілюстровано у відомому вислові російського коменданта Зибіна, який знав «єдиного гетмана – Мазепу»⁶. У Гетьманщині таке сприйняття іноді знаходило вияв у прямому запереченні офіційних прокламацій. Тут варто згадати слова Федора Стичинського відносно правління гетьмана І. Скоропадського: «...не Мазепа –

¹ Сазонова Л. Гетман Мазепа как образ панегирический. Из поэтики восточнославянского барокко. *Mazepa eil suo tempo. Storia, cultura, società. Mazepa and his time. History, culture, society.* Alessandria, 2004. P. 487.

² Літопис Самовидця / Підготовка до видання Я. Дзири. Київ, 1971. С. 146.

³ Самійло Величко. «Літопис» / Упорядники Г. Боряк, Т. Таїрова. Київ, 2021. С. 472.

⁴ Симоновский П. Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах. Москва, 1847. С. 116.

⁵ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). Ф. 248. Оп. 29. Кн. 1766. Л. 1–11.

⁶ РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1712. Д. 26. Л. 14 об.

проклятий Иуда, а нынешний гетман проклятый Иуда...»⁷. У цьому випадку йдеться про несприйняття почутого з церковного амвону, а його ототожнення з наступником, із яким у свідомості чернігівського слуги асоціювалися пост-полтавські реалії.

Попри офіційну анафему, легітимність І. Мазепи все ще виявляли в церковних службах. Наразі зафіксовано кілька таких випадків. Наприклад, справжнім гетьманом вважав І. Мазепу священик Київського полку Григорій Глядковський, який у 1709 р. зачитував у церкві Мазепин універсал, а його автора іменував «ясновельможным» та закликав свою паству вірити документу. За словами доносчика, його «колеги» священика Шерепи, Глядковський залучив на свій бік бунчукового товариша Тарнавіота. Вони разом прославляли І. Мазепу, натомість царські укази та маніфести топтали ногами й закликали приєднуватися до гетьмана⁸. Закликав селян молитися за І. Мазепу, попри церковну анафему, староста села Городище Григорій Шаргородський. Місцевого священика він примушував служити молебні за І. Мазепу, Г. Орлика й короля⁹. Священик Михайло доносив на новомлинського сотника Г. Шишкевича за те, що той замість служб за здоров'я царя, примушував його молитися за І. Мазепу й короля та просити Бога, аби «царское величество пропал», та ще пропонував йому за це неمالі гроші¹⁰.

Після смерті гетьмана за наявним матеріалом можна прослідкувати певні елементи його сакралізації, як відповідь-заперечення акту анафемі, та його протиставлення імператору Петру І. Так, у 1724 р. ієромонах Гервасій, виходець із Гетьманщини, в'язень Соловецького монастиря, під час щорічного виголошення анафемі в тамтешній церкві дозволив собі радикальне висловлювання: «Наш Мазепа свят, а ваш москаль – скурвый сын»¹¹, при цьому він мав на увазі тодішнього імператора. Гервасій, що відбував покарання як приборчник колишнього гетьмана, бо у свій час служив при його дворі, цим ще більше ускладнив своє положення. Його було відправлено на слідство до Москви, де після тривалих допитів і тортур він, тепер уже довічно, знову був відсланий на Соловки.

Увагу привертає також епізод, що відбувся трьома роками раніше, у 1721 р., із колишнім лохвицьким протопопом Іваном Рогачевським. Перебуваючи на засланні в Архангельській губернії, під час аналогічного обряду в одній із місцевих церков він говорив: «Наш Мазепа свят и будет на небе, а ваш государь нет»¹². Як продовження переліку подібних висловлювань, варто згадати справу одного з ченців Києво-Печерської лаври, який потрапив до Таємної канцелярії через його лист, адресований сестрі. Там серед іншого було й таке: «И ты познesh как Мазепа был принят на небесах и как император первый принял мучения за власть его над архиереями»¹³.

Як бачимо, часто фігурантами справ про співчуття І. Мазепі виступали священики. Цьому, з одного боку, сприяла секуляризаційна політика Петра І, його відверто антиправославні вчинки та поведінка. Для прикладу варто навести хоча б пародійні перетворення традиційного хресного ходу на Вербну неділю в привід для п'яних богохульних маскарадів на кшталт «Всепянейшего и всешутейшого собора»¹⁴. Це викликало супротив у населення, що звикло до усталених традицій. Тому не дивно, що у свідомості багатьох людей XVIII ст. цар асоціювався з гонителем православ'я чи то навіть антихристом. Можливо, саме імідж Петра І як противника православ'я дав привід ієромонаху Києво-Печерського монастиря Костянтину повідомити, що він бачив, як цар ходив у печерах і хотів

⁷ РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1715. Д. 36. Л. 5.

⁸ РГАДА Ф. 248. Оп. 29. Кн. 1793. Л. 326–327.

⁹ РГАДА. Ф. 124. 1716. Д. 38. Л. 2.

¹⁰ РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1717. Д. 4. Л. 5–6.

¹¹ РГАДА. Ф. 371. Оп. 1. Д. 1262.

¹² Там же. Д. 1140.

¹³ РГАДА. Ф. 7. Оп. 1. Д. 5.Т. 3. Л. 106.

¹⁴ Уортман Р. Сценарии власти. Мифы и церомонии русской монархии. Москва, 2004. Т. 1. С. 72.

повикидати моці святих, за що його «архиереи киевские и переяславские бранили и кляли»¹⁵.

З іншого боку, у свідомості духовного стану І. Мазепа, попри анафему та загалівну негачію, залишався меценатом та фундатором церков. Утім, навіть згадка в приватній розмові, що церква була збудована І. Мазепою, була підставою для переслідування. Таку справу, зокрема, розглядали в 1747 р. проти одного зі священників чернігівської єпархії, на якого доніс його співрозмовник через «непристойне и предерзостные слова», що полягали у згадці І. Мазепа як фундатора церкви. Справу звинуваченого, вважаючи на відносно ліберальні часи, передали на розгляд чернігівського архієпископа із застереженням під страхом смерті таких слів більше не говорити¹⁶. Варто відзначити, що навіть нейтральні розмови про історію, минуле, не обов'язково пов'язані з опозиційними посталями, на кшталт колишнього гетьмана, були небезпечними й могли стати підставою для переслідування¹⁷.

Позиціонування І. Мазепа у позитивному світлі, як справедливого володаря, стало підставою для звинувачення у політичному злочині – співчутті колишньому гетьману – роменського жителя, цигана Федора Васильєва. Він у 1719 р. розповів солдату глухівського гарнізону про те, що одинадцять років тому його батько торгував та був пограбований шведськими солдатами. У пошуках справедливості батько пішов до І. Мазепа, який перебував на той час у Ромнах, «хлебом кланяться». Гетьман їх шанобливо прийняв, улаштував зустріч із королем, який наказав повернути пограбоване й покарати своїх солдатів¹⁸.

Ще один несподіваний ракурс біографії І. Мазепа, що є цінним доповненням до реконструкції уявлень про нього у XVIII ст., постає зі справи російського полковника Олексія Обухова, якого ігумен Трубецького монастиря Пахомій у 1714 р. звинуватив у зв'язках із колишнім гетьманом. Мовляв, гетьман І. Мазепа завжди по дорозі на Москву любляв гостювати в помісті Обухова під Москвою, у Мещорі. Коли полковника заслали до Сибіру за службові зловживання, він вихвалявся своїм добрим знайомством з гетьманом: «Слава Богу не долго в Сибири зажился. Дай Бог многолетнего здравия Ивану Степановичу». Пахомій, задля виправдання свого доносу, наводить цитату із твору Іоанна Златоуста «Маргарит»: «Иже врагу цареву друг есть, то не может цареву другом быти». На що Обухов відповів, що, попри таке близьке знайомство із гетьманом, не вважає себе осудним. Бо тоді таким слід вважати й царя Петра, позаяк Мазепа був у нього «в великой милости и славе»¹⁹.

Незважаючи на офіційне позбавлення гетьманської булави, І. Мазепа продовжували позиціонувати не лише як символ, але і як турботливого володаря-піклувальника. Так, запорожці, за свідченням козака Івана Нежборського, допитуваного в Похідній посольській канцелярії, сприймали гетьмана як заступника, що, на відміну від царя, який «мыслил кош запорожский разорити», захищав їх задля «целости отчизны»²⁰.

З І. Мазепою та його союзником Карлом XII пов'язували й майбутнє України. Про існування подібних настроїв свідчить одна із справ 1718 р. На полкового осавула Лубенського полку Петрунченка був складений донос, у якому того звинувачували у прихильності до гетьмана за його попередні висловлювання, де І. Мазепа разом із королем фігурував як заступник: «Старанием пана нашего гетмана Мазепа королевское величество Украину взял под свою протекцию, которому москаль отнедь никогда не постоит»²¹. Петрунченко у своїх закликах про-

¹⁵ РГАДА. Ф. 371. Оп. 2. Д. 1850.

¹⁶ РГАДА. Ф. 248. Оп. 5. Кн. 323. Л. 117–118 об.

¹⁷ Анисимов Е. «История» как непристойное слово в конце XVII – XVIII вв. *Научные труды*. 2015. № 35. С. 108–117.

¹⁸ РГАДА. Ф. 124. Д. 33. Л. 4–5.

¹⁹ РГАДА. Ф. 371. Оп. 1. Д. 573. Л. 3–6.

²⁰ РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1709. Д. 18. Л. 27.

²¹ РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1718. Д. 47. Л. 42.

тиставляв обидві протекції – шведську й московську – явно не на користь останньої: «Москаль выволочил нас по чужих землях, а королевское величество нас обнадежил – быть Украине отдельной от Московского панства». Протиставлення шведів і московитів і твердження про правильний вибір І. Мазепи присутнє у свідченнях козака Нежборського, який повідав про настрої в Січі: «Государь города и народ украинский разоряет, а швед городов украинских не разоряет, а берет всяко, что хочет за денги»²².

Після смерті гетьмана образ «правителя-заступника» переходить до Пилипа Орлика. Саме його, а не І. Скоропадського, згідно з окремими свідченнями, уважали істинним гетьманом, на якого покладали всі владні повноваження. Це був своєрідний символ протидії в пост-полтавській Гетьманщині свавіллю, пов'язуваного з російським правлінням. Зокрема челядник гетьмана І. Скоропадського нібито чув від свого господаря: «Надеемся на старого пана нашего Орлика, который останется гетманом. Будет вскоре оплата нам...»²³ І. Скоропадського тут не протиставляють І. Мазепі, а навпаки – перший постає як опозиційний до імперії лідер, союзник П. Орлика, із яким він нібито активно листувався, коли той перебував у Яссах. Гетьман, згідно зі словами челядника, таємно плекав плани з винищення російських гарнізонів у Гетьманщині. А колишній дворецький П. Орлика Олексій Граєвський у 1713 р., під час спільного застілля з коропським сотником Кіндратом Безносим, котрий і став автором доносу, проголосив тост за здоров'я свого колишнього патрона та висловив сподівання, що скоро він стане «паном нашим»²⁴. У візії іншого фігуранта політичного слідства, колишнього слуги гетьмана І. Мазепи, – бурмиистра Савви Панкевича, на якого також доносив коропський сотник, складалася ціла картина змови проти російського правління в Україні, організатори й учасники якого об'єднувалися навколо гетьмана: «Мазепа умер, а мазепинци живи и будут Москву гнать!»²⁵ У 1723 р. в одному з доносів фігурував факт листування між П. Орликом та наказним гетьманом Павлом Полуботком. Останньому також приписувалися слова, виявлені в листуванні: «...не бойтесь козаки о себе, скоро порастут орлята а как порастут то всей Украине их будут слышать». У доносі зазначалося також про чутки, згідно з якими П. Орлик з ордою стоїть під Білою Церквою і наміри Полуботка з ним з'єднатися»²⁶.

Матеріали політичного розшуку, у віданні яких були злочини проти особи царя, включно з вербальними діями – зокрема й висловлення «непристойних слів» проти особи монарха й позиціонування анафемованого гетьмана в позитивному світлі, мають унікальний ресурс реконструкції суспільних уявлень про епоху й І. Мазепу. У інших джерелах подібна інформація або відсутня, або ж представлена в офіційному трактуванні, суголосному з текстами пропагандистських універсалів. У супереч їм у суспільній свідомості доби Гетьманщини конструювався альтернативний образ І. Мазепи. Основними його складовими були позиціонування його як мецената, легітимного й справедливого правителя, символу протистояння зростаючому впливові метрополії, до яких навіть додавалися елементи сакралізації. У переважній більшості проаналізованих висловлювань, які стали предметом політичного розшуку, гетьман протиставляється царю Петру І. Саме з пост-полтавської доби беруть початки політичного розшуку в Гетьманщині, а перші прояви анти-сакрального сприйняття монаршої особи, започатковані ще тоді, широко проявлялися впродовж усього XVIII ст., ставали об'єктом розгляду політичного розшуку та пам'ятками суспільної свідомості. Чому саме події «нещасливого шведського року» стали своєрідним каталізатором зміни уявлень у Гетьманщині про монаршу владу, адже до цього спроби вербальної

²² РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1709. Д. 18. Л. 38.

²³ РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1711. Д. 14. Л. 22.

²⁴ Там же. Л. 22.

²⁵ РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1711. Д. 14. Л. 5 об. – 10.

²⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Київ. Ф. 53. Оп. 2. Спр. 452. Арк. 2.

образи величності на цій території практично не фіксуються? Після Полтави влада московського царя, яку до цього уявляли сакральною, бо та була надто далекою через низьку задіяність у місцевих справах, стала значно «ближчою» і відчутнішою у своїх проявах втручання в життя автономії і кожного її мешканця. Московський цар, якого колись бачили либонь на офіційних «парсунах» чи знали за титулами в офіційних грамотах, тепер очолював військо, займався господарськими справами, брав участь у тортурах, слідстві, ім'ям якого чинились дії, що суперечили місцевим цінностям і традиціям, – ставав більш реальним і приземленим, а отже позбувався ореолу сакральності та навіть ставився на один рівень з гетьманом. Останній в очах певної частини суспільства залишався не лише легітимним володарем, але й символом протистояння впливові імперії.

References

Anysymov, E. (2015). «Istoryia» kak neprystoinoe slovo v kontse XVII–XVIII v. [History as an obscene word at the end of XVII–XVIII]. *Nauchnye trudy – Scientific works*, 35. Saint-Petersburg, Russia.

Sazonova, L. (2004). Hetman Mazepa kak obraz panehyrycheskyi: yz poetyky vostochnoslavianskoho barokko [Hetman Mazepa as a panegyric image: from the poetics of the East Slavic baroque]. *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società. Mazepa and his time. History, culture, society*. Alessandria, Italy.

Uortman, R. (2004). Stenariyy vlasty. Mify u tseromonii russkoj monarkhii [Power scenarios. Myths and ceremonies of the Russian monarchy]. Moscow, Russia.

Бовгиря Андрій Маркович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України (вул. М. Грушевського 4/504, Київ, Україна).

Bovgyria Andrii M. – Ph.d. History. Senior Research Fellow, Department of Ukrainian Historiography, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine (4 M. Hrushevskoho Street, room 504, Kyiv, Ukraine).

E-mail: andrzej@ukr.net

"OUR MAZEPA IS HOLLY..." HETMAN IN THE PERCEPTION OF THE INHABITANTS OF THE HETMANATE

The purpose of the article is to reconstruct the character of Hetman Ivan Mazepa on the basis of impressions about him recorded in materials on "word and deed" or political crimes, which were under various institutions of political investigation of the Russian Empire during the XVIII century. The main objectives are to identify the components of the character of the hetman, which was formed in the public consciousness, the factors that influenced its creation. The scientific novelty lies in the introduction a number of sources into scientific circulation, on the basis of which the analysis of the impressions of representatives of different classes of society of Ukrainian autonomy about the era of Mazepa and himself was carried out. The main methods were archival heuristics and reconstruction of texts, such as materials of investigative cases, which are considered in the article primarily as monuments of mentality and public opinion. Conclusions. Contrary to the content and instructions of the tsarist manifestos, an alternative image of Mazepa was constructed in the public consciousness of the Hetmanate era. Its main components were positioning hetman as a philanthropist, a legitimate and just ruler, a symbol of opposition to the growing influence of the metropolis. Sometimes to these characterizes of Ivan Mazepa were even added elements of sacralization.

Key words: Ivan Mazepa, «word and deed», Hetmanate, public consciousness, political investigation.

Дата подання: 1 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 19 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Бовгіря, А. «Наш Мазепа свят...» – гетьман у сприйнятті мешканців Гетьманщини. *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 4–10. DOI: 10.5281/zenodo.5036370.

Цитування за стандартом APA

Bovgyria, A. «Nash Mazepa sviat...» – hetman u spryiniatti meshkantsiv Hetmanshchynu [«Our Mazepa is holy...» – hetman in the perception of the inhabitants of the Hetmanate]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 4–10. DOI: 10.5281/zenodo.5036370.

УДК 821.161.2:930.25:908(477.41-21)(092)Шевченко

Наталія Павлик

ТВІР Т. Г. ШЕВЧЕНКА «ЯК УМРУ, ТО ПОХОВАЙТЕ...»: ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ ЗАПОВІТИ

DOI: 10.5281/zenodo.5091428

© Н. Павлик, 2021. СС BY 4.0

Мета роботи. Відслідкувати в наявних джерелах інформативну насиченість щодо написання Т. Шевченком твору «Як умру, то поховайте...», виявити проблематику виконання переяславських заповітів стосовно локації поховання, озвучених поетом у згаданому творі. **Завдання роботи.** Розкрити роль та вплив прижиттєвого оточення Т. Шевченка на його перепоховання, показати спрямованість поетичних рядків «Заповіту» на волевиявлення Кобзаря бути похованим на Переяславщині. **Актуалізація** питання виконання переяславського заповіту на сьогодні є нагальною з огляду на відзначення 160-ї річниці від дня перепоховання Т. Шевченка й наближення до встановлення істинності вчинених дій та перебігу подій відповідно артикульованих постулатів українського генія щодо посмертного поховання. Зазначимо, що питання виконання переяславських заповітів, озвучених Т. Шевченком у творі «Як умру, то поховайте...», не було предметом розгляду окремого дослідження. Використані **методи:** аналіз – під час спостереження за письмовими спогадами сучасників Т. Шевченка, версифікація – під час інтерпретації первісного автографа «Заповіту» та його збереження А. Й. Козачковським. **Новизна** роботи полягає в тому, що вперше зроблено спробу розкрити проблематику виконання переяславських заповітів Т. Г. Шевченка, озвучених ним у вірші «Як умру, то поховайте...», написаному 25 грудня 1845 р. в Переяславі, з'ясовано вплив прижиттєвого оточення поета на вирішення питання місця перепоховання митця в травні 1861 р. **Висновки.** Стосовно волевиявлення Т. Шевченка щодо поховання своєї особи, озвучених у творі «Як умру, то поховайте...», можна стверджувати: воно виконане частково – поховання здійснили в Україні, але змінили локацію, керуючись більше аргументами й уподобаннями Г. Честахівського, який місце погребіння обрав виходячи з побажання Т. Шевченка збудувати хату й доживати віку на правому березі Дніпра поблизу Канева. Можна з упевненістю стверджувати, що «Заповіт» Т. Шевченка переяславський не тільки тому, що написаний у Переяславі, а й тому, що в ньому чітко вказані локації Переяславщини. Мистецьку інтерпретацію Т. Шевченка місця його поховання близьке оточення поета не взяло до конкретного й чіткого виконання, виходило з обставин та суб'єктивного трактування слів поета. З вищенаведеної аргументації приходимо до висновку: коли б Т. Шевченко помер 1845 р., то він однозначно був би похованим на Переяславщині, десь поблизу В'юниці чи Андрушів.

Ключові слова: А. Й. Козачковський, заповіт, Переяслав, поховання, Т. Г. Шевченко.

Тарас Шевченко як символ українства буде духовною потребою нації в тяг-лості історії ще багато поколінь, тому його ідейні заповіді є програмними в по-будові як українського суспільства, так і державності. Осібно становить інтерес заповіт Т. Шевченка щодо його посмертного поховання, уславленого у творі «Як умру, то поховайте...» Дослідження й публікації, що опосередковано пролива-ють світло на порушену проблему, обмежуються спогадами сучасників Кобзаря, зібраними у виданні «Спогади про Тараса Шевченка»¹. Інформативною із зако-рдинованої проблематики є стаття В. П. Мельник «Тарас Шевченко і Андрій Козачковський: життєвий діалог» у збірнику наукових статей III Всеукраїнських Шевченківських читань².

Твір «Як умру, то поховайте...» Т. Шевченко написав у покоях переяслав-ського лікаря Андрія Йосиповича Козачковського. Нині це меморіальна кімната Музею Заповіту Т. Г. Шевченка: її називають «священною», адже там відбулась таємниця народження всесвітньо відомого твору українського генія.

Після написання «Заповіту» Т. Шевченко 7 місяців не написав жодного ряд-ка, що свідчить про щире сповідальність, а не просто художнє оформлення дум-ок та почуттів на момент загострення важкого психологічного стану.

Саме на Переяславщині восени 1845 р. Т. Шевченко написав 10 епохальних творів, і як творчий вінець Переяславської осені – світу явлено «Заповіт». Знако-во, що народини такої поезії відбулись у велике свято: за старим стилем 25 груд-ня – Різдво Христове.

Цікаве припущення зробив кандидат медичних наук П. Коваленко: «У 1845 році, в Переяславі написано знаменитий “Заповіт”. Довідкова література пише, що цей вірш Тарас Григорович написав під впливом важкої хвороби і, не-зважаючи на молодість поета (31 рік), він був продиктований страхом смерті. Безперечно, такий логічний зв’язок між хворобою та заповідальним змістом вір-ша існує.

Саме через страх смерті, на фоні важкої виснажливої хвороби та великого емоційного навантаження, Т. Шевченко в цьому політичному зверненні до наро-ду (“Заповіт”) висловлював свою принципову позицію...

Отже, на основі цього вельми драматичного факту, пов’язаного з обстави-нами створення “Заповіту”, можна дійти висновку, що хвороба Т. Шевченка у 1845 р. була надзвичайно важкою, якщо тридцятидворічному поетові довелося думати про смерть і писати прощальний заповіт.

Проте під “Заповітом” стоїть трохи пізніша дата, – не жовтень, час хвороби, а грудень 1845 р. Чим пояснюють таку невелику розбіжність? Можливо, вірш та-кож було написано у жовтні, а в кінці року зроблено його остаточну редакцію й поставлено дату: “25 грудня”. Могло бути загострення хвороби в грудні. Тоді все збігається»³.

Існує також думка, що Т. Шевченко написав «Заповіт» не в Переяславі. Можна припустити, що перші 8 рядків Кобзар створив на світанку 25 грудня 1845 р. в розпал хвороби, а інші 16 рядків доопрацьовував пізніше. Коли уважно придивитися, то помітно, що в перших 8 рядках поет робить заповіт щодо своєї особи, а далі – майбутнім поколінням. Отже, твір неначе різко розділений поба-жаннями митця, що наводить на думку про осмислення, глибокі роздуми, перш ніж озвучити не щось своє настроєве, а значуще для майбутнього.

Поет чітко вказує на локації Переяславщини: «поховайте мене на могилі»⁴ (працюючи в Археографічній комісії, він бачив та описував Трибратню, Виблу,

¹ Спогади про Тараса Шевченка / Укладання й примітки В. С. Бородіна, М. М. Павлюка, О. В. Боро-ня; передмова В. Л. Смілянської. Київ: Дніпро, 1982. 547 с.

² Мельник В. П. Тарас Шевченко і Андрій Козачковський: життєвий діалог. III Всеукраїнські Шев-ченківські читання: збір. наук. статей (м. Переяслав-Хмельницький, 25 листоп. 2008 р.). Національ-ний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», 2011. С. 97–105.

³ Коваленко П. П. Серце моє трудне, що в тебе болить?.. (Захворювання і смерть Т. Г. Шевченка з по-глядку сучасної медицини). Чернівці: Молодий буковинець, 2000. С. 31.

⁴ Шевченко Т. Кобзар. Київ: Радянська школа, 1987. С. 284.

Богданову могили. Очевидно, на одній із них і хотів бути похованим); «Щоб лани широкополі, // і Дніпро і кручі // було видно»⁵ (якраз їх і видно з Андрушів, про які він писав «Й раю кращого на тім світі не буде, як ті Андруші»⁶); «було чути, // як реве ревучий»⁷ (там – біля В'юниць і було урочище, що мало народну назву Ревуче. Етнограф В. П. Мельник (06.08.1951 р. н.) оприлюднила розповідь старожитньої бабусі із с. В'юнища, яка розповідала, що в шевченківські часи в Дніпро весною тала вода прибувала так, що стояло ревище, яке було чути аж у Григорівці). Окрім цього, у записах Д. Яворницького є згадка про дніпровський поріг Ревучий, про який Т. Шевченко однозначно чув від жителів Наддніпрянщини. Такі орієнтири наводять на думку, що на 1845 рік поет бажав бути похованим «серед степу широкого», де «лани широкополі» – тобто на лівому, на середину XIX ст. степовому березі Дніпра на Переяславщині.

Задумаймося, до кого були звернені слова Т. Шевченка «Як умру, то поховайте...», який, відчуваючи передсмертні хвилини, турбувався про елементарне поховання. Вони, безперечно, адресовані надійному й вірному другові А. Козачковському та його оточенню. Рідня поета була далеко, та й досить убога, щоб організувати перевезення та похорон. Т. Шевченко усвідомлював, що першим написаний вірш побачить А. Козачковський, у садибі якого він пережив жахливі хвилини передсмертних відчуттів. На засланні в Орській кріпості в 1847 р. Кобзар пише поему «Сон», де є ностальгійні візії про милий серцю Переяславський край: «3 Переяслава старого, // 3 Виблої могили» бачить «Гори... високії, // Не так і високії, // Як хороші, хорошії, // Блакитнії здалека»⁸. А з тих гір «Собор Мазепи сяє, біліє, // Батька Богдана могила мріє, // Київським шляхом верби похилі // Трибратні давні могили вкрили. // 3 Трубайлом Альта меж осокою // Зійшла, з'єдналась, мов брат з сестрою»⁹.

Автограф у рукописній збірці «Три літа» Т. Шевченком датовано: «25 декабря 1845, в Переяслові», що і є беззаперечним аргументом переяславського походження вірша «Як умру, то поховайте...»

Існує чотири джерела тексту цього вірша, чистові автографи яких зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України:

- неповний чистовий автограф (рядки 1–15), відокремлений від невідомої збірки середини 40-их рр. XIX ст.;
- чистовий автограф на окремому аркуші;
- чистовий автограф у рукописній збірці «Три літа»;
- список І. М. Лазаревського кінця 1850-их рр. з виправленнями Шевченка.

А от первісний авторський рукопис твору «Як умру, то поховайте...», написаний Т. Шевченком у Переяславі 25 грудня 1845 р., невідомий.

Підсумуємо, чи виконані ті заповіти Т. Шевченка, які озвучені ним у творі «Як умру, то поховайте...»?

Один заповіт чітко виконаний – як і просив поет, його поховали «на Вкраїні милій». Але постає питання з локацією – поховання здійснили на Чернечій горі в Каневі, а Т. Шевченко просив «на могилі», і на увазі він мав конкретно одну із тих, яка, можливо, візуалізувалась при переїзді із В'юниць до А. Козачковського в Переяслав 1845 р. у розпал хвороби. Коли постало питання, де перепоховати прах Т. Шевченка, Г. Честахівський взяв на себе відповідальність, запевняючи, що від самого поета чув побажання бути похованим на кручах Дніпрових, тобто місцині, яку вибрав поет для облаштування свого житла: «Яби я не почув із Тарасових уст при його житні слова, що “тихе пристанище і спокій найдеш коло Канева”, то Батько Тарас сміло запанував би в Києві з панями, бо ні одної душі живої не було, котра б не потягла з усе сили на панську сторону. Дуже добре

⁵ Шевченко Т. Кобзар. С. 284.

⁶ Шевченко Т. Г. Твори в трьох томах. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1955. Т. 3: Драматичні твори. Журнал. Вибрані листи. С. 394.

⁷ Шевченко Т. Кобзар. С. 284.

⁸ Там само. С. 327.

⁹ Там само. С. 330.

зробив я, що поїхав з Батьком Тарасом, а то прийшлося би весь вік жалкувати до одури»¹⁰.

«Честаховский свято исполнил возложенную на него миссию. Он настоял, между прочим, чтобы тело поэта было похоронено на Чернечей горе, а не в Каневе», – згадував О. Лазаревський¹¹.

Треба визнати, що поховання на Канівських кручах – то в більшій мірі воля Г. Честахівського, аніж самого Т. Шевченка, що підтверджує у своїх спогадах О. Лазаревський: «Мы хорошо помним, что Честаховский “при последних минутах жизни поэта” не находился, да если бы и находился, то у него, ввиду предсмертных страданий Тараса Григорьевича, не хватило бы духу спрашивать умирающего о месте похорон. Хорошо так же знаем, что никакого завещания, ни письменного, ни словесного, Тарас Григорьевич о месте своего погребения не оставлял, а мысль его друзей о погребении тела умершего около Канева (где поэт собирался строить себе “хату”) основана была лишь на поэтическом завещании.

Вот это-то завещание страстно желая исполнить, Г. Н. Честаховский и говорил о предсмертной будто бы воле поэта...»¹².

Розглядали питання можливого місця перепоховання Т. Шевченка і в Києві: спершу на цвинтарі Видубицького монастиря або Аскольдовій могилі. Троюрідний брат поета Варфоломій Шевченко та родичі покійного наполягали, що поховання має бути на Щекавицькому кладовищі, де вже було придбано ділянку за 15 крб., викопали яму й виготовили дубовий хрест. Висловлював побажання поховати свого друга й В. В. Тарновський (молодший) у Качанівці на Чернігівщині, де поет знаходив спочинок у творчій атмосфері освіченого товариства в 1845 та 1859 рр.

«В одном особенно живописном месте, на выступающей к пруду площадке, среди плоскогорья, он стал восторгаться видом и воскликнул: “Як умру, то тут поховайте мене”. Этим словам, конечно, нельзя придавать серьезного значения: они были произнесены под впечатлением окружающей его чудесной природы»¹³. В. В. Тарновський розцінив висловлювання поета як мимовільний емоційний прояв, а не як прагматичне, усвідомлене розпорядження – заповіт.

Вірш «Як умру, то поховайте...» уперше опубліковано за життя Т. Шевченка під назвою «Думка» у збірці «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки» (Лейпциг, 1859); під редакційною назвою «Заповіт» (1–8 рядки) – у книзі «Кобзарь Тараса Шевченка», виданий коштом Д. Ю. Кожанчикова 1867 р.

Першодрук повного тексту здійснено у львівському журналі «Мета» (№ 4, 1863 р.) під назвою «Завіщаніє». Досить довільні й претензійні редакторські трактування, адже заповіт, це правовий документ, зроблений у встановленій законом формі розпорядження дієздатного громадянина (заповідача) на випадок смерті про належне йому майно. А у творі «Як умру, то поховайте...» висловлювалося прохання про місце поховання та заклик у формі дієслів наказового способу – «вставайте», «кайдани порвіте», «волю окропіте». Із цього напрошується висновок, що доцільнішим було б назвати твір «Заклик», що домінантою закладено в смисл і мету поетового волевиявлення. Редакторська назва «Думка» була якраз найбільш підходящою, адже відображала конгруентність автора – що думав, те й озвучив. Назва «Заповіт» відобразила більш широке значення цього слова, тобто звернення-прохання, заповідь майбутнім поколінням до визволення.

А от пряму Шевченкову вказівку місця поховання – лівобережна Україна, а конкретно – Переяславщина, поблизу якої в ХІХ ст. нараховувались десятки могил, на одній із яких поет бажав бути похованим, ніколи не розглядали. У документальному відеофільмі «Стежками Тараса Шевченка» С. Вовкодава та К. На-

¹⁰ Спогади про Тараса Шевченка. С. 448.

¹¹ Там само. С. 443.

¹² Там само. С. 436–437.

¹³ Там само. С. 125–126.

гайко показано зняту з висоти пташиного польоту сучасну панораму, де видно Богданову та Трибратню могили, які, безперечно, попали в поле зору Т. Шевченка. Таку візуалізацію, тільки в іншому ракурсі, вірогідно словесно й відтворив поет у творі «Як умру, то поховайте...»

Ликера Полусмак у спогадах, записаних К. Широцьким 1910 р., взагалі не сприйняла місця поховання свого колишнього нареченого: «Міні дивно то, що він в Каневі ліг. Чом він не написав – де вродився, щоб в Кирилівці поховали»¹⁴.

А. Й. Козачковський – перший, хто мав побачити первісний текст вірша, адже був поряд у дні хвороби поета, коли той написав твір. Немає даних, чи був А. Й. Козачковський присутній на похороні та на перепохованні, щоб ініціювати виконання прямого побажання Т. Шевченка. Відомо, що на перепохованні були двоє переяславських студентів, один із них – М. Малашенко – написав 14 березня 1861 р. вірш «На вічну пам'ять Тараса Шевченка», який прочитав 7 травня 1861 р. у Києві при перевезенні тіла Кобзаря. Твір переяславського поета-аматора було надруковано в газеті «Киевский телеграф» 23 березня 1861 р.

У своїх спогадах А. Козачковський зазначив, що Шевченко «писав, ніби граючись», та чомусь не лишив згадки про написання Т. Шевченком твору «Як умру, то поховайте...», який за логікою подій мав побачити й прочитати найпершим. Очевидно, Андрій Йосипович остерігався втручання й прямого озвучення фактів написання «Заповіту» у своїй господі опальним поетом, маючи по тому, як там перебував Т. Шевченко, клопоти й достеменно знаючи реакційні дії царського уряду щодо поетичного спротиву Кобзаря. Шеф жандармів і начальник III відділу граф Олексій Орлов, переглядаючи рукописну збірку «Три літа», яка стала головною підставою звинувачення поета й заслання на десять років, із люттю перекреслив текст «Заповіту», кваліфікувавши цей твір (та й деякі інші), висловлюючись мовою оригіналу, «в высшей степени дерзкого и возмутительного содержания»¹⁵.

В. В. Тарновський лишив згадку по те, яку реакцію в суспільстві викликав арешт Т. Шевченка: «Впоследствии, когда его арестовали, то все его знавшие, а особенно же те, у которых он проживал, были напуганы и ожидали обыска»¹⁶. А. Й. Козачковський був одним із тих, чії життєві шляхи перетинались із поетовими, та ще й у його господі був написаний антикріпосницький твір, офіційне ставлення до якого видно із висловлювання графа О. Орлова. Ускладнили поведінку та вплинули на рішення переяславського лікаря дистанціюватися й ідейні розходження із Т. Шевченком. Зі спогадів А. Й. Козачковського проглядаються непрості їхні стосунки в останній приїзд Т. Шевченка до свого друга (у 1859 р.): «Скоро после отъезда в Петербург он прислал мне “Кобзаря”. На письмо моё к нему в Петербург он не ответил, и меня тяготила мысль, что, может быть, взгляды мои на ожидаемую крестьянскую реформу не согласовались с его взглядами, но друг его, М. М. Лазаревский, бывший у меня после его смерти, заверил меня, что это не имело никакого влияния на то глубокое чувство привязанности ко мне, которое он сохранил до самой смерти»¹⁷. Очевидно М. Лазаревський хотів згладити гострі кути загалом дружніх стосунків Т. Шевченка й А. Козачковського, який (пам'ятаймо, бо це пам'ятав безперечно й поет) врятував життя другові. Т. Шевченко на вівтар боротьби поклав життя, щоб відбулось визволення з кріпаччини українських селян, із яких він походив і яких захищав даною йому могутністю слова. Він не дожив шість днів до оголошення про підписання маніфесту реформи 1861 р., але навіть в останні години свого життя, будучи важкохворим, у далекому Петербурзі перепитував, чи вже підписаний царем маніфест. Свого часу Кобзар надіявся на рішучість і дієвість А. Козачковського, який мав вплив на законодавче рішення цього питання, але не виступив радикально. При-

¹⁴ Спогади про Тараса Шевченка. С. 380.

¹⁵ Там само. С. 286.

¹⁶ Там само. С. 124.

¹⁷ Там само. С. 85.

чиною тому могли бути особисті життєві обставини: на зарплату лікаря не підіймеш чотирьох дітей, а підтримкою було те, що він мав у власності 150 десятин землі та 32 ревізькі душі.

Поет не висловив прямо свого розчарування й невдоволення, але стурбованість самого А. Козачковського говорить про те, що він знав причину Шевченкової відстороненості після їхньої розмови 1859 року. Переяславський лікар і дворянин про це згадував так: «Зашла речь об ожидаемой тогда воле. В то время у нас уже совершилось по требованию правительства обсуждение об улучшении быта крестьян, в котором я принимал письменно деятельное участие. Не стесняюсь его симпатиями, я откровенно высказывал свой взгляд на ожидаемую реформу, указывая на некоторые, по моему мнению, практические неудобства и затруднения.

Грустное впечатление производил на него взгляд мой»¹⁸.

Первісний, невідомий автограф твору «Як умру, то поховайте...», очевидно, той, що написаний у садибі А. Козачковського в Переяславі 25 грудня 1845 р. В. П. Мельник зазначає: «Родина Козачковських довгий час зберігала в родинному архіві матеріали Т. Г. Шевченка. Це були листи Т. Шевченка з неволі, колекція малярських творів, можливо інші документи, які до нас не дійшли. Після революції, коли почалися репресії, велику частину родинного архіву Йосип Андрійович (син лікаря А. Козачковського) спалив, а частину якимось чином, як пише у спогадах А. Й. Козачковський (онук), передав до Петербургу»¹⁹. Міг бути спаленим і первісний автограф «Заповіту», що лежав серед «інших документів». А що, коли серед переданих у Петербург паперів був також первісний автограф вірша «Як умру, то поховайте...», і потрапив він до рук людини, шовіністично налаштованої й упередженої щодо національно-визвольних закликів українського поета? На таку думку наводить інформація, подана В. П. Мельник у вже згаданій статті щодо малярських робіт Т. Шевченка, які, як зазначав академік О. Новицький, до 1894 р. зберігалися в А. Козачковського в Переяславі. А відповідно до 1894 р. з ними були й «інші документи», серед яких міг бути й «Заповіт».

Цікавим видається те, що у своїх спогадах 1875 р. А. Й. Козачковський досить детально пригадує, що в Петербурзі протягом семи місяців Т. Шевченко часто відвідував його й приносив майже кожного разу щось нове із своїх творів. «Произведения его должны были подвергаться моей корректуре в видах очищения их от напльва уродовавших родную ему заднепровскую речь полонизмов»²⁰. Більше того, А. Й. Козачковський детально описує історію трьох творів Кобзаря: повість у віршах «Слепая», про яку він запитував у Шевченка 1845 р., мелодраму «Невеста», про яку Шевченко повідомив того ж року, що в нього її немає, та поему «Иоанн Гус». Згадує він навіть про нереалізовані задуми Т. Шевченка 1845 року: «Из тогдашних предположений его помню два неосуществившиеся: перове – большая картина “Видение Иезекииля в пустыне, полной сухих костей” и 2-е – путешествие по Днепру (с обозрением окрестностей его)»²¹. Детально описав А. Й. Козачковський і вечір 19 серпня 1845 р. у своїй господі, де Шевченко натхненно читав власні твори.

Про «Заповіт» А. Й. Козачковський згадує побіжно, коли розповідає про перебування поета в нього в гостя у 1859 р.: «После обеда оправившись в Козинцы, в 2 верстах от Днепра. Нетерпение скорее увидеть “Днипро широкополий, і гори, і кручі” заставило его, не дожидаясь запряжки лошадей, отправиться пешком»²². Цитує рядок із «Заповіту» однозначно, але питання в тому, що так довільно змінити текст відповідальний А. Козачковський не міг. Він був людиною освіче-

¹⁸ Спогади про Тараса Шевченка. С. 84.

¹⁹ Мельник В. П. Тарас Шевченко і Андрій Козачковський: життєвий діалог. С. 97–105.

²⁰ Спогади про Тараса Шевченка. С. 81.

²¹ Там само. С. 82.

²² Там само. С. 84.

ною, сам писав вірші, детально аналізував мистецькі твори Т. Шевченка. Як бачимо, Т. Шевченко навіть довіряв йому стилістичну коректуру своїх творів. Спогади написані російською мовою, а при цитуванні рядка із «Заповіту» респондент переходить на мову оригіналу твору. Припустимо, що А. Козачковський на час написання спогадів у 1875 р. мав у себе первісний автограф «Заповіту» і цитував рядок із нього, тоді чому він не повернув оригінал Т. Шевченку 1859 р. під час останнього приїзду митця? А можливо, цей рядок таким і був в оригіналі, адже Т. Шевченко в наступних чистових автографах робив правки в 7, 16, 20 рядках цього твору.

А. Козачковський про перебування в нього Шевченка 1859 р. зазначив: «Я напаминил Шевченку несколько коротких его произведений, забытых им, он записал их. Вообще из разговора оказалось, что из написанных до 46 года его произведений многие потеряны безвозвратно»²³. Коли б у А. Козачковського був первісний рукопис «Заповіту», він повернув би його автору. Якщо ж «Заповіт» начитувався з пам'яті й серед тих декількох коротких творів, тоді він може бути наступним чистовим автографом рукопису Т. Шевченка.

Після революції 1917 р. родину Козачковських було репресовано й вислано до Середньої Азії – подалі з України, як і Т. Шевченка свого часу.

Дискутується питання дефініції «могила». Під час перекладу вірша на російську мову О. Твардовський лексему «могила» інтерпретував у прямому її значенні – яма, куди опускають прах покійника. Така прямолінійність свідчить або про спрощене розуміння твору, або про звичайну профанацію. Т. Шевченко був обізнаний з історичним фактажем: могили – то кургани, які з давнини насипали над похованнями. У своїх художніх творах поет багато разів описував козацькі могили, що й вихопилося в «Заповіті» як особистісне бажання бути невіддільним тієї героїки. Так і сталося – поховали його поряд із могилами славних українських гетьманів. «Цей монастирок пам'ятний тим, що в єму на Тарасовій горі поховані три козачі гетьмани – Іван Підкова, Кішка і Шах. Максимович розказував оце і показував шлях, де везли убитого Івана Підкову; по тому шляхові везли й Тараса до його тихого дому»²⁴. А ще з позицій психології творчості можна вловити підсвідоме бажання Т. Шевченка залишатися одним, тобто першим і єдиним. Така імпліцитна реалізація усвідомлення своєї геніальності, символізація образу поета-народолюбця експліцитно інтерполювалася в «Подражанні 11 псалму»: «Воскресну я!... // Воскресну нині! Ради їх, // Людей закованих моїх, // Убогих, нищих... Возвеличу // Малих отих рабів німих! // Я на сторожі коло їх // Поставлю слово»²⁵.

У Переяславі встановлений пам'ятний знак – скульптура В. Шишова на честь написання Т. Шевченком «Заповіту». Це єдиний пам'ятник у світі, біля підніжжя якого на гранітній стелі повністю вигравіровано авторський рукопис вірша «Як умру, то поховайте...» Цим опосередковано підтверджено переяславське походження «Заповіту» й підтверджено душевну прив'язаність українського генія до древньої Переяславської землі, де він на 1845 рік бажав мати вічний спочинок.

Увівши в науковий обіг інформацію про з'ясовані обставини заповіту Т. Шевченка щодо поховання своєї особи й часткову невідповідність виконання його волевиявленню, задаємо на перспективу майбутнього дослідження нез'ясовані моменти щодо первісного автографа вірша «Як умру, то поховайте...» Також можна констатувати, що переяславські заповіти Т. Шевченка ідейного спрямування ще чекають свого дослідження.

²³ Спогади про Тараса Шевченка. С. 84.

²⁴ Там само. С. 450.

²⁵ Шевченко Т. Кобзар. С. 502.

References

Kovalenko, P. (2000). Sertse moie trudne, shcho v tebe bolyt?.. (Zakhvoriuvannia i smert T. H. Shevchenka z pohliadu suchasnoi medytsyny) [My heart is hard, what hurts you?.. (Illness and death of Taras Shevchenko in terms of modern medicine)]. Chernivtsi, Ukraina.

Melnyk, V. (2011). Taras Shevchenko i Andrii Kozachkovskiy: zhyttievyi dialoh [Taras Shevchenko and Andriy Kozachkovskiy: life dialogue]. III Vseukrainski Shevchenkivski chytannia: zbir. nauk. Statei – III All-Ukrainian Shevchenko readings: collection of scientific articles. Pereiaslav-Khmelnytskyi, Ukraina.

Spohady pro Tarasa Shevchenka (2010) / Ukladannia y pryमितky V. S. Borodina, M. M. Pavliuka, O. V. Boronia; peredmov a V. L. Smilianskoi [Memories of Taras Shevchenko]. Kyiv, Ukraina.

Павлик Наталія Миколаївна – старший науковий співробітник Музею Заповідю Т. Г. Шевченка Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (вул. Т. Шевченка, 8, м. Переяслав, Київська обл., 08400, Україна).

Pavlyk Nataliia M. – senior researcher of the Taras Shevchenko's Testament Museum of the National Historical and Ethnographic Reserve "Pereyaslav" (8 Shevchenka Street, Pereyaslav, Kyiv region, 08400, Ukraine).

E-mail: pavliknatasha@ukr.net

T. G. SHEVCHENKO'S WORK "WHEN I DIE, BURY ME...": PEREYASLAV WILLS

The purpose of article is to trace in the available sources informational violence concerning writing of T. Shevchenko's poem "When I die, bury..." and to reveal problems of execution of Pereyaslav wills regarding the location of the burial, voiced by the poet in the mentioned work. Tasks of the work are to reveal the role and influence of T. Shevchenko's life surroundings at his reburial, to highlight the orientation of the poetic lines of the "Testament" to the will of Kobzar to be buried in Pereyaslav region. The issue of fulfillment of the Pereyaslav testament is urgent today in view of the celebration of the 160th anniversary of the reburial of Taras Shevchenko and the approach to establishing the truth of the actions and the course of events according to articulated postulates of Ukrainian genius on posthumous burial. It should be noted that the issue of fulfillment of the Pereyaslav wills, expressed by T. Shevchenko in the work "When I die, bury...", was not the subject of a separate study. In the article were used different methods, such as analysis – during the observation of written memoirs of T. Shevchenko's contemporaries, versification – in the interpretation of the original autograph of the "Testament" and its preservation by A. Y. Kozachkovsky. The novelty of the study lies in that for the first time was made an attempt to reveal the problems of fulfilling Taras Shevchenko's Pereyaslav wills, expressed by him in the poem "When I die, bury...", written on December 25, 1845 in Pereyaslav. The influence of the poet's life environment on the decision of the place of the artist's reburial in May 1861 was also clarified. Conclusions. Regarding to T. Shevchenko's expression of will regarding the burial of his person, expressed in the work "When I die, bury..." it can be said: it was partially performed – the burial was carried out in Ukraine, but location was changed, guided more by arguments and preferences of G. Chestakhivsky, who had chosen the burial place based on T. Shevchenko's wish to build a house and live to old age on the right bank of the Dnieper near Kaniv. It is safe to say that T. Shevchenko's "Testament" is Pereyaslav not only because it was written in Pereyaslav, but also because it clearly indicates the locations of Pereyaslav region. The poet's surroundings did not take T. Shevchenko's artistic interpretation of the place of his burial to concrete and clear performance based on the circumstances and subjective interpretation of the poet's words. From the above argument we come to the conclusion that if T. Shevchenko had died in 1845, he would

definitely have been buried in the Pereyaslav region, somewhere near Vyunishche or Andrushy.

Key words: A. J. Kozachkovsky, will, grave, Pereyaslav, burial, T. G. Shevchenko.

Дата подання: 12 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павлик, Н. Твір Т. Г. Шевченка «Як умру, то поховайте...»: переяславські заповіти. *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 11–19. DOI: 10.5281/zenodo.5091428.

Цитування за стандартом APA

Pavlyk, N. Tvir T. H. Shevchenka «Iak umru, to pokhovaite...»: pereiaslavski zapovity [T. G. Shevchenko's composition "When I die, bury me...": Pereyaslav Wills]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 11–19. DOI: 10.5281/zenodo.5091428.

УДК 94 (477)

Ігор Ситий

МІНЕЯ 1718 РОКУ ІЗ ЗАЗНАЧЕННЯМ СТАВРОПІГІАЛЬНОГО СТАТУСУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ЩОДО КОСТАНТИНОПОЛЬСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ В ЗІБРАННІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

DOI: 10.5281/zenodo.5091283

© І. Ситий, 2021. СС BY 4.0

Мета статті – детально розглянути та описати унікальну пам'ятку українського друкарства «Місяцеслов», надрукований 27 січня 1718 р. у друкарні Києво-Печерської лаври. **Методи**, на яких ґрунтується дослідження, оскільки йдеться про твір церковного письменства, що складається з власне тексту, який вміщений у спеціальну палітурку з відповідними прикрасами і поява якого зачепила підвалини Української Церкви, її взаємовідносин з Константинопольським та Московським патріархатами, добиралися відповідно до об'єкта. Передусім це методи історизму, опису, аналізу та інтерпретації. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше детально описано й проаналізовано примірник стародруку зі збірки Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського та простежено його зв'язок з подібними пам'ятками. **Висновки**. Після Визвольної війни (1648–1657) під проводом Богдана Хмельницького православ'я стало панівною конфесією на території новоствореної козацької держави. Церковні ієрархи були втягнуті у чвари, які охопили молоду державу після смерті гетьмана, і цим скористалася Москва, яка активізувала намагання підпорядкувати Київську митрополію Московському патріархатові. У травні 1686 р. царські посланці, зі згоди султана, за хабар отримали від константинопольського патріарха Діонісія відпускні грамоти про поступку архієпископства над київським митрополічним престолом. Проте грецькі, французькі, швейцарські, незаангажовані російські богослови та історики Церкви наголошують, що передачі Москві канонічної території Константинопольського патріархату в дійсності не відбулося, і що Київська кафедра була передана лише в тимчасову опіку московських патріархів, тобто перепідпорядкування Київської митрополії є історичним міфом. Свою незгоду з політикою царського уряду українські світські та церковні інтелектуали висловлювали в різний спосіб. Зокрема, у титулі «Місяцеслова» 1718 р. зазначено, що, незважаючи на вимоги Москви, Києво-Печерська лавра є ставропігією Константинопольського патріархату. Намагання вилучити книгу з обігу були українцями проігноровані. Запис у чернігівському примірнику свідчить, що частина накладу одразу після друку розійшлася Україною, і царські та синодальні укази вже не в силах були зупинити її розповсюдження. Звертаємо увагу, що неприйнятний з боку Москви текст титулу у XIX і XX ст. не викликав заперечення як з боку священників, які правили у церквах, так і в ревізорів консисторій, які час від часу перевіряли роботу парафій.

Що це – небальство чи солідарність українців у збереженні своєї історичної спадщини? Ураховуючи вищенаведені історичні факти, більш імовірним визнаємо друге.

Ключові слова: автокефалія, Українська Православна Церква, Константинопольський патріархат, Московський патріархат, козацька Україна, Києво-Печерська лавра, стародрук, Чернігівський історичний музей.

Минуло три роки після того, як православну Церкву в Україні повернули під омофор Константинопольського патріархату. Тому є слушна нагода згадати події кінця XVII – початку XVIII ст., що призвели до підпорядкування Української Церкви Московському патріархату й негайним спробам українців відновити історичну традицію. Допоможе зробити екскурс в історію така неординарна пам'ятка, як київський «Місяцеслов» 1718 р., примірник якого зберігається в Чернігівському обласному історичному музеї імені В. В. Тарновського.

Але спочатку згадаємо історичні події, внаслідок яких з'явилася ця книга з неординарним титулом. Після Визвольної війни (1648–1657) під проводом Б. Хмельницького православ'я стало панівною конфесією на території новоствореної козацької держави. У руках гетьмана зосередилася уся повнота військової та адміністративної влади та верховний патронат над Українською Православною Церквою¹. Останнє, – на думку Н. Яковенко, – після смерті вождя мало негативні наслідки, оскільки підтримка ієрархами того чи іншого гетьмана на догоду Москві або Варшаві перетворюється на норму поведінки церковних верхів, що поглиблює розкол у суспільстві. Дослідниця зазначає, що цим скористалася Москва, яка активізувала свої намагання підпорядкувати Київську митрополію Московському патріархату. Урешті через 30 років це вдалося, бо з'явився кандидат на посаду київського митрополита, однаково зручний і для Москви, і для козацької верхівки – луцько-острозький єпископ, князь, сват² гетьмана Івана Самойловича Гедеон Святополк-Четвертинський³. 8 липня 1685 р. для обрання митрополита гетьман скликав в Києві собор, на якому ієрархи підтримали висунення гетьмана, але категорично відмовилися неканонічно переходити в підпорядкування Московського патріархату⁴. У листопаді 1685 р. в Москві, у присутності царів, патріарх Йоаким посвятив Гедеона на київський митрополичий престол, узявши з нього присягу – ніякого підпорядкування Константинопольському патріархату не мати, під «послуханням» у нього не бути, і з-під його пастирства, з огляду на географічну віддаленість, цілком відійти⁵. У травні 1686 р. царські посланці зі згоди султана за хабар у 200 золотих і 120 соболіних шкурок отримали від константинопольського патріарха Діонісія відпускні грамоти про поступку архіпастирства над київським митрополичим престолом⁶. Проте слушним є зауваження С. Павленка, що синод Константинопольського патріархату,

¹ Варто згадати часи Київської Русі, коли у 1051 р. за бажанням Ярослава Мудрого собор руських єпископів поставив Іларіона першим з руських київським митрополитом. Він був поборником політичної, церковної та культурної самостійності Київської Русі, виступав проти прагнень Візантії поширити своє панування на Русь (Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ, 2006. С. 56). Власне з цього собору й починається довготривала боротьба за Українську помісну Церкву, яка триває і в наші дні.

² Чернігівський історик С. Павленко спростовує цей родинний зв'язок (Павленко С. Участь генерального осавула Івана Мазепи у виборах митрополита 1685 р. та перепідпорядкування Київської митрополії. *Сіверянський літопис*. 2019. № 6. С. 134–135).

³ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ, 2006. С. 432–433.

⁴ Реалізацію задумів щодо обрання митрополита гетьман Іван Самойлович поклав на свого довіреного Івана Мазепу (Павленко С. Участь генерального осавула Івана Мазепи у виборах митрополита 1685 р. та перепідпорядкування Київської митрополії. *Сіверянський літопис*. 2019. № 6. С. 130). Альтернативну точку зору на склад учасників собору та перебіг подій висловлює Сергій Павленко (Павленко С. Участь генерального осавула Івана Мазепи у виборах митрополита 1685 р. та перепідпорядкування Київської митрополії. *Сіверянський літопис*. 2019. № 6. С. 140–145). Чернігівський історик спростовує тезу Івана Огієнка про проведення другого собору щодо обрання митрополита (Там само. С. 147–148).

⁵ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ, 2006. С. 432–433.

⁶ Там само. С. 434.

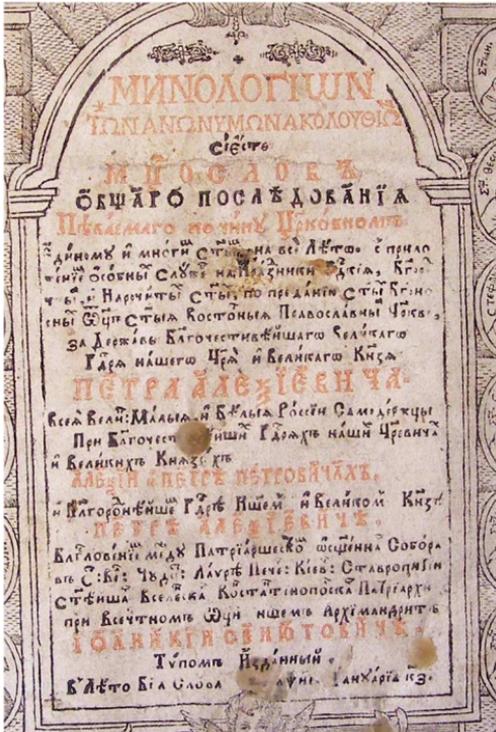
розглянувши звернення з Москви, не поступився Московському патріархату Київською митрополією, а лише надав дозвіл здійснювати хіротонію митрополита⁷. Грецькі, французькі, швейцарські, незаангажовані російські богослови та історики Церкви наголошують, що передачі Москві канонічної території Константинопольського патріархату в дійсності не відбулося і що київська кафедра була передана лише в тимчасову опіку московських патріархів, а отже, перепідпорядкування Київської митрополії є історичним міфом⁸.

Певні тертя з Московським патріархатом нововисвяченого київського митрополита почалися одразу. Він, усупереч московським вимогам, підкреслював свій княжий статус через абрєвіатуру на церковному вбранні, підписував документи як Київський, Галицький та всієї Росії митрополит, вимагав, аби його називали екзархом константинопольського патріарха⁹. Утім, уже з кінця 1680-х рр. почалися спроби московського патріарха цензурувати видання Києво-Печерської друкарні¹⁰.

А тепер повертаємося до вищезгаданої книги. Вона з'явилася на світ, коли Іоанкій Сенютович став архимандритом Києво-Печерської лаври після Афанасія Миславського й залишався на чолі Лаври та друкарні близько 15 років.

У 1715–1716 рр. друкарня готувала такі великі книги, як третю частину Четв'я-Міней митрополита Дмитрія (Туптала) Ростовського та Канонів Богородичних. На титулі першої книги було зазначено, що Києво-Печерська лавра є «ставропигією исконною вселенскаго константинопольскаго, нынешнею же московскаго всероссийскаго патриарха». Через два роки цей свідомо відредагований текст призвів до сумних наслідків для друкарні.

У 1717 р. набирали Акафісти з канонами, 4-ту частину другого видання Четв'я-Міней Дмитрія (Туптала) та нашу книгу, датовану 27 січня 1718 р., з таким написом на титулі (титла розкриваємо):

⁷ Павленко С. Участь генерального осавула Івана Мазепи у виборах митрополита 1685 р. та перепідпорядкування Київської митрополії. *Сіверянський літопис*. 2019. № 6. С. 155.

⁸ Там само. С. 157.

⁹ Там само. С. 144, 157.

¹⁰ Яковенко Н. Нарис історії... С. 434.

МИНОЛОГИОН
 ΤΝΑΝΩΝΥΜΩΝΑΚΟΛΟΥΘΙΩΝ
 Сієсть
 МЪСЯЦЕСЛОВЪ
 ОБЩАГО ПОСЛЪДОВАНІЯ
 Пѣваемаго по чину Церковномъ

Єдиному и многимъ Святымъ на все Лѣто с приложеніемъ особныхъ Службъ на Праздники Господскія, Богородчныя и Нарочитыхъ Святыхъ, по преданію Святыхъ Богоносныхъ Отець Святыхъ Восточныхъ Православныхъ Церквѣ, за Державы Благодестивѣйшаго Великаго Госудря нашего Царя и Великаго Князя ПЕТРА АЛЄΞІЄВИЧА Всея Великія, Малыя, и Бѣлыя Россіи Самодержцы, При Блгодестивѣйшихъ Госудряхъ нашихъ Царевичахъ и Великихъ князехъ АЛЄΞІИ и ПЕТРЪ ПЕТРОВИЧАХЪ, и Благороднѣйшемъ Государѣ нашемъ и Великомъ Князѣ ПЕТРЪ АЛЄΞІЄВИЧѢ.

Благословеніемъ между Патриаршествомъ освященнаго Собора въ С(вя)т(ей) Вел(ицей) Чудот(ворней) Лаврѣ Печер(стей) Кієвс(тей) Ставропигіи Стѣйшаго Вселенскаго Константинопольскаго Патріархи при Всечестномъ Отци нашемъ Архімандритѣ ІОАНИКІИ СЕНЮТОВИЧѢ.

Тупомъ Изданный.

В Лѣто Божія Слова ꙗꙋшІІ Іануарія кѣ.

ГЛИКЕР: Б: (підпис гравера. – І.С.)

У ніч із 21 на 22 квітня 1718 р. у Києво-Печерській лаврі відбулася пожежа, від якої сильно постраждала друкарня¹¹. Почалося ретельне слідство. І ось тут уряд Петра I звернув увагу на цей напис. Цар категорично наказав Києво-Печерській лаврі, щоби вона іменувала себе ставропігією московських патріархів, а в друкарні друкувала тільки церковні книги за зразком російських видань: «дабы никакой розни и особаго наречия во оных не было, а других никаких книг ни прежних, ни новых изданий, не объявля об оных в духовной коллегии и не взяв от оных позволения не печатала»¹². Окрім цього, вимагали пояснення від архімандрита, яким чином на титулі Києво-Печерська лавра названа ставропігією константинопольського патріарха. 18 грудня 1720 р. Іоанікій Сенютович пояснив, що він власноручно написав текст титулу так: «Благословением между патриаршеством освященнейшаго собора в святой великой чудотворной Лавре Печерской Киевской, ставропигии исконной святейшаго вселенского константинопольского, нынешней же Московскаго всероссийскаго патриарха»¹³. Цей текст «зичовал» «зичар»¹⁴ Пилип, який свідчив, що він відтворив напис за рукописом архімандрита й відбиток передав друкарю Тихону, але назад отримав виправлений текст, який слідчі знайшли у друкарській келії. Хто зробив виправлення – не з'ясували¹⁵. Складається враження, що слідство було здійснене формально. Імовірно, маємо справу з тим, що невідомий друкар своїм виправленням висловив загальну незгоду київських інтелектуалів, духовенства, печатників, старшини щодо підпорядкування Української Церкви московському патріарху, адже, згідно зі стародавнім церковним переказом, апостол Андрій Первозваний поставив свій хрест на київських пагорбах, а не на московських. Можливо, саме тому особливої наполегливості слідчі не проявили й таким чином продемонстрували солідарність із противником підпорядкування Української Церкви Московському патріархату.

¹¹ Титов Ф. Типография Киево-Печерской Лавры. Исторический очерк (1606–1616–1916). Киев, 1916. Т. 1 (1606–1616–1721). С. 441.

¹² Там же. С. 446.

¹³ Там же. С. 447.

¹⁴ Складач літер, «наборщик».

¹⁵ Титов Ф. Типография Киево-Печерской Лавры... С. 448. І. Огієнко припускає, що згадку про залежність від Москви видалив управитель друкарні о. Тихон (Огієнко І. Історія українського друкарства. Київ, 2007. С. 378).

22 грудня 1720 р. архімандриту було наказано примірники «Місяцеслова» конфіскувати, виправити помилку в титулі й тільки після цього продавати¹⁶. Києво-Печерська лавра доповіла Іноземній колегії, що примірників «Місяцеслова» не знайшли ані в Лаврі, ані в Києві, мовляв, вони згоріли під час пожежі 1718 р.¹⁷

На підставі вище цитованого царського розпорядження Св. Синод 7 вересня 1721 р. наказав архімандриту Києво-Печерської лаври друкувати тільки церковні книги й тільки за зразком петербурзького та московського друку, для чого висилати два сигнальні примірники кожного видання для перегляду у Св. Синод, а на продаж книг з передмовою брати ще й спеціальний дозвіл Св. Синоду¹⁸. Окрім цього, Св. Синод підтримав царську вимогу зазначати на титулі підпорядкованість Києво-Печерської лаври тільки Московському патріархату¹⁹. Такі ж вимоги були висунуті й до Чернігівської друкарні. На підставі указу Синоду від 22 лютого 1721 р. Чернігівському Троїцько-Іллінському монастирю було заборонено писатися ставропігією константинопольського патріарха, наказано друкувати книги за московськими зразками, було введено синодальну цензуру²⁰.

Екземпляр «Місяцеслова» в Чернігівському музеї свідчить: відповідь киян про те, що, мовляв, пожежа знищила весь наклад, була, м'яко кажучи, не точна. Нижче подаємо опис примірника, який спростовує відписку киян.

Інв. № Ал 1888. Екземпляр дефектний: відсутній 3-й нумерований аркуш, аркуші 177–178, нумерований аркуш після аркуша 455. У кінці книги зошит з двох аркушів, який відсутній в описаних примірниках.

30,5 x 19 см.

Походження: с. Жукля Корюківського р-ну Чернігівської області, церква Різдва Богородиці, 1962 р.

Запис на арк. форзацю верхньої кришки: «Сія книга называемая Минѣя на весь год церкви Рождества Пресвятыя Богородицы Жуклянской подписал церковник исправляющий дячковскую должность в селѣ Жуклях. [підпис закреслений] Року 1807го 5го октября. Церкви Жуклянской Рождествобогородичной. С: Е. Л. Г». На форзаці нижньої кришки: «Феодор», «Крест водрузи» (кілька разів навколо малюнку хреста).

¹⁶ Титов Ф. Типография Киево-Печерской Лавры... С. 447.

¹⁷ Там же. С. 449.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же. С. 450.

²⁰ Огієнко І. Історія українського друкарства. С. 448.

Оправа (друга половина XVIII ст.) – дубові дошки, обтягнені коричневою шкірою з тисненням: на верхній кришці позолочений кибалковий середник з сюжетом «Розп'яття з 4 предстоячими»²¹, 90x61 мм, по краях позолочений лінійний, пунктирний та стилізований рослинний бордюр; на спідній кришці позолочений лінійний, пунктирний та стилізований рослинний бордюр, 2 горизонтальні прямокутники угорі та внизу, прикрашені ромбовидним орнаментом; корінець – горизонтальними рисками; обріз пофарбований у червоний колір²². Шкіряні застіжки втрачені²³. Орнамент нанесений за допомогою квітчастої накатки²⁴ та доджника, на корінці – гладкої філети²⁵.

Запис на форзаці свідчить, що частина накладу книги одразу після друку розійшлася Україною і ніякі укази вже не в силах були вилучити її з обігу. Звертаємо увагу, що неприйнятний з боку Москви текст титулу у XIX і XX ст. не викликав заперечення як з боку священників, що правили у церкві, так і в ревізорів консисторії, які час від часу перевіряли роботу парафії. Що це – недбалість чи солідарність українців у збереженні своєї історичної спадщини, про яку йшлося вище? Ураховуючи вище наведені історичні факти, скоріше друге.

Referenses

Halchenko, O. (2005). *Oprava skhidnoslov'ianskykh rukopysnykh knyh ta starodrukiv v Ukraini* [Frame of east slav ic manuscripts and old prints in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Halchenko, O. (2015). *Siuzhet «Rozp'iattia» na siuzhetnykh serednykakh ukrain-skykh tysnenykh oprav XVI–XVIII st. ta unifikatsiia opysannia dlia baz danykh* [The plot of «Crucifixion» on the plot of the Ukrainian embossed frames of the XVI–XVIII centuries. and unification of descriptions for databases]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*. Vyp. 18. Kyiv, Ukraine.

Huseva, A. (1997). *Ydentyfykatsiia ekzempliarov ukrainskykh yzdanyi kyrylovskoho shryfta vtoroi polovyny XVI – XVIII vv.: metodycheskye rekomendatsyy*. [Identification of copies of Ukrainian editions of the Cyrillic font of the second half of the XVI – XVIII centuries: methodical recommendations]. Moscow, Russia.

Kolektsiia kyrylychnykh starodrukiv iz zibrannia Chernihivskoho istorychnoho muzeiu imeni V. V. Tarnovskoho: Kataloh [Collection of Cyrillic old prints from the collection of the Chernihiv Historical Museum named after V. V. Tarnowski]. / Upor. Sytyi I. M., Polovnikova S. O. (1998). Kyiv, Ukraine.

Ohienko, I. (2007). *Istoriia ukrainskoho drukarstva* [History of Ukrainian printing]. Kyiv, Ukraine.

Pavlenko, S. (2019). *Uchast heneralnoho osavula Ivana Mazepy u vyborakh mytropolity 1685 r. ta perepidporiadkuvannia Kyivskoi mytropolii* [Participation of

²¹ Близький (але не тотожний) до київського середника середини XVII ст. (Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні. Київ, 2005. С. 363. Рис. 91. № 9; вона ж. Сюжет «Розп'яття» на сюжетних середниках українських тиснених оправ XVI–XVIII ст. та уніфікація описання для баз даних. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2015. Вип. 18. С. 617, № 3). Має менші розміри, відрізняються написи, дещо інакше трактовані постаті, світила, голова Адама, форма хреста, відсутні архітектурні споруди, Лонгин без списа, обабіч постатей стилізований рослинний орнамент. Можливо, маємо справу з реплікою чернігівського майстра на київський взірець, адже О. Гусева писала про те, що «многие переплеты черниговских изданий XVIII в. обнаруживают связь с печерскими переплетами» (Гусева А. А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–XVIII вв.: методические рекомендации. Москва, 1997. С. 49).

²² Точніше обріз, пофарбований червоними бризками, т. зв. припорошка (Курінний П. Лаврські інтралігатори XVII–XVIII століття. Відбитка з «Трудів Українського наукового інституту книгознавства». Т. 1. Київ, 1926. С. 18).

²³ Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського: Каталог / Упор. Ситий І. М., Половникова С. О. Київ, 1998. С. 33.

²⁴ Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні. Київ, 2005. С. 360. Близька (але не тотожна) до мал. б 1, 4.

²⁵ Там само. С. 277.

General Osavul Ivan Mazepa in the election of the Metropolitan in 1685 and re-subordination of the Kyiv metropolis]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6.

Yakovenko, N. (2006). *Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoï Ukrainy* [Essay on the history of medieval and early modern Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Ситий Ігор – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського, (вул. Музейна, 1, м. Чернігів, 14006, Україна).

Sytyu Ihor – Ph.D. in Historical Sciences, senior research fellow of the Chernihiv historical museum named after. V. V. Tarnovsky (4 Muzeina Street, Chernihiv, 14006, Ukraine).

E-mail: igorsyty@gmail.com

MINE OF 1718 POINTING OUT THE STAVROPIGAL STATUS OF KYIV-PECHERSK LAVRA REGARDING THE CONSTANTINOPOL PATRIARCHATE IN THE COLLECTION OF THE CHERNIHIV HISTORICAL MUSEUM

The purpose of the article is to consider in detail and describe the unique monument of the Ukrainian printing house "Misyatseslov", which was printed on January 27, 1718 by the printing house of the Kiev-Pechersk Lavra. The methods on which the study is based, as it is a work of ecclesiastical writing, which consists of the actual text, which is placed in a special cover with appropriate decorations and the appearance of which touched the foundations of the Ukrainian Apostolic Church, its relationship with the Patriarchates of Constantinople and Moscow project. First of all, these are methods of historicism, description, analysis and interpretation. The scientific novelty lies in the fact that for the first time a copy of an old print from the collection of the Chernihiv Regional Historical Museum named after VV is described and analyzed in detail. Tarnowski and its connection with the relevant monuments can be traced. Conclusions. After the Liberation War (1648–1657), under the leadership of Bohdan Khmelnytsky, Orthodoxy became the dominant denomination on the territory of the newly created Cossack state. Church hierarchs were embroiled in quarrels that engulfed the young state after the death of the hetman, and Moscow took advantage of this, intensifying its efforts to subordinate the Kyivan metropolitanate to the Moscow patriarchate. In May 1686, the tsar's envoys, with the consent of the sultan, received bribes from Patriarch Dionysius of Constantinople for a bribe to cede the archpastorate over the Kyivan metropolitan throne. However, Greek, French, Swiss, and unbiased Russian theologians and church historians emphasize that the canonical territory of the Patriarchate of Constantinople was not transferred then, that the Kyiv Cathedral was transferred only to the temporary care of Moscow patriarchs, and that subordination is a historical myth. Ukrainian secular and ecclesiastical intellectuals expressed their disagreement with the tsar's brutal policies in various ways. In particular, in the title of the "Lunar Word" of 1718, it was stated, despite Moscow's demands, that the Kiev-Pechersk Lavra is the stauropegy of the Patriarchate of Constantinople. Attempts to withdraw the book from circulation were ignored by Ukrainians. Records in the Chernihiv copy show that part of the circulation immediately after printing was distributed throughout Ukraine and no formidable royal and synodal decrees were able to stop its distribution. Draws attention to the fact that the text of the title is unacceptable from Moscow in the nineteenth and twentieth centuries. did not provoke objections either from the priests who ruled in the churches or from the auditors of the consistories, who from time to time inspected the work of the parishes. What is it – negligence or solidarity of Ukrainians in preserving their historical heritage? Given the above historical facts, rather the second.

Key words: autocephaly, Ukrainian Orthodox Church, Constantinople Patriarchate, Moscow Patriarchate, Cossack Ukraine, Kiev-Pechersk Lavra, old book, Chernihiv Historical Museum.

Дата подання: 14 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ситий, І. Мінея 1718 року із зазначенням ставропігійального статусу Києво-Печерської лаври щодо Костантинопольського патріархату в зібранні Чернігівського історичного музею. *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 20–27. DOI: 10.5281/zenodo.5091283.

Цитування за стандартом APA

Sytyy, I. Mineia 1718 roku iz zaznachenniam stavropihialnoho statusu Kyievo-Pecherskoi lavry shchodo Kostiantynopolskoho patriarkhatu v zibranni Chernihivskoho istorychnoho muzeiu [Mine of 1718 pointing out the stavropigal status of Kiyv-Pechersk lavra regarding the Constantinopol Patriarchate in the collection of the Chernihiv historical museum]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 20–27. DOI: 10.5281/zenodo.5091283.

Олександр Литовченко

ДО ПИТАННЯ БЛАГОУСТРОЮ ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЄЛЕЦЬКОГО МОНАСТИРЯ В 1970-х рр.

DOI: 10.5281/zenodo.5089637

© О. Литовченко, 2021. CC BY 4.0

***Метою** статті є окреслення тенденцій післявоєнного відновлення та розбудови Чернігова в 1940–1970-х рр. Особливу увагу приділено питанню відродження історико-архітектурного середовища міста, серед якого чільне місце посідає Єлецька святиня. До завдань цієї студії належить характеристика проєкту благоустрою території на той час недіючого Чернігівського Єлецького монастиря за 1972 р. Важливим питанням є визначення ймовірних причин того, чому ці плани не були реалізовані. У статті використано загальнонаукові **методи**: системного підходу, аналізу та індукції, а також спеціально-історичний історико-генетичний метод. Дослідження ґрунтується на принципах історизму та об'єктивності. **Наукова новизна** роботи полягає у висвітленні однієї з мало-відомих сторінок історії Чернігівського Єлецького монастиря, зокрема, благоустрою території колишньої обителі у 1970-х рр., а також її пристосуванню під туристичний об'єкт. **Висновки.** Після закінчення Другої світової війни Чернігів почали відбудовувати. Важлива роль у цьому питанні належала архітекторам, які прагнули гармонійно поєднати історичні об'єкти з оновленим міським простором. На початку 1970-х рр. був розроблений черговий проєкт благоустрою території Чернігівського Єлецького монастиря, який мав на меті покращити умови збереження його пам'яток архітектури та створити сприятливе середовище для екскурсійної діяльності. На жаль, ці плани так і не були в повному обсязі втілені в життя через низку причин: використання монастирських приміщень різними організаціями, потреба в поточних ремонтах пам'яток, спрямування уваги місцевих керманців та, відповідно, фінансових ресурсів на розбудову інфраструктурних об'єктів у місті та ін. На сьогодні, з практичного погляду, такі **нереалізовані проєкти благоустрою** того чи того об'єкта, можуть стати в нагоді при розробленні нових планів упорядкування конкретного міського простору.*

***Ключові слова:** видове розкриття пам'яток, збереження культурної спадщини, екскурсанти, Єлецький монастир, проєкт благоустрою.*

Єлецький монастир у Чернігові був заснований у 1060 р. на захід від Чернігівського Дитинця на Болдиних горах. Він має багатовікову історію та є прославленою релігійною святинею. На сьогодні це діюча православна жіноча обитель, однак у післявоєнні часи монастир не функціонував. З огляду на його релігійну спрямованість та наявність на цій території низки пам'яток, таких як Успенський собор (XII ст.), дзвіниця (XVII ст.), північні келії (XVI–XVII ст.), східні келії (XVI–XVII ст.), південно-західні келії (XVI–XVII ст.), мури та брами (XVII ст.), в атеїстичний радянський час колишню святиню намагалися трансформувати під потреби світських установ, а також використовувати як туристичний об'єкт. Так, зважаючи на брак приміщень у післявоєнному Чернігові, будівлі Єлецького мо-

настиря в 1950–1980-х рр. перебували у використанні різних установ, організацій та підприємств¹.

Науковці приділяли значну увагу питанням збереження культурної спадщини України на початку 1970-х рр., менше зверталися до проблем благоустрою окремих історико-архітектурних комплексів. Здебільшого студії зводили до вивчення питань, пов'язаних із реставрацією окремих пам'яток у післявоєнний період². Проте наявна й низка праць, присвячених пам'яткоохоронній роботі в дещо пізніший час. Одна з таких має регіональне забарвлення, оскільки в ній мова йде про становлення системи охорони історико-культурної спадщини у Криму в 1960–1980-х рр.³ О. Шевчук розкриває важливу роль громадського руху в питанні збереження української національної культурної спадщини в 1960–1980-х рр.⁴ Щодо студій, присвячених післявоєнному відновленню, розбудові та благоустрою Чернігова, то необхідно, зокрема, виділити роботи А. Карнабіда та О. Савицької⁵.

Метою цієї статті є визначення основних напрямків відродження та розбудови Чернігова у 1940–1970-х рр. і надання характеристики складових проєкту благоустрою території Чернігівського Єлецького монастиря, який розробили на початку 1970-х рр., а також визначення причин, через які цей проєкт повноцінно не був втілений у життя.

За часів Другої світової війни Чернігів став одним з найбільш поруйнованих міст на території України. Зважаючи на значну концентрацію різновікових пам'яток архітектури, його включили до списку історичних міст всесоюзного значення. Уже 22 лютого 1946 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У затвердили Генеральний план відбудови й реконструкції міста – «Генеральная схема планировки Чернигова». Головною архітекторкою проєкту була Н. Панчук. В основу документа покладено ідею збереження історичного центру міста з видовим розкриттям пам'яток. Почасти перепланували мережу вулиць та площ. Постало питання про створення зелених зон, зокрема, планували південно-східну частину міста (від Дитинця до Центрального парку культури і відпочинку) оперезати суцільною зеленою смугою вздовж Десни. Нова бульвар-алея мала поєднувати Чернігівський Дитинець із площею ім. Куйбишева (нині – Красна площа), від якої пролягала б до вул. Київської. У панорамі Чернігова мали домінувати архітектурні пам'ятки історичної південно-західної частини міста. Промислові підприємства витіснили подалі як від центру Чернігова, так і за межі його житлових кварталів⁶.

До середини 1950-х рр. територія Чернігова збільшилася в порівнянні з довоєнним часом приблизно в півтора рази та становила понад 70 км². У 1960–1970-х рр. відбувався промисловий розвиток міста, зростала кількість житлових районів із індивідуальною одноповерховою забудовою. Тож ця обставина спри-

¹ Доценко А., Шевчик І. Чернігівський Єлецький монастир: історія і діяльність. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. Чернігів, 2010. Вип. 3. С. 4–72; Ванжула О. Реставрація північного корпусу келій Єлецького монастиря в Чернігові – пам'ятки барокової архітектури XVII ст. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. Чернігів, 2016. Вип. 3 (6). С. 70–71; Памятник архитектуры – бывший Елецкий монастырь в г. Чернигове [Проект благоустройства территории. Том I]. Киев, 1972. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Інв. № КН-456/63. Дф-153. Арк. 13.

² Ванжула О. Реставрація північного корпусу келій Єлецького монастиря в Чернігові... С. 70–71; Нижник Л. Реставрація П'ятиницької церкви в Чернігові у 1943–1972 роках і створення музею (за письмовими документами архітектора-реставратора П. Д. Барановського). *Ніжинська старовина*: зб. наук. пр. Київ, 2012. Вип. 14 (17). С. 27–33.

³ Кармазіна Н. З історії збереження історико-культурної спадщини в Криму в 60–80-х роках ХХ ст. *Краєзнавство*: наук. журн. Київ, 2009. № 3–4. С. 111–116.

⁴ Шевчук О. Громадський рух за збереження української національної культурної спадщини в 60–80-х рр. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*: зб. ст. Київ, 1996. Вип. 1. С. 221–229.

⁵ Карнабіда А. Чернігів: архітектурно-історичний нарис. Київ, 1980. 128 с.; Савицька О. Благоустрій Чернігова в 1943–1953 рр. та його вплив на повсякденне життя населення. *Scriptorium nostrum*. електрон. іст. журн. Херсон, 2016. № 2 (5). С. 187–217.

⁶ Карнабіда А. Чернігів: архітектурно-історичний нарис... С. 85–89; Савицька О. Благоустрій Чернігова в 1943–1953 рр. С. 189–191.

чинила неодноразові коригування Генерального плану, зокрема, у 1948, 1954, 1958 та 1965 рр.⁷

У 1960 р. чернігівський архітектор А. Карнабід розробив схему перебудови планування центральної частини міста за принципом мікрорайонування із урахуванням пам'яток архітектури. Вона давала змогу більш раціонально використати вільні території в історичній частині Чернігова та оновити архітектурно-планувальну структуру міста, що історично склалася. Водночас зберігалася художня виразність історико-архітектурних ансамблів, оскільки було збережено стародавнє архітектурне середовище. Згідно з цим планом, із вул. Урицького (нині вул. П'ятицька) та вул. Серьожнікова видова перспектива відкривала П'ятницьку церкву, із вул. Свердлова (нині вул. Гетьмана Полуботка) можна було побачити церкву Михайла та Федора. Архітектурний комплекс Чернігівського Дитинця добре відкривався з вул. Серьожнікова. Через видові перспективи вулиць Белінського (нині вул. Єлецька) та К. Лібкнехта (нині вул. Святомиколаївська) можна було бачити дзвіницю Єлецького монастиря. Із вул. Белінського також відкривали погляд Спасо-Преображенський собор. Видова перспектива з боку вул. Любецької демонструвала архітектурний комплекс Єлецького монастиря⁸.

На початку 1960-х рр. значну увагу архітектори Чернігова приділяли реконструкції зелених масивів у центральній частині міста. Зокрема, велися роботи з озеленення території по вул. Леніна (нині проспект Миру), у скверах ім. М. Попудренка та Богдана Хмельницького, а також на території Дитинця. Ці проекти передбачали розрідження загущених зелених зон, ураховуючи історичну дендрологію. Однією з цілей такої роботи було розкриття в панорамі міста пам'яток архітектури⁹.

Генеральний план Чернігова, який був розроблений в 1946 р. та коригувався в подальшому, передбачав розбудову міста, яка була безпосередньо пов'язаною з видовим розкриттям його історико-архітектурних комплексів загалом або окремих пам'яток. Звісно, велику увагу архітектори приділили не тільки благоустрою міського простору, а і його окремих історичних місцин. Саме тому, починаючи з 1950-х рр., розроблялися проекти відновлення та впорядкування того чи того історико-архітектурного середовища для перетворення стародавньої частини Чернігова в «місто-музей».

Основні пам'ятки Чернігівського Єлецького монастиря станом на 1960-ті рр. були значною мірою відреставровані. Однак, ці історичні споруди практично не мали поточних ремонтів, хоча їх використовували різні установи. Територія колишньої обителі залишалася не облаштованою, незважаючи на проєкт із її благоустрою 1955 р., який, із огляду на ряд обставин, так і не був реалізований. У результаті цього монастирські пам'ятки потерпали від невідведених від їхніх стін атмосферних опадів, що в подальшому призводило до тріщин на фасадах. Тож, оновлене проєктування благоустрою території колишньої Єлецької обителі на початку 1970-х рр. уже давно було нагальним невіршеним питанням¹⁰.

Проєкт благоустрою території колишнього Єлецького монастиря 1972 р. був розроблений Українським спеціальним науково-реставраційним виробничим управлінням на основі завдання, виданого Чернігівським обласним відділом у справах будівництва та архітектури та затвердженого начальником Головного управління планування і забудови населених пунктів і архітектури Держбуду УРСР. Автором проєкту виступив архітектор В. Стамов. Майбутнє планування території колишньої обителі передбачало як створення оптимальних умов охоро-

⁷ Карнабіда А. Чернігів: архітектурно-історичний нарис... С. 94.

⁸ Там само. С. 96–99.

⁹ Там само. С. 102.

¹⁰ Доценко А., Шевчик І. Чернігівський Єлецький монастир... С. 41; Благоустройство территории памятника архитектуры – Елецкого монастыря [Проектное задание]. Чернигов, 1955. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Інв. № КН-643/1. Дф-448. 26 арк.

ни історико-архітектурного комплексу, так і організацію гарного огляду пам'яток туристами¹¹.

У відомстві перш за все наголошували на історичній цінності зазначеного об'єкта. Спеціалісти зауважували, що Єлецький монастир заснували в XI ст. на території, яка прилягала до міського посаду, а нині є однією з центральних частин міста. Також були перераховані пам'ятки, які перебували під державною охороною, а саме Успенський собор XII ст. з прибудованою до нього в XVII ст. усипальницею Лизогубів, дзвіниця XVII ст., три корпуси келій XVI–XVII ст., монастирські стіни та ворота XVII ст. Окрім цього, наголошували й на тому, що на території колишнього монастиря зберігся й ряд інших історичних споруд: дерев'яний будинок Феодосія, архієрейський будинок початку XIX ст., руїни трапезної XVII ст. та інші будівлі. Представники Чернігівського обласного відділу у справах будівництва та архітектури звертали увагу й на те, що, хоча територія Єлецького монастиря мала багату археологічну спадщину, проте систематичних розвідок у цьому напрямі ніхто не проводив, тому виконувати земляні роботи з благоустрою потрібно дуже обережно¹².

Попри те, що наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. монастирські споруди перебували в користуванні різних установ, організацій та підприємств, місцева влада декларувала інші наміри щодо будівель колишньої обителі та самої монастирської території. Так, представники Чернігівського обласного відділу у справах будівництва та архітектури зазначали, що споруди Чернігівського Єлецького монастиря в найближчі роки мали бути звільнені від сторонніх осіб, а також складів та виробничої бази реставраційних майстерень, оскільки все це ніяк не було сумісним із жорсткими вимогами широкого показу відвідувачам пам'яток архітектури певного туристичного осередку. Щодо використання об'єктів архітектурної спадщини в майбутньому, то Успенський собор, як один із найцінніших пам'ятників архітектури Київської Русі, мав стати приміщенням для створення музейної експозиції. Інші монастирські споруди також мали нести культурно-просвітницькі функції¹³.

Проект передбачав проведення заходів із планування та озеленення території колишнього монастиря. Зазначали такі рекомендації: яке покриття доріжок улаштувати, які породи дерев потрібно висадити, де прокласти необхідні інженерні мережі та ін. Також значна увага мала бути приділена освітленню території та підсвічуванню історичних будівель задля огляду цього історико-архітектурного комплексу з далеких відстаней¹⁴.

У загальній частині проекту благоустрою території Єлецького монастиря за 1972 р. вказано статус колишньої обителі. Подано коротеньку історичну довідку та зазначено, що після Другої світової війни монастирський архітектурний ансамбль охороняє держава як пам'ятку архітектури. У документі йшлося про географічне розташування святині. Зазначали, що колишня обитель розміщена в південно-західній частині сучасного міста на одному з підвищень Болдиних гір. Територію монастиря з різних сторін оточують вулиці Пролетарська (нині вул. Князя Чорного), Тиха та Толстого¹⁵.

У проекті надавали характеристику території, на якій розміщений монастир. Указували, що за формою ділянка є близькою до рівностороннього трикутника, дещо витягнута вздовж південно-північної осі. По периметру колишню обитель оточує кам'яна стіна з трьома воротами: північно-східними («святими», під дзвіницею), північно-західними та західними (господарськими). Хребет Болдиних гір розділяє територію монастиря на дві частини. На підвищенні розміщені споруди, що входять до складу архітектурного ансамблю обителі, інша частина – південний схил гори, який свого часу займав сад горіхових дерев. Зі східного бо-

¹¹ Памятник архитектуры... Арк. 4, 12–13.

¹² Там само. Арк. 12.

¹³ Там само. Арк. 12–13.

¹⁴ Там само. Арк. 13.

¹⁵ Там само. Арк. 4–6.

ку монастиря, по найвищій частині пагорба на земній поверхні, видні руїни кам'яної огорожі, яка тягнеться до вул. Толстого. Із центральною частиною міста Чернігівський Єлецький монастир зв'язаний вул. Белінського (нині вул. Єлецька)¹⁶.

Територія колишньої обителі, як зазначалося в документі, окрім невеликої ділянки по вул. Пролетарській (нині вул. Князя Чорного), не була упорядкована. До того ж, не було організоване водовідведення атмосферних опадів від пам'яток, а саме монастирське подвір'я – захаращене будівельним сміттям¹⁷.

Проект благоустрою території Єлецького монастиря мав на меті вирішення логістичних питань щодо підвозу туристичних груп до об'єкта. Основний під'їзд екскурсантів до колишньої обителі мав бути по вул. Тихій. Саме на ній передбачали розміщення заїзної кишені для виходу пасажирів із туристичних автобусів. До того ж, поруч мали організувати розворотний майданчик та паркувальну зону для автобусів та легкових автомобілів¹⁸.

Особливу увагу в плануванні благоустрою приділяли створенню сприятливих умов для організації екскурсійної роботи, яку б проводили на території колишньої святині. Так, вхід до монастирського двору мав бути з вул. Тихої, через північно-східну браму, розміщену в дзвіниці. Неподалік від неї, із західного боку північних келій, мали облаштувати майданчик для збору туристичної групи, для ознайомлення її в загальних рисах з архітектурним ансамблем колишньої обителі. Доріжки поміж монастирськими будівлями мали створити так, щоб екскурсивод мав змогу організувати для екскурсантів якнайкращий огляд пам'яток із різних видових точок та на різних відстанях¹⁹.

Значну увагу в проекті благоустрою території Єлецького монастиря приділяли видовому розкриттю древнього Успенського собору, оскільки саме храм є основним композиційним центром цього архітектурного комплексу. Із північно-західної брами під кутом 30° до західного фасаду собору вела основна доріжка, яку після оновлення планували залишити. Саме під час руху нею в бік храму, можна побачити його в перспективі. Ця доріжка вела до майданчика, який розмістили між Успенським собором та Петропавлівською церквою (XIX ст.). Звідти відкривався гарний краєвид на південний фасад Успенського храму з прибудованою усипальницею Лизогубів²⁰.

Проектанти ставили перед собою завдання не тільки в якнайкращому світлі продемонструвати пам'ятки Єлецького монастиря, але й створити умови для огляду з цієї території навколишніх краєвидів. Так, поруч із Петропавлівською церквою, на південному схилі гори, планували організувати майданчик для відпочинку. Із нього відкривався б гарний вид на Болдині гори, зокрема, Пагорб Слави та колишній Троїцько-Іллінський монастир²¹.

Планували, що приміщення Єлецької обителі мали бути звільнені від різно-рідних установ, проте на початку 1970-х рр. їхнє перенесення ще не було заплановане. Так, у будівлі колишнього архіву консисторії (південно-західні келії) мали розмістити адміністративно-господарську службу заповідника. В Успенському соборі планувалося створення музейної експозиції, решта споруд зовні зберігали своє первинне призначення, але їхні приміщення планували використовувати під різні потреби. У дзвіниці мали організувати музейну касу та продаж сувенірної продукції. Правління товариства охорони пам'яток області мали розмістити в північних келіях, у східних келіях – майстерні народної творчості, у будівлі колишньої Петропавлівської церкви – читальний зал. Щодо руїн споруди ду-

¹⁶ Памятник архитектуры... Арк. 6–7.

¹⁷ Там само. Арк. 7.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. Арк. 7–8.

²¹ Там само. Арк. 8.

ховної консисторії, то їх планували законсервувати та вивести на поверхню ґрунту обриси фундаментів²².

Біля південно-західних келій за проєктом мали розташувати господарський майданчик з павільйоном для сміттєвих контейнерів. Поруч запланували в'їзд на територію через західну браму. Мали бути створені умови для під'їзду транспорту до всіх будівель²³.

Оскільки на території Єлецького монастиря передбачали перебування великої кількості людей, як екскурсантів, так і працівників, то виникала значна потреба в будівництві нової вбиральні. Це мало бути напівпідвальне приміщення, яке було б розміщене за будинком Феодосія біля північно-східної частини муру, що оточував колишню обитель. Декілька невеликих дерев'яних вбиралень, які були на території, збиралися знести²⁴.

Значну увагу проєктанти приділяли проведенню земляних робіт. Під час планування території враховувалися пропозиції з прокладання підземних комунікацій. Звісно, роботи з благоустрою повинні були виконувати після укладання в ґрунт інженерних мереж. У документі наголошено на тому, що під час робіт, які були б пов'язані зі зрізанням ґрунту, мали бути присутні архітектор та археолог. Перш за все, шлося про збереження папертей біля північного та західного входів до Успенського собору. Фундаменти духовної консисторії та келій (нині незбережена будівля, яка розміщувалася поблизу духовної консисторії та була прибудована до західної частини монастирського муру) мали бути збереженими та виведеними за допомогою кам'яної кладки, кольором та структурою відмінної від цегли, якою планували забруковувати майданчики²⁵.

Важливим питанням проєкту благоустрою території колишнього Єлецького монастиря було створення нових доріжок, водовідведення та озеленення. Так, проїзд, що існував на той час, який ішов від північно-західної брами до Петропавлівської церкви (приміщення займав читальний зал бібліотеки) та був забрукований клінкерною цеглою, потрібно було розібрати та заново вимостити по відмітках нового проєкту. Для покриття планувалося використати старий клінкер повторно з доповненням, у разі потреби, додаткового матеріалу²⁶.

Проектанти прийняли рішення, що проїзди на монастирській території мали бути вимощені клінкером або шашкою з гірських порід. Майданчики відпочинку та менші доріжки, які до них вели, мали замощуватися постелистим природнім камінням. За проєктом вздовж доріжок, які були вимощені камінням, із одного боку влаштовували водовідвідний лоток з такого ж матеріалу. Якщо доріжка була забрукована клінкером, то й лотки для збору води теж мали зробити з цегли. У разі, якщо пішохідна частина мала нахил більше 6%, на тому місці передбачалися кам'яні сходи без бічних стінок, але з невеликим підсипанням скосів обабіч доріжки луговим дереном²⁷.

Проект благоустрою території Чернігівського Єлецького монастиря також передбачав покращення стану інфраструктури за межами мурів колишньої обители. Тротуари навколо святині, під'їзна дорога до неї по вул. Тихій, майданчик автостоянки мали бути вкриті асфальтобетоном. Пішохідна доріжка перед центральним входом до монастиря за проєктом мала вимощуватися тим матеріалом, яким би мостилися майданчики самого комплексу. Водовідвідні лотки за межами території монастиря влаштовувалися б зі збірних бетонних елементів²⁸.

Гострою проблемою в питанні збереження пам'яток архітектури була організація водовідведення атмосферних опадів як від самих будівель, так і з монастирської садиби загалом. Згідно з вертикальним плануванням території комплексу

²² Памятник архитектуры... Арк. 8.

²³ Там само.

²⁴ Там само. Арк. 8, 17.

²⁵ Там само. Арк. 8–10.

²⁶ Там само. Арк. 9.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. Арк. 9–10.

су, поверхнєве водовідведення мало здійснюватися на вул. Пролетарську (нині вул. Князя Чорного) та вул. Толстого. З метою організації якісного водовідведення атмосферних опадів від стін Успенського собору та дзвіниці, а також розкриття їхніх цокольних частин, було передбачено зрізання певного шару ґрунту довкола цих споруд²⁹.

Через те, що на території колишнього монастиря мала перебувати значна кількість відвідувачів – як дорослих, так і дітей – поставало питання зайнятості молодого покоління в час поза екскурсіями. За проектом, у північній частині монастиря, ліворуч від входу в північно-західну браму, мали організувати дитячий майданчик із сучасним обладнанням. Проте облаштування такої локації могло бути недоречним з огляду цього архітектурно-історичного комплексу. Проектанти зазначали, що вказаний дитячий майданчик мав бути огорожений зеленими насадженнями та розташований на певній відстані від екскурсійних маршрутів³⁰.

Щодо планів озеленення території Єлецького монастиря, то вони повинні були вирішити питання екологічної єдності довкілля майже незмінного ландшафту на прилеглій до колишньої обителі території та організації відкритого простору перед фасадами пам'яток задля їхнього якнайкращого видового розкриття. З іншого боку, окремі зелені екрани мали бути використані з метою умовного розподілу туристичної та розважальної зони. Так, проектом озеленення планували створення сприятливих умов на майданчиках для відпочинку, облаштування тінювитривалих газонів, які важко витоптати. Насадження мали створювати групи поєднаних кольорових плям із квітучих кущів, дерев та інших зелених композицій із урахуванням їхнього силуету та кольору в різну пору року. Насипні відкоси мали оформити за допомогою дерну товщиною 6–8 см. Щодо догляду за ним, а також за висадженими деревами, кущами та газоном, надавали рекомендації з їхнього поливу в перші 15–20 днів³¹.

Були розглянуті умови оформлення ділянки навколо тих дерев, які мали бути збережені. Так, якщо ці насадження були розміщені на майданчиках, що потребували зниження рельєфу більш ніж на 20 см, то зрізання ґрунту навколо дерев не передбачалось. Потрібно було лише обнести їх низенькими кам'яними огорожами, діаметром на 2 м меншим за проєкцію крон. Кореневу шийку тих дерев, коріння яких потрапляло на пішохідні доріжки чи майданчики, потрібно було захистити металеву решіткою від витоптування³².

Кошторис проєкту благоустрою території Чернігівського Єлецького монастиря 1972 р. складав 100299 крб. Він включав у себе як вартість будівельних матеріалів та саджанців, так і платню за роботу з благоустрою зазначеного об'єкта. Зокрема, мали бути профінансовані роботи з розроблення ґрунту та вивезення його надлишків автомобілем; заповнення асфальтобетоном та іншими матеріалами покриття під'їздів до монастиря, проїздів та майданчиків на його території; облаштування вимощення навколо пам'яток; одернування визначених місць; установлення бордюрів; улаштування сходинок на доріжках та майданчиках; створення водовідвідної системи; підготовлення ґрунту для робіт з озеленення та саме озеленення монастирської території. Задля реалізації цих завдань потрібно було закупити щебінь, пісок, асфальтобетон, бітум, шашку кам'яну, природній камінь, гранітний відсів, гранітні та кам'яні бордюри, цеглу, гранітні сходи, саджанці дерев та чагарників, насіння газонної трави та ін.³³

Задля збереження архітектурного ансамблю Єлецького монастиря, охорони його території, а також для забезпечення історико-архітектурної та об'ємно-просторової значущості цього комплексу в міській забудові, проектом благоуст-

²⁹ Памятник архитектуры... Арк. 10.

³⁰ Там само. Арк. 9.

³¹ Там само. Арк. 10–11.

³² Там само. Арк. 11.

³³ Памятник архитектуры XII–XVII вв. Елецкий монастырь в г. Чернигове [Проект благоустройства территории. Смета], Киев, 1972. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Інв. № КН-456/67. Дф-458. Арк. 2–7.

рою передбачили організацію охоронної зони й зони регулювання забудови. Охоронна зона мала площу 5,04 га та включала в себе всі монастирські споруди, які були обмежені з трьох сторін цегляною стіною, яка є однією з пам'яток архітектури³⁴.

Охоронна зона за проектом була розроблена з урахуванням повного збереження всіх будівель, що входили до складу колишнього Єлецького монастиря, а також можливості використання стародавніх споруд для потреб установ культури, туристичної сфери та під господарські потреби³⁵.

Згідно з документом, без затверджених у відповідному порядку проектів та дозволу органів охорони пам'яток в охоронних зонах було заборонено будівництво нових споруд, знесення чи перебудова будівель, що вже існували, прокладання нових доріг, виконання робіт із планування території, улаштування нових або засипання діючих водойм, прокладання підземних комунікацій, а також повітряних електромереж та інших мереж. Також було під забороною вирубування дерев та чагарників, самовільне їх пересадження. Без спеціального дозволу не мали проводити й археологічні дослідження³⁶.

Щодо зони регулювання забудови, то вона охоплювала ширшу територію (10,16 га), ніж площа охоронної зони (5,04 га). Вона мала такі ж умови утримання, як і охоронна зона. Планування забудови та проекти окремих споруд на території зони регулювання забудови мали враховувати близьке розміщення та особливості архітектурних об'єктів Єлецького монастиря. Під прискіпливою увагою мали бути питання, пов'язані з поверховістю та щільністю забудови, благоустрою та озеленення території поблизу цього стародавнього архітектурного ансамблю. Такі проекти мали бути узгодженими з органами охорони пам'яток. Також у зоні регулювання забудови було заборонено розміщувати промислові підприємства та інші об'єкти, які могли б забруднювати територію, повітря, чи то вносити дисонанс у середовище, яке оточувало колишню Єлецьку обитель³⁷.

Робота над розробкою цього проекту тривала як у 1971 р., так і в 1972 р. До неї були залучені спеціалісти різних галузей. Зокрема, у листопаді 1971 р. свої зауваження та пропозиції до представленої схеми благоустрою території Чернігівського Єлецького монастиря подав відомий український архітектор М. Холостенко. Він зазначив, що маршрут під'їзду до монастирської території громадського та приватного транспорту з перетином вул. Пролетарської (нині вул. Князя Чорного) з виїздом через вул. Тиху на вул. Белінського (нині вул. Єлецька), перш за все, потребував узгодження з відділом регулювання вуличного руху Чернігова³⁸.

Щодо водовідведення атмосферних опадів від архітектурної домінанти монастиря – Успенського собору, то зрізання ґрунту поблизу нього потрібно було робити в мінімальних об'ємах, оскільки такі роботи мали супроводжувати археологічні розкопки. Також дослідник зазначав, що, станом на той час, на доріжці перед західним фасадом собору після опадів утворювалося велике скупчення води. Ця проблема в ході реалізації проекту благоустрою мала бути вирішеною. М. Холостенко наголошував, що, оскільки до західної та північної стіни храму свого часу були прибудовані паперті, то треба уникати організації доріжок поблизу до його стін, а вимощення робити на вже готових відмітках. Ідею зі збереження та виведення на поверхню фундаментів та руїн стін духовної консисторії науковець уважав правильною. Також він радив проектантам уникати асфальт-

³⁴ Памятник архитектуры XII–XVII вв. – бывший Елецкий монастырь в Чернигове [Проект охранных зон. Том II]. Киев, 1972. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Інв. № КН-456/30. Дф-121. Арк 6, 8.

³⁵ Там само. Арк. 6.

³⁶ Там само. Арк. 6–7.

³⁷ Там само. Арк. 7–8.

³⁸ Памятник архитектуры – бывший Елецкий монастырь в г. Чернигове [Проект благоустройства территории. Том I]. Киев, 1972. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Інв. № КН-456/63. Дф-153. Арк. 14.

ного покриття доріжок, а вимощення навколо будівель робити прихованим, застосовувати його одернування³⁹.

М. Холостенко звертав увагу й на заплановані роботи з прокладання інженерних комунікацій по території колишньої обителі. Так, він уважав за доцільне змонтувати електрощитову в приміщенні дзвіниці. Далі прихований електрокабель прокладали б від однієї будівлі до іншої. Паралельно до електролінії мала бути прокладена тепломережа. Дослідник мав своє бачення й щодо місця розміщення громадської вбиральні, уважав, що її потрібно було збудувати за східними келяями, на території господарського двору⁴⁰.

Оскільки Єлецький монастир у подальшому мав стати важливим туристичним об'єктом стародавнього Чернігова, М. Холостенко особливе значення приділяв проблемі правильної організації майбутнього туристичного маршруту по цій території. Одним із найважливіших завдань під час проведення екскурсії була демонстрація головного храму колишньої обителі – Успенського собору з якомога вдалішого ракурсу. Науковець наголошував, що огляд цього храму та проведення лекцій стосовно нього варто здійснювати від західного фасаду, орієнтуючись на північно-західний бік, оскільки саме він не мав пізніших прибудов. Для цього потрібно було організувати майданчик на певній відстані від собору. Він мав бути пов'язаний двома входами з монастирською територією: один вхід від дзвіниці (від вул. Тихої), інший – від північно-західної брами (від вул. Пролетарської (нині вул. Князя Чорного)). Важливу роль перед оглядом пам'яток архітектури цього комплексу мав відігравати майданчик біля дзвіниці. Тут, на думку М. Холостенка, мали організувати кіоски з продажу сувенірів та рекламних проспектів. Дослідник рекомендував розпочинати огляд пам'яток від Успенського собору, далі маршрут мав пролягати до руїн духовної консисторії, південно-західних келій та Петропавлівської церкви. Наступними об'єктами ознайомлення мали стати східні та північні келії. Оглядом будинку Феодосія та дзвіниці мала бути завершена екскурсія⁴¹. Тобто, архітектор М. Холостенко у своїх зауваженнях та пропозиціях щодо розробленого проєкту благоустрою території Єлецького монастиря, наголошував на комплексному підході щодо вирішення поставлених у документі завдань.

У 1950–1970-х рр. у Чернігові активно відбувався процес післявоєнного відродження міста. Вагомою його складовою було збереження історико-архітектурних комплексів із подальшим їх використанням як туристичних об'єктів. Благоустрій самого міста мав переплітатися з упорядкуванням територій історичних місць. Плани з благоустрою території на той час недіючого Чернігівського Єлецького монастиря існували ще у 1950-х рр., проте вони не були реалізовані, власне як інший, схожий проєкт 1972 р. За задумом проєктантів, у 1970-х рр. мала бути ще одна спроба привести до ладу подвір'я колишньої Єлецької обителі. У планах було розкриття пам'яток для організації кращого огляду, створення покращених умов збереження цих історичних будівель, організація якісного вертикального планування території та поліпшення її озеленення, створення нових майданчиків для відпочинку, доріжок, туристичної інфраструктури та ін. Велику увагу приділили організації охоронної зони, що включала територію самого монастиря й зони регулювання забудови довкола колишньої обителі.

Імовірно, цей проєкт був розроблений на подальшу перспективу, оскільки кошторис у сумі 100299 крб. начальник Чернігівського обласного відділу у справах будівництва та архітектури затвердив лише 22 лютого 1978 р.⁴²

Однак, зважаючи на ряд обставин, до яких можна віднести ті, що у 1970-ті рр. монастирські приміщення все ще використовували різні організації,

³⁹ Памятник архитектуры – бывший Елецкий монастырь в г. Чернигове [Проект благоустройства территории. Том I]. Арк. 14–16.

⁴⁰ Там само. Арк. 15.

⁴¹ Там само. Арк. 15–16.

⁴² Памятник архитектуры XII–XVII вв. Елецкий монастырь... [Проект благоустройства территории. Смета]. Арк. 1.

та й більш нагальними питаннями були поточні ремонти самих пам'яток, увага місцевих керманічів та, відповідно, фінансові ресурси здебільшого були спрямовані на розбудову інфраструктурних об'єктів, промислових підприємств у місті, тому цей проєкт так і не був повноцінно реалізований. Проте у часи нинішнього, досить активного процесу благоустрою Чернігова, сучасні архітектори могли б використовувати подібні проєкти як зразки, ідеї для своїх майбутніх праць.

References

Vanzhula, O. (2016). Restavratsiia pivnichnoho korpusu kelii Yelets'koho monast'riya v Chernihovi – pamiatky barokovoi arkhitektury XVII st. [Restoration of the northern building of the cell of the Yelets Monastery in Chernihiv – monuments of baroque architecture].

Dotsenko, A., & Shevchuk, I. (2010). Chernihivskiy Yelets'kiy monastyr: istoriia i diialnist [Chernihiv monastery of Elets'kiy: history and function]. Chernihiv, Ukraine.

Karmazina, N. (2009). Z istorii zberezhenia istoriko-kulturnoi spadshchyny v Krymu v 60–80-kh rokakh XX st. [From the history of preservation of historical and cultural heritage in the Crimea in the 60-80's of the 20th century]. *Kraieznavstvo – Study of a region*, 3–4.

Nyzhnyk, L. (2012). Restavratsiia Piatnytskoi tserkvy v Chernihovi u 1943–1972 rokakh i stvorennia muzeiu (za pysmovymy dokumentamy arkhitekora-restavratora P. D. Baranovskoho) [Restoration of the Piatnytska Church in Chernihiv and creation of a museum (according to the written documents of the architect-restorer P. D. Baranovskiy)]. *Nizhynska starovyna – Nizhyn antiquity*, 14 (17).

Savytska, O. (2016). Blahoustrii Chernihova v 1943-1953 rr. ta yoho vplyv na povsiakdenne zhyttia naselennia [Improvement of Chernihiv in 1943–1953 and its impact on everyday life]. *Scriptorium nostrum – Scriptorium nostrum*, 2 (5).

Shevchuk, O. (1996). Hromadskiy rukh za zberezhenia ukraïnskoi natsionalnoi kulturnoi spadshchyny v 60–80-kh rr. [Public movement for the preservation of Ukrainian national cultural heritage in the 60–80's]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty – History of Ukraine, little-known names, events, facts*, 1.

Литовченко Олександр Леонідович – молодший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Преображенська, 1, Чернігів, Україна).

Lytovchenko Oleksandr L. – junior research scientist of the department of educational and scientific activity of Ancient Chernihiv National Architectural and Historical reserve (1 Preobrazhenska Street, Chernihiv, Ukraine).

E-mail: lytovs@ukr.net

ON THE ISSUE OF IMPROVEMENT OF THE TERRITORY OF THE CHERNIHIV YELETSKYI MONASTERY IN THE 1970S

The purpose of the article is to outline the tendencies of post-war restoration and development of Chernihiv from the 1940s to the 1970s. Special attention is paid to the revival of the historical and architectural environment of the city, among which the Yelets shrine occupies a prominent place. The tasks of this study is to characterize the project of landscaping of the then non-functioning Chernihiv Yelets'kiy Monastery in 1972. An important issue is to determine the probable reasons of the lack of implementation of the developed plans. In the article were used general scientific methods, for example, the method of systematic approach, analysis and induction, as well as a special-historical method of historical-genetic analysis were also used. The study is based on the principles of historicism and objectivity. The scientific novelty of the study lies in the coverage of one of the little-known pages of the history of the Chernihiv Yelets'kiy Monastery, in particular, the land improvement of the former monastery in the 1970s, as well as its adaptation to a tourist object. Conclusions. After the

Second World War, Chernihiv began to rebuild. An important role in this problem belonged to the architects who thought to harmoniously combine historical sites with the renewed urban space. In the early 1970s, another landscaping project was developed to improve the territory of the Chernihiv Yeletsnyi Monastery, which aimed to improve the preservation of its architectural monuments and create a favorable environment for sightseeing. Unfortunately, these plans have not been fully implemented for a number of reasons: the usage of monastery premises by various organizations, the need for current repairs of monuments, the attention of local government and, consequently, problems with financial resources for the development of infrastructure in the city, etc. Today, from a practical point of view, such unrealized projects for the improvement of a particular object can be useful in developing new plans for the arrangement of a particular urban space.

Key words: types of discovery of the monuments, preservation of cultural heritage, excursionists, Yeletsnyi Monastery, landscaping project.

Дата подання: 14 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 25 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Литовченко, О. До питання благоустрою території Чернігівського Єлецького монастиря в 1970-х рр. *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 28–38. DOI: 10.5281/zenodo.5089637.

Цитування за стандартом APA

Lytovchenko, O. Do pytannia blahoustroiu terytorii Chernihivskoho Yelets'koho monastyria v 1970-kh rr. [On the issue of improvement of the territory of the Chernihiv Yeletsnyi monastery in the 1970s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 28–38. DOI: 10.5281/zenodo.5089637.

Тетяна Миколайко

МИХАЙЛО (ДЕСНИЦЬКИЙ) – ЧЕРНІГІВСЬКИЙ АРХІЄПИСКОП (1803–1818)

DOI: 10.5281/zenodo.5084822

© Т. Миколайко, 2021. СС BY 4.0

Стаття розкриває життєві перипетії чернігівського архієрея Михайла (Десницького) (очоловав єпархію з 1803 до 1818 рр.), резиденція якого розташовувалася на території Троїцького архієрейського будинку (Троїцько-Іллінський монастир). Окреслено його соціальне походження, рівень освіти, кар'єрне зростання, проповідницьку діяльність. Розглянуто діяльність архієрея щодо реорганізації системи духовного правління, підтримки освітніх закладів та наголошено на внеску церковного діяча в розвиток Чернігівської єпархії. Метою статті є висвітлення біографії одного з відомих чернігівських архієреїв початку ХІХ ст. Михайла (Десницького), який 15 років очолював єпархію та вносив нові правила в організацію єпархіального управління. Методи дослідження добирали відповідно до поставленої мети й ґрунтуються на основі історизму та об'єктивності. Новизна роботи полягає в тому, що зібрано біографічні дані про церковного діяча Михайла (Десницького) та запроваджено їх до наукового обігу. Висновки. Чернігівську єпархію на початку ХІХ ст. очолював сильний словом і духом архієрей Михайло (Десницький) – священнослужитель із гарною освітою, оскільки, окрім духовної освіти, мав диплом Московського університету, був доктором богослов'я та членом Російської академії наук (1802 р.) і Святійшого Правлячого Синоду. Видатний богослов і проповідник намагався розібратися в усіх єпархіальних справах та налагодити ефективну роботу в єпархії. Він був меценатом під час відновлення чи ремонтів храмів, монастирів, духовної семінарії, контролював освіченість священників. Мабуть, даремно ім'я Михайла (Десницького) згадують поруч з відомими чернігівськими архієпископами – Лазарем Барановичем, Феодосієм Углицьким та Філаретом (Гумілевським).

Ключові слова: Михайло (Десницький), Чернігівська єпархія, архієрей, преосвященний, Троїцький собор, Єлецький монастир, Троїцький архієрейський будинок.

11 листопада 1803 р. в Чернігові, у заміському архієрейському бобровицькому (від с. Бобровиця) будинку помер Віктор (Садковський), архієпископ Малоросійський та Чернігівський¹. Для чернігівців це була велика втрата, бо владика любили за чуйність та добру душу, до нього могли звернутися знать та простолюдини, багаті та жебраки, а особливо його любили «школяррики духовної семінарії»² за доброту та опіку. Поховали владика в склепі під Троїцьким собором Чернігівського архієрейського дому (Троїцько-Іллінський монастир).

Минув місяць після смерті архієпископа Віктора (Садковського) – і 18 грудня 1803 р. волею імператора Олександра І Павловича та з дозволу Святійшого Синоду (далі – Св. Синод) з Новгородської єпархії до Чернігівської було

¹ Гейда О., Тарасенко О. До біографії архієпископа Малоросійського та Чернігівського Віктора (Садковського) (1796–1803). *Сіверянський літопис*. 2014. № 4. С. 266.

² Доброгаєв М. Михаил (Десницкий) Митрополит С.-Петербургский и Новгородский, бывший митрополит Черниговский. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям*. 1893. № 23. С. 913. (ч. неоф.).

переведено вікарія, єпископа Староруського Михайла (Десницького)³, якого, безсумнівно, можна вважати одним із відомих чернігівських архієреїв.

«Сильний словом і духом, сам у все вникав і про все піклувався»⁴, – так про архіпастиря згадують у публікації, присвяченій 100-річчю з часу призначення його на чернігівську кафедру. Михайло (Десницький) керував Чернігівською єпархією 15 років (1803–1818), працював над благоустроєм єпархії, опікувався та надавав допомогу духовній семінарії, був меценатом під час відновлення монастирів та ремонтів храмів.

Про чернігівських архієпископів та їх внесок у розвиток єпархії можна дізнатися з наукових публікацій О. Тарасенка⁵, у яких чільне місце відведено Михайлові (Десницькому). Згадують ім'я архієрея як ініціатора створення настінного живопису в Спасо-Преображенському соборі в м. Чернігів у публікаціях П. Добровольського⁶ та А. Гаркуші⁷.

Матвій Михайлович Десницький народився 19 листопада 1761 р. в с. Топоркове Богородського повіту Московської губернії (сучасне село Топоркове Щолківського району Московської області) та був сином місцевого паламаря. Початкову освіту Матвій отримав удома, під батьківським керівництвом хлопець вивчив абетку церковного друку, часослов, Псалтир, навчився писати й із цими знаннями вступив до Троїцької духовної семінарії. Навчання там було нелегким, але обдарованого хлопця не лякали ні латинські премудрості, ні різки, і згодом він став улюбленцем учителів. Після завершення навчання у семінарії М. Десницького, завдяки його здібностям, рекомендували та зарахували до філологічної семінарії, яку відкрили в 1782 р. в Москві. Під керівництвом професорів навчального закладу хлопець вивчав історію, філософію, географію, математику, красномовство, французьку та німецьку мови, архітектуру, займався перекладами літературних творів. Крім цього, студенти факультету були зараховані до Московської академії й були зобов'язані у визначений час приходити й слухати богословські предмети. Отримавши ґрунтовну освіту, М. Десницький міг розраховувати на блискучу кар'єру, але майбутньому архієпископу в семінарії припали до душі проповіді слова Божого, а дар красномовства він мав, тому й обрав досить скромну посаду московського священника, і в 1785 р. його поставлено до церкви Іоанна Воїна (м. Москва)⁸.

Отець Матвій дуже любив свою справу, багато працював над проповідями та бесідами не лише під час літургії, а й в інший час. За десять років він полюбився своїми проповідями не тільки звичайним москвичам. Приходили його послухати імператор, граф І. Остерман, князь О. Голіцин, багато сенаторів, навіть старовіри збиралися біля дверей церкви. У 1797 р. відбулася коронація імператора Павла I Петровича, після якої монарх деякий час жив у Москві. Одного разу, зі слів генерал-майора Котлубицького, імператор проїздив повз церкву Іоанна Воїна й побачив великий натовп людей. Коли він дізнався, що з приводу храмового свята віряни зібралися послухати проповідь о. Матвія, то й сам пішов до церкви, але не зміг пройти всередину, тому залишився біля входу, на нього ніхто

³ Доброгаев М. Михаил (Десницкий)... С. 913.

⁴ С. К. К. К биографии Преосвященного Михаила Десницкого, Архиепископа Черниговского. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям*. 1904. № 17. С. 583–590. (ч. неоф.).

⁵ Тарасенко О. Колективний портрет чернігівських правлячих архієреїв XIX – початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 2015. № 1. С. 78–88; Тарасенко О. Чернігівська духовна дікастерія/консисторія у структурі єпархіального управління. (1802–1917 рр.). *Сіверянський літопис*. 2014. № 1–3. С. 75–89; Тарасенко О. Керівництво Чернігівської єпархії XIX – початку XX ст.: правлячі та вікарні архієреї. *Розмовські зустрічі*. 2019. № 6. С. 181–198.

⁶ Добровольський П. Архів Черниговского кафедрального собора. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии*. Чернигов: Типография губернского правления, 1902. Вып. 4: 1900–1902. Отд. 2. С. 9–19.

⁷ Гаркуша А. До питання про розміщення сюжетів стінопису (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору в Чернігові. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 72–79; Гаркуша А. Проблеми збереження олійного стінопису (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору м. Чернігова. *Сверцизна в історії України: Збірник наукових праць*. Київ–Глухів, 2008. Вип. 12. С. 23–25.

⁸ Доброгаев М. Михаил (Десницкий)... С. 912–925.

не звернув уваги й ніхто не впізнав. У цей час Десницький за аналогом читав проповідь про життя Іоанна Воїна й красномовно розповідав про обов'язки воїнів не шкодувати свого життя за царя та Батьківщину, а у відповідь царі повинні любити своїх підданих та цінити їх. Така проповідь вразила імператора і він попросив передати о. Матвію «царське дякую»⁹ та наказав запросити священника з проповіддю до палацу. Доручення виконали, о. Матвій привезли до палацу й під час зустрічі монарх хотів поцілувати його руку, але Матвій Десницький не дав цього зробити. Тоді імператор сказав: «Я твою цілую руку як у служителя вівтаря, а ти мою цілуєш, як помазаника Божого, якщо ти мені не даєш своєї, то і я не дам тобі своєї руки»¹⁰. Проповідник, збентежений, виконав бажання імператора, а потім повторив проповідь, яку читав у храмі. Після цих подій цар запросив о. Матвія їхати з ним до Санкт-Петербурга й зайняти місце придворного проповідника.

Зарахований до штату придворного духовенства церкви Зимового палацу, о. Матвій до кожного свята готував проповідь, але не часто доводилось її проголошувати, та смиренний священник хотів якось віддячити імператору за доброту і присвятив Павлу I збірку проповідей під назвою «Праця, їжа й спокій духу людського» (1799 р.)¹¹. Цього ж 1799 р. померла дружина о. Матвія, яка мала слабе здоров'я, а петербурзький клімат їй, очевидно, не підійшов. Існує також версія, що його дружина померла при пологах¹². Після такої втрати священник вирішує стати монахом. Місце постригу було обрано не випадково – Гатчина, оскільки там імператор видавав заміж свою доньку Олександрю, і туди з'їхалася вся знать та митрополит. О. Матвій розказав йому про свій намір і вмовив провести обряд постригу в Гатчинському палаці, де після всього процесу він отримав чернече ім'я Михайло. Наступного дня монаха Михайла призначено архімандритом у Свято-Юр'ївський монастир Новгородської єпархії, де він отримав від імператора орден Іоанна Іерусалимського. Згодом Михайло (Десницького) як найкращого проповідника в Петербурзі запросили на освячення храму в домі капітулу¹³ ордену Св. Іоанна та Ісааківського собору – це на всіх справило враження й послугувало подальшому його підйому церковною ієрархічною драбиною. 20 липня 1802 р. архімандрит Михайло (Десницький) був висвячений у сан єпископа Староруського, вікарія Новгородської єпархії, а за свої літературні праці його визнали членом академії наук¹⁴. Та недовго Михайло (Десницький) був єпископом Староруським: завдяки своїм талантам та літературним здобуткам він набагато випередив багатьох єпископів, і 18 грудня 1803 р. імператор Олександр I призначає його Чернігівським єпископом, а указом Св. Синоду за № 3913 про це була повідомлена Чернігівська Дикастерія¹⁵.

У місцевій періодиці, зокрема «Чернігівських єпархіальних відомостях»¹⁶, цікаво описано м. Чернігів, яким воно було на поч. XIX ст., тобто в час приїзду Михайла (Десницького). Тоді місто стає губернським центром, з'являються перші плани реконструкції міста. У Чернігові в той час було дві вулиці для вільного проїзду – Олександрівська (сучасна вул. Кирпоноса) та Гонча (колишня вул. М. Горького), а решта території міста переплетена вуличками та протоптаними стежками. Жвавою й найбільш заселеною була частина міста біля П'ятницької церкви, але й тут було багато провулків. Передмістя тодішнього Чернігова характеризували як «страшну глухомань»¹⁷. Унизу, біля Катерининської церкви в напрямку до Єлецького монастиря, існувала Московська слобідка, заселена нижчими чинами чернігівської поліції. Унизу, від Єлецького монастиря до

⁹ Доброгаєв М. Михаїл (Десницький)... С. 912–925.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же. С. 981–989.

¹² Тарасенко О. Колективний портрет чернігівських правлячих архієреїв... С. 82.

¹³ У 1797 р. Павло I створив «Капітул російських орденів» – установу, що відала всіма нагородними справами (Словник української мови: в 11 томах. 1973. Т. 4. С. 94).

¹⁴ Доброгаєв М. Михаїл (Десницький)... № 24. С. 981–989.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

церкви пророка Іллі, простяглася Лісковиця, названа так від густих горішників і заселена торговцями, пекарями, булочниками, бубличницями, рибалками, штатними служителями Єлецького монастиря та різними ремісниками. Ковалівка (район сучасної вул. Київської¹⁸), у ті часи північний квартал міста, була слободою, заселеною ковалями. Декілька кварталів внизу форпосту складали Вовчу слободу, що утворювала хутір, заселений жебраками й усякими асоціальними елементами. Про чернігівські собори зазначалося, що вони були бідні. У Троїцькому соборі відбулися відновлювальні роботи, але бракувало розпису. Воскресенська церква виконувала функції цвинтарної, а інші монастирські храми відчували брак коштів і потребували великих затрат на відновлення¹⁹. Не все гаразд було й у справах єпархії, так як, за словами архієпископа Філарета (Гумілевського), преосвященний Михайло «застав в єпархії безлад, накопичений роками»²⁰.

Перед своїм приїздом до Чернігова єпископ визначив один із пріоритетів у діяльності єпархії так, що надіслав до Троїцького архієрейського дому 6 томів своїх бесід, під назвою «Праця, їжа і спокій душі людської», де на першому томі зробив напис: «У бібліотеку архієрейського Чернігівського дому від автора Михайла, єпископа Чернігівського 1803 р., грудня 18 дня, – у день призначення на єпархію цю»²¹. Цей вчинок указував на спосіб правління єпархією і підкреслював, що священнослужитель – це, перш за все, пастир-учитель, який має акцентувати свою увагу на проповідях церковних. Уже в 1804 р. за підписом Михайла (Десницького) складено список проповідей у Троїцькому соборі. У звичайні дні проповідь читали вчителі духовної семінарії, священники з інших населених пунктів, а по неділях та на свята проповідував сам преосвященний Михайло. Про успіх його проповідей свідчить запис князя О. Куракіна 1805 р., про те, що чернігівське міське суспільство сходиться до собору послухати проповідь Михайла (Десницького) навіть взимку²². Проповідь – це один із засобів пробудження в народі релігійних почуттів, тому єпископ уважав, що головну роль у богослужінні грає виразність та розбірливість мови, а враження можна підсилювати прекрасним хором, який приходили послухати чернігівці. Хор преосвященний Михайло утримував чисельний – до 50 й більше співців. Із хором він поїхав навіть до Санкт-Петербурга, коли його викликали у 1814 р. до Св. Синоду. Спів чернігівського хору був настільки чудовий, що за розпорядженням обер-прокурора Св. Синода князя О. Голіцина йому виділили 814 крб.²³

Для Михайла (Десницького) священнослужитель – це вчитель, тому церковну проповідь мають читати добре освічені служителі Церкви. Щоб привернути увагу до священнослужіння, він дозволив семінаристам ставати священниками, навіть якщо вони не досягли 30 років, але могли скласти екзамен з письма, читання та знали нотний спів, а на посаду диякона, крім цього, перевірялися здібності до читання повчань та знання катехізису. Деяких священнослужителів архієрей екзаменував особисто, здібних заохочував, а неписьменних міг позбавити посади або віддавав на військову службу. Тому зрозуміло, що преосвященний Михайло цікавився справами семінарії, яка майже не мала коштів на утримання студентів, учителів, не вистачало грошей на опалення, ремонти навчального корпусу та інших споруд. Відповідно, щоб покращити стан навчального закладу, він вирішив звернути увагу меценатів на семінарію, а щоб власним прикладом спонукати інших, пожертвував 1000 крб. із власних коштів. Про потреби навчального закладу Михайло (Десницький) написав Московському митрополи-

¹⁸ Сапон В. Вулиці старого Чернігова: Історико-краєзнавчі етюди. Чернігів. Деснянська правда, 2007. С. 54.

¹⁹ Доброгаєв М. Михаил (Десницкий)... № 24. С. 981–989.

²⁰ С. К. К. К биографии Преосвященного... С. 583–590.

²¹ Доброгаєв М. Михаил (Десницкий), митрополит С.-Петербургский и Новгородский, бывший архиепископ Черниговский. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. 1894. № 1. С. 1–14. (ч. неоф.).

²² Там же.

²³ Доброгаєв М. Михаил (Десницкий)... № 3. С. 117–136. (ч. неоф.).

ту Платону й отримав від нього 100 крб. Крім того, у семінарії архієпископ запропонував влаштувати врочисті акти (виступи), на які запрошували чиновників і поміщиків не тільки з Чернігова, а й із інших міст, де ті слухали канти, виступи латинською, грецькою, єврейською, німецькою й французькою мовами, диспути й хвалебні промови на честь шанованих гостей. Така робота не проходила безслідно: учні шліфували знання, а навчальний заклад привертав увагу заможних людей, які могли фінансово допомогти. Отже, Михайло (Десницький) не лише покращив побут вихованців, а й завершив почате до його приїзду будівництво бібліотеки та збудував дерев'яний двоповерховий корпус для семінаристів, яких утримували казенним коштом. Окрім цього, єпископ відвідував класи, зважав на методику викладання, давав поради наставникам, для кращих успіхів у вивченні риторики розділив її на два класи, дарував у бібліотеку книги²⁴.

Глибоко розуміючи значення храму Божого для народу, преосвященний Михайло (Десницький) піклувався й підтримував монастирі, слідкував за станом храмів і урочистістю богослужіння. Антонієві печери та Іллінська церква були відновлені ще за часів архієпископа Віктора (Садковського), а на долю Михайла (Десницького) залишилися Троїцький собор і Єлецький монастир. Ще преосвященний Віктор скаржився Св. Синоду, «що Троїцька церква у склепіннях псується і занепадає»²⁵, і у відповідь у 1800 р. отримав фінансову допомогу на ремонт у розмірі 5000 крб. Іконостас у храмі від високої вологості теж зіпсувався, оскільки Троїцький монастир був закритий у 1786 р., а ченців перевели до Єлецького монастиря, туди ж перенесли й чудотворну ікону Іллінської Богоматері. Єпископ Михайло (Десницький) продовжив справу архієпископа Віктора (Садковського), оскільки за його ініціативи активізувалися ремонтні роботи у Троїцькому монастирі після пожежі 1808 р., внаслідок якої постраждали Троїцький собор та Введенська церква, а саме згоріли бані. Єпископ звернувся по допомогу до Св. Синоду й отримав 12000 крб. на відновлення Троїцького собору. До цієї суми були також додані кошти меценатів. Узагалі за час його правління було зроблено чимало ремонтів у всьому Архієрейському домі. У Троїцькому соборі всі бані покрили залізом, поставили п'ятиярусний іконостас з колонами та капітелями, а стіни й склепіння у соборі розписали священними зображеннями. Наскільки Михайло (Десницький) переймався справами відновлення собору, свідчать розповіді очевидців: «Він не лише вказував, де яке зображення має бути розміщене, але й сам піднімався по риштуванню на гору й слідкував за правильністю та охайністю іконопису»²⁶. Тоді ж на дзвіниці було встановлено великого дводобового годинника.

Не залишив преосвященний Михайло без уваги і Єлецький монастир, де зберігали чудотворну ікону Єлецької Божої Матері. Тоді монастир перебував у напівзруйнованому стані, а його храми потребували відновлення. Крім того, буревій, що стався в ніч з 25 на 26 травня 1815 р., спричинив багато пошкоджень. Тому архієпископ дозволив використати на ремонт Єлецького монастиря частину грошей, конфіскованих у монастирів єпархії за часів Катерини II, потім отримав допомогу від Св. Синода в розмірі 6500 руб., а коли цих коштів не вистачило, то дозволив монастирю взяти кредит у скарбниці в розмірі 8000 крб. за умови, що кожного року буде виплачувати по 500 крб. із окладної суми. За ці кошти зсередини та зовні був оновлений Успенський собор, перекритий дах, на дзвіниці переробили баню, монастирська стіна, яка місцями обвалилася, була відремонтована, наведена покрівля та заново відновлена церква Петра і Павла, у якій Аким Юрінов установив новий іконостас вартістю 1295 крб.²⁷

²⁴ Доброгаев М. Михаил (Десницкий)... № 1. С. 1–14.

²⁵ Доброгаев М. Михаил (Десницкий)... № 2. С. 67–77.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.

Приводячи в належний стан монастирі, єпископ не залишив без уваги й міські чернігівські храми. Так, завдяки його клопотанню та за підтримки генерал-губернатора князя О. Куракіна, імператор Олександр I дав дозвіл на виділення 10400 крб. з будівельного капіталу на відновлення Борисоглібського собору, який після закриття однойменного монастиря почав руйнуватися. На ці кошти відремонтували стіни, а відновлення іконостасу та стінопис контролював сам Михайло (Десницький)²⁸. Із особливою увагою преосвященний займався оновленням Спаського собору, у тому числі разом із кафедральним протоієреєм Іоаном (Єленевим) уклав план настінного живопису собору. 14 грудня 1814 р. протоієрей представив план, «як і чим пристойно пофарбувати собор»²⁹, отримав схвальну резолюцію та дозвіл на початок роботи, але на їх здійснення бракувало коштів. Іоан (Єленев) почав збирати гроші на собор, шукав меценатів, а єпископ звернувся з клопотанням до Св. Синоду – і на оздоблення Спаського собору було виділено 7144 крб. Оскільки Михайла (Десницького) незабаром було переведено до Санкт-Петербурга, завершував розпочату справу його наступник – архієпископ чернігівський Симеон (Крилов). За Михайла (Десницького) завдяки його турботі надали належного стану Катерининській і П'ятницькій церквам, Воскресенський храм став приходським, а кладовище від церкви перенесли до північно-західної частини міста. Проте не лише чернігівськими храмами обмежилась увага архієрея. Завдяки його протекції відновлено і приведено у порядок ніжинський Благовіщинський монастир, Домницький монастир отримав ступінь другокласного, у козелецькому Георгіївському монастирі (сьогодні Данівський жіночий монастир) збудовано монастирську стіну, мурований корпус з теплою церквою та поновлено іконостас, до Крупицького Миколаївського монастиря 1812 р. перенесли образ Миколи Чудотворця³⁰.

Окрім ремонтів у монастирях та храмах Чернігова, преосвященний Михайло (Десницький) добився від губернатора, князя О. Куракіна, щоб усі муровані споруди перебували під наглядом. Для цього слід було, на його думку, призначити майстра, який керуватиме будівництвом і ремонтами культових споруд. Настоятелі монастирів та духовне керівництво Чернігівського повіту без відома влади не повинні були починати будівництво споруд із цегли³¹.

Перебуваючи на чернігівській кафедрі, єпископ Михайло (Десницький) зміг налагодити роботу Чернігівської духовної дикастерії, хоча цей процес проходив повільно й складно. Часто члени консисторії не погоджувалися з пропозиціями преосвященного, та, незважаючи на це, він зміг організувати систему єпархіального управління й сам розробив форми офіційних паперів для ведення діловодства. Структуру чернігівської дикастерії/консисторії, її функції та роль у єпархіальному управлінні дуже інформативно висвітлив О. Тарасенко³².

Найкращим методом для налагодження порядків у церковно-єпархіальному житті Михайло (Десницький) вважав щорічний виїзд на перевірку єпархії. Ці виїзди супроводжувалися святковістю та пишністю, і супроводжувало його до 40 осіб. Інколи він об'їздив єпархію за один раз, тому огляд міг тривати декілька місяців³³.

Так Михайло (Десницький) уважно, поступово, без натиску вводив нові невеликі реформи в управлінні єпархією, і з цього приводу влучно про нього написав архієпископ Філарет (Гумілевський): «Спустя 30 лет после блаженного Михаила, в Черниговской епархии еще жив Михаил: на что ни посмотрите, везде найдете более или менее заметные следы его пастырской деятельности»³⁴.

²⁸ Доброгаев М. Михаил (Десницкий)... № 3. С. 117–136.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же.

³¹ С. К. К. К биографии Преосвященного... С. 583–590.

³² Тарасенко О. Чернігівська духовна дикастерія/консисторія... С. 75–89.

³³ Доброгаев М. Михаил (Десницкий)... № 3. С. 117–136.

³⁴ С. К. К. К биографии Преосвященного... С. 584.

Поховавши свою маму у Чернігові, Михайло (Десницький) прийняв рішення у разі його смерті нікого з сусідніх єпархій не запрошувати, щоб похорон здійснило чернігівське духовенство, і місце поховання обрав біля могили матері. Облачення, у якому його мали поховати, він налаштував сам і брав із собою у поїздки, хоча Чернігів не став останнім місцем служіння преосвященного. У листопаді 1806 р. він був висвячений у сан архієпископа, а на підставі указу Св. Синоду 1814 р. призначений його членом³⁵, після чого переїхав до Санкт-Петербурга.

У столиці однією зі справ, яка припала йому до душі, була участь у роботі Російського біблійного товариства з перекладу Біблії, її розділів на різні мови. Російське біблійне товариство засноване 6 грудня 1812 р. й спочатку називалося Петербурзьким. У 1814 р. «за видавництво повчальних проповідей та опіку духовними училищами»³⁶ до складу комітету товариства обрано доктора богослов'я Михайла (Десницького)³⁷. 26 березня 1818 р. чернігівського архієпископа Михайла (Десницького) призначили митрополитом Санкт-Петербурзьким, Естляндським, Фінляндським і архімандритом Свято-Троїцької Олександрівської лаври, а тому його тісний зв'язок з Черніговом припинився назавжди. Невдовго керував Михайло (Десницький) митрополією – 24 квітня 1821 р. він помирає. За заповітом поховали його ще в неосвяченому храмі Зішестя Святого Духа (м. Санкт-Петербург) у вівтарі перед жертвником³⁸. Після смерті архієпископ залишив 300 надрукованих проповідей, які умовно поділялися на такі теми: християнської віри та моралі, повчальні бесіди про внутрішній духовний та зовнішній тілесний стан людини, проповіді та бесіди у святкові, недільні дні.

Отже, Чернігівську єпархію на початку XIX ст. очолював сильний словом і духом архієрей Михайло (Десницький) – священнослужитель з гарною освітою, оскільки, окрім духовної освіти, мав диплом Московського університету, був доктором богослов'я та членом Російської академії наук (1802 р.) і Святейшого Синоду. Видатний богослов і проповідник намагався розібратися у всіх єпархіальних справах та налагодити ефективну роботу в єпархії. Він був меценатом під час відновлення чи ремонтів храмів, монастирів, духовної семінарії, контролював освіченість священників. Мабуть, марно ім'я Михайла (Десницького) згадують поруч із відомими чернігівськими архієпископами – Лазарем Барановичем, Феодосієм Углицьким та Філаретом (Гумілевським).

References

Harkusha, A. (2017). Do pytannia pro rozmishchennia siuzhetiv stinopysu (persha chvert XIX st.) Spaso-Preobrazhenskoho soboru v Chernihovi [To the question of placing the plots of the frescoes (first quarter of the XIX st.) of the Transfiguration Cathedral in Chernihiv]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4.

Harkusha, A. (2008). Problemy zberezhenia oliinoho stinopysu (persha chvert XIX st.) Spaso-Preobrazhenskoho soboru m. Chernihova [Problems of preservation of the oil mural (first quarter of the XIX st.) of the Transfiguration Cathedral of Chernihiv]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy.– Sivershchyna in the history of Ukraine*, 12.

Heida, O., & Tarasenko, O. (2014). Do biohrafii arkhiepieskopa Malorosiiskoho ta Chernihivskoho Viktora (Sadkovskoho) (1796–1803) [To the biography of the Archbishop of Little Russia and Chernihiv Victor (Sadkovskiy) (1796–1803)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4.

Sapon, V. (2007). Vulytsi staroho Chernihova: Istoryko-kraieznavchi etudy [Streets of old Chernihiv: Historical and local lore sketches]. Chernihiv, Ukraine.

³⁵ Доброгаев М. Михаил (Десницкий)... № 5. С. 203–216.

³⁶ Там же.

³⁷ Хитровська Ю. В. Історія виникнення та діяльність «Російського Біблійного товариства». (1812–1826 pp.). URL: <http://ir.nmu.org.ua/bitstream/handle/123456789/711/Hitrovska.pdf?sequence=1>.

³⁸ Там само.

Tarasenko, O. (2015). Kolektyvnyi portret chernihivskykh pravliachykh arkhie-reiv XIX – pochatku XX st. [Collective portrait of Chernihiv ruling bishops of XIX – early XX c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1.

Tarasenko, O. (2014). Chernihivska dukhovna dikasteriia/konsystoriia u strukturі yeparkhialnoho upravlinnia. (1802–1917 rr) [Chernihiv spiritual dicastery/ consistory in the structure of the diocesan administration (1802–1917)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1–3.

Tarasenko, O. (2019). Kerivnytstvo Chernihivskoi yeparkhii XIX – pochatku XX st: pravliachi ta vikarni arkhiierei [Leadership of the Chernihiv diocese XIX – early XX c.: ruling and vicar bishops]. *Rozumovski zustrichi, – Rozumovsky meetings*, 6.

Khytrovska, Yu. (2009). Istoriia vynyknennia ta diialnist «Rosiiskoho Bibliinoho tovarystva» (1812–1826 rr.) [History of the origin and activity of «The Russian Bible Society» (1812–1826)].

Миколайко Тетяна Анатоліївна – молодший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Преображенська, 1, Чернігів, Україна).

Mykolaiko Tetiana A. – junior researcher of the department of Ancient Chernihiv National Architectural and Historical reserve (1 Preobrazhenska Street, Chernihiv, Ukraine).

E-mail: mikolaykot@ukr.net

МΥΚΗΑΙΛΟ (DESNYTSKYI) – CHERNIHIV ARCHBISHOP (1803–1818)

The article reveals the life vicissitudes of the Chernihiv bishop Mykhailo (Desnytskyi) (who headed the diocese from 1803 to 1818 ss.), whose residence was located on the territory of the Trinity bishop's house (St. Trinity-Ilyynskiy Monastery). His social origin, level of education, career growth, preaching activity are also outlined. The activity of the bishop on reorganization of the system of spiritual administration, supporting of educational institutions is considered and the contribution of the church figure to the development of the Chernihiv eparchy is emphasized. The purpose of the article is clarification of the biography of one of the famous Chernihiv bishops of the early XIXth century, Mykhailo (Desnytskyi), who headed the diocese for 15 years and introduced new rules in the organization of the diocesan administration. The research methods were selected in accordance with the set purpose and are based on historicism and objectivity. The novelty of the work is that biographical data about the church figure Mykhailo (Desnytskyi) were collected and implemented into scientific circulation. Conclusions. Chernihiv eparchy in the early XIXth century was headed by a strong in word and spirit of bishop Mykhailo (Desnytskyi). He was the priest with a good education, because, moreover of spiritual education, had a diploma of the Moscow University, moreover, he was a doctor of theology and a member of the Russian Academy of Sciences (1802s.) and the Holy Synod. The outstanding theologian and preacher tried to sort out all the eparchy affairs and to adjust an effective work in the eparchy. He was a patron during the restorations or repairs of churches, monasteries, local seminary. In addition, he controlled the education of priests. Apparently, it is not in vain that the name of Mykhailo (Desnytskyi) is mentioned next to the famous Chernihiv archbishops – L. Baranovich, F. Uglitskyi and Filaret (Humilevskyi).

Key words: Mykhailo (Desnytskyi), Chernihiv eparchy, bishop, the Right Reverend, St. Trinity cathedral, Yeletskyi Monastery, Trinity bishop's house.

Дата подання: 16 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Миколайко, Т. Михайло (Десницький) – чернігівський архієпископ (1803–1818). *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 39–47. DOI: 10.5281/zenodo.5084822.

Цитування за стандартом APA

Mykolaiko, T. Mykhailo (Desnytskyi) – chernihivskyi arkhiepyskop (1803–1818) [Mykhailo (Desnytskyi) – Chernihiv archbishop (1803–1818)]. *Siverianskyi litopys* – *Siverian chronicle*, 3, P. 39–47. DOI: 10.5281/zenodo.5084822.

Вікторія Вовкодав

ДО ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КАМ'ЯНОЇ САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ» (1954–1991): ІСТОРИОГРАФІЯ

DOI: 10.5281/zenodo.5089641

© В. Вовкодав, 2021. CC BY 4.0

***Мета дослідження** полягає в історіографічному аналізі праць, присвячених пам'яткам кам'яної сакральної архітектури Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», що внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. До них належать Вознесенський собор (1700 р.), Михайлівська церква (1750 р.) та дзвіниця з трапезною Михайлівської церкви 1747 р. До уваги також було взято дзвіницю Вознесенського собору (1770–1776 рр.), яка перебуває на балансі Переяславської ОТГ і є невід'ємною частиною комплексу пам'яток Вознесенського монастиря (1700–1776 рр.). У статті проаналізовано та систематизовано наукові публікації, у яких розглянуто цю проблематику, створені впродовж 1954–1991 рр.*

***Методологічну основу** дослідження становлять принципи наукового об'єктивізму, комплексності, системності та історизму, а також загальнонаукові та історичні методи. Їх застосування дозволило сформулювати дослідницьку логіку та цілісне структуроване бачення процесів наукового вивчення кам'яної сакральної архітектури НІЕЗ «Переяслав» у цей період, а також окреслити основні тенденції осмислення наукового доробку дослідників і представити комплексний аналіз літератури.*

***Наукова новизна.** Ця розвідка є першою спробою аналізу рівня дослідженості пам'яток сакральної архітектури НІЕЗ «Переяслав», базованого на огляді наукової літератури зазначеного періоду.*

***Висновки.** Аналіз літератури з порушеної проблематики свідчить про наявність малої кількості спеціалізованих праць, у яких розглянуті питання, пов'язані із названими сакральними спорудами, що вказує на відсутність наукового інтересу до них, як до об'єктів окремих досліджень. Натомість існує велика кількість публікацій різного тематичного спрямування, де в різному контексті вони згадуються. Окрім цього, коротку інформацію про них подано у виданнях, що стосуються обліку, збереження та каталогізації пам'яток архітектури, а також в енциклопедіях.*

***Ключові слова:** пам'ятка архітектури, сакральна споруда, собор, дзвіниця, церква.*

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» існує на базі комплексу пам'яток та об'єктів культурної спадщини України, 120 із яких занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Серед них виділяється група пам'яток кам'яної сакральної архітектури: Вознесенський собор (1700 р.), Михайлівська церква (1750 р.) та Дзвіниця з трапезною Михайлівської церкви (1747 р.). Саме вони є складовими комплексів споруд переяславських монастирів XVII–XVIII ст. Результати дослідження останніх знайшли своє відображення у великій кількості наукової літератури, опублікованої з часу створення

Переяслав-Хмельницького державного історичного музею (ПХДІМ) у 1954 р. і до сьогодні.

Запропонована нами розвідка є частиною комплексного історіографічного дослідження, головним об'єктом якого є наукові праці, присвячені пам'яткам НІЕЗ «Переяслав». Опрацювання такої проблематики відбувається в контексті загального дослідження історії створення Заповідника та активізації в ньому пам'яткоохоронної роботи. Наразі розглянуто праці, у яких йдеться про різні аспекти, пов'язані саме із згаданими об'єктами кам'яної сакральної архітектури, а також ще з однією пам'яткою сакральної архітектури – Дзвіницею Вознесенського собору (1770–1776 рр.), яка перебуває на балансі Переяславської ОТГ, але разом із останнім є невід'ємною частиною ансамблю Вознесенського монастиря.

Як і в попередніх наших публікаціях, для класифікації розглянутої літератури було використано хронологічний та тематичний принципи. Зокрема, виокремлено праці двох умовних періодів: радянського (1954–1991 рр.) та сучасного (1991–2020 рр.). У межах кожного з них публікації було об'єднано у дві групи відповідно до їх тематичного наповнення. До першої віднесено студії, що безпосередньо розкривають дослідження згаданих вище пам'яток. Інша група об'єднує літературу, у якій ці об'єкти лише згадані. Це праці узагальнюючого змісту, пов'язані з вивченням мистецтва, архітектури, пам'яткоохоронними дослідженнями або ж присвячені певному періоду історії Переяславщини. Зважаючи на значний масив наукової літератури, охопленої під час дослідження, у цій розвідці ми розглянемо лише праці першого періоду – радянського.

Відзначення так званого 300-річчя воз'єднання України з Росією на Переяславщині створило значний суспільно-політичний резонанс, який знайшов своє відображення в історичній науці того часу. Так, у 1954 р. виходить історико-архітектурний нарис І. А. Грабовського та І. М. Днестрова «Переяслав-Хмельницький. Архитектурно-исторический очерк», присвячений історичним пам'яткам Переяславщини. У праці неодноразово згадують комплекси споруд Михайлівського та Вознесенського монастирів як важливих складових забудови та архітектури міста XVII–XVIII ст. Автори стисло подали інформацію про історію побудови споруд переяславських монастирів, їх дослідження та архітектурні особливості¹.

У цьому ж році світ побачило ще кілька праць А. Т. Брайчевської та Ф. Б. Копилова, М. Гречиної, В. Гурського та О. М. Апанович, у яких також подано коротку характеристику пам'яток Михайлівського та Вознесенського монастирів².

Друга тематична група представлена більшою кількістю праць. Так, упродовж 1954–1991 рр. було видано багато облікових та енциклопедичних видань, у яких подано інформацію про об'єкти ансамблів Вознесенського та Михайлівського монастирів у контексті висвітлення загальної історії міст і сіл, історії мистецтва або обліку та каталогізації пам'яток СРСР.

Облік пам'яток архітектури в Україні розпочався з появою в 1956 р. видання «Пам'ятники архітектури УРСР, що перебувають під державною охороною: список» під грифом «Для службового користування». У ньому подано їх перелік, охоронний номер, зазначено дати побудови та допустиме використання цих споруд відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 14 жовтня 1948 р., № 3898 «Про заходи до поліпшення охорони пам'ятників культури». Усього до видання увійшло 1513 об'єктів, серед яких зазначені споруди Вознесенського та Михайлівського монастирів. Слід відмітити, що у переліку пам'яток під охорон-

¹ Грабовский И. А., Днестров И. Н. Переяслав-Хмельницкий. Архитектурно-исторический очерк. Киев: Изд-во Академии архитектуры Украинской ССР, 1954. С. 36–49.

² Переяслав-Хмельницкий и его исторические памятники / Гл. ред. О. М. Апанович. Киев: Изд-во АН УРСР, 1954. 128 с.; Брайчевська А. Т., Копилов Ф. Б. Переяслав-Хмельницький і його історичні пам'ятки. Київ: Вид-во АН УРСР, 1954. 128 с.; Гречина М. Город Переяслав-Хмельницький. *Архитектура СССР*. 1954. № 1. С. 21–25; Гурський В. Переяслав-Хмельницький. *Архитектура і будівництво*. 1954. № 1. С. 7–9.

ними номерами 63 та 64, тоді входили «ВХІД ДО ПЕЧЕР» на території Вознесенського та «ПОГРІБ» – Михайлівського монастирів. У графі про допустиме використання всі споруди монастирів, крім дзвіниці Михайлівського, віднесено до «пам'ятників, які можна використовувати для господарських цілей без завдання шкоди їх історико-культурній цінності та передавати в орендне використання установам та організаціям»³.

Подібна інформація міститься й у книзі «Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період)». У додатку до видання було подано перелік зруйнованих споруд, через який воно, вочевидь, не отримало значного поширення⁴.

У 1983–1986 рр. опубліковано 4-томний довідник «Пам'ятники градостроїтельства и архитектуры УССР: иллюстрированный справочник-каталог», який належить до категорії наукових списків. Статті цього довідника містять історичні відомості про споруду, характеристику її архітектурних особливостей, креслення плану та світлину зовнішнього вигляду. Та слід зазначити, що у виданні подано інформацію тільки про наявні пам'ятки архітектури. У першому томі цього довідника присутня інформація про монастирські комплекси м. Переяслава (під охоронними номерами 49 та 50)⁵.

Проект «Звід пам'яток історії і культури СРСР» (в Україні дістав назву «Звід пам'яток історії і культури СРСР по Українській РСР») дав поштовх до створення каталогу «Пам'ятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник». Він в основному містить інформацію про пам'ятники В. І. Леніну та братські могили часів Другої світової війни. Пам'ятки архітектури також представлені в каталозі, але здебільшого без опису, із зазначенням їх назви та місця розташування. Лише для деяких об'єктів подано короткі описи та світлини, зокрема, Вознесенського собору та Михайлівської церкви⁶.

У цей період виходить кілька монографічних видань, у яких згадано архітектурні пам'ятки м. Переяслава, зокрема, дослідження В. Ю. Січинського «Історія українського мистецтва». У першому томі цього видання, де подано опис своєрідності мазепинського бароко в архітектурі, йдеться про Вознесенський собор. Автор назвав його «ЦЕРКВА ВОЗНЕСЕННЯ» та зазначив, що споруда зовсім недосліджена⁷.

У праці А. Т. Брайчевської «Археологія в житті і творчості Т. Г. Шевченка» згадуються пам'ятки м. Переяслава та його околиць в контексті діяльності Т. Г. Шевченка в складі Археологічної комісії. Зокрема, дослідниця констатує наявність численних зображень культових споруд Переяславщини XVI–XVII ст. (Вознесенський собор, Михайлівська та Покровська церкви)⁸.

Монографічне дослідження М. П. Цапенка присвячене кам'яній архітектурі Лівобережної України 70-их рр. XVII ст. – 70-их рр. XVIII ст. Серед великої кількості оригінальних та самобутніх творів архітектури автор згадав про споруди культових комплексів м. Переяслава. Він констатує, що дзвіниця Вознесенського монастиря побудована окремо від головного собору й має чіткі риси ярусної побудови на традиційній основі. Причиною спорудження таких дзвіниць, на

³ Пам'ятники архітектури УРСР, що перебувають під державною охороною: список. Київ: Держбудвидав, 1956 р. 10 с.

⁴ Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період). Київ: Держбудвидав, 1957 р. 580 с.

⁵ Пам'ятники градостроїтельства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справ.-каталог. В 4-х т. / Госстрой УССР и др.; Гл. редкой.: Н. Л. Жариков (гл. ред.) и др. Киев: Будівельник, 1983. Т. 1. Киев; Киевская область / Редкол.: Ю. С. Асеев (отв. ред.) и др. 1983. 160 с.

⁶ Пам'ятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. Киев: Наукова думка, 1987. 736 с.

⁷ Історія українського мистецтва / В. Січинський; рис. монограми і заг. П. Холодний; Наукове товариство ім. Шевченка в Америці, Вільна академія наук у США, Східно-Європейський фонд. Нью-Йорк: Наук. т-во ім. Шевченка, 1956. Т. 1. Архітектура. 119–120 с.; іл.

⁸ Брайчевська А. Т. Археологія в житті і творчості Т. Г. Шевченка. *Археологія*. 1964. Вип. XVII. С. 3–11.

його думку, могла бути військова ситуація, яка потребувала їх використання як дозорних і оборонних башт. На прикладі пропорційного аналізу Вознесенського собору М. П. Цапенко пояснює об'ємно-планувальну схему західної частини таких споруд, де при вході справа та зліва знаходяться камери, що були своєрідними лоджіями для знаті. Загалом, переяславський собор автор називає оригінальною пам'яткою архітектури, оскільки поряд із збереженими хрестоподібними обрисами він має дев'ятикамерну композицію. При такому плануванні собор повинен мати п'ять куполів, а не один, до того ж з оригінальною пропорцією – його барабан витягнутий вгору. Бокові об'єми споруди завершуються фронтонами, що надає їй деяких рис цивільної архітектури. Михайлівський собор згадують як приклад зального типу сакральних споруд, що поєднують у собі риси культової, цивільної та оборонної архітектури з досить яскравим монументальним живописом та декоративними елементами інтер'єру⁹.

Наймасштабнішим спеціалізованим проектом радянського періоду було 12-томне видання «Всеобщая история архитектуры», у якому показано процес розвитку цього виду мистецтва від найдавніших часів до середини ХХ ст. У другій частині шостого тому подано інформацію про об'єкти з України. Неодноразово у виданні згадуються переяславські культові споруди. Так, автор статті про архітектуру другої половини ХVI – першої половини ХVII ст. – Ю. А. Нельговський – відніс Михайлівську церкву до найпростішого типу кам'яних храмів, але зазначив її багате оздоблення елементами пластики на карнизах і віконній лиштві. М. П. Цапенко, описуючи архітектуру другої половини ХVII – 20-их рр. ХVIII ст., звернув увагу на те, що використання трьохярусних лоджій у Вознесенському соборі призвело до візуального збільшення висоти та збагачення інтер'єру будівлі¹⁰.

У виданні «Історія міст і сіл Української РСР» (у 26 томах), у одному з томів, присвяченому пам'яткам Київської обл., згадують і певні об'єкти культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав», серед них Вознесенський собор із дзвіницею та Михайлівська церква¹¹.

Неможливо залишити без уваги ілюстрований нарис М. І. Сікорського та Д. Т. Швидкого «На землі Переяславській», у якому подано історію Переяславської землі від найдавніших часів до 1980-их рр. ХХ ст. В одному з розділів книги йдеться про розвиток української культури в другій половині ХVII – першій половині ХІХ ст., де й згадано архітектурні пам'ятки м. Переяслава та їх особливості: зразок класичного українського бароко – Михайлівську церкву та мазепинського бароко – Вознесенський собор¹².

До особливої групи описово-статистичних джерел належать «Описи Київського намісництва 70–80 рр. ХVIII ст.», які містять великий фактичний матеріал про різні аспекти соціально-економічного розвитку Лівобережної України. У «Описанні города Переяслова» серед інформації про муровані споруди згадують два монастирські комплекси. Примітним є те, що в них точно подано дату побудови всіх об'єктів монастирів та зазначено їх засновників¹³.

⁹ Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. Москва: Издательство литературы по строительству, 1967. С. 234.

¹⁰ Всеобщая история архитектуры: В 12 томах / Под ред.: П. Н. Максимова (ответственный редактор), А. И. Власюка, А. А. Кипарисовой, Ю. А. Нельговского, М. И. Рзынина, А. Г. Чинякова; Государственный комитет по гражданскому строительству и архитектуре при Госстрое СССР, Научно-исследовательский институт теории, истории и перспективных проблем советской архитектуры. Москва: Стройиздат, 1968. Том 6. Архитектура России, Украины и Белоруссии. XIV – первая половина XIX вв. С. 172, 397.

¹¹ Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. Київ, 1971. 503 с.

¹² Сікорський М. І., Швидкий Д. Т. На землі Переяславській / Під ред. В. П. Плачинди. Київ: Наукова думка. 1983. С. 95.

¹³ Описи Київського намісництва 70–80 років ХVIII ст. Київ: Наукова думка, 1989. С. 206–207; Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. Київ: Вид. дім А.С.С., 2005. 586 с.

Варто також відзначити, що в 60-их рр. ХХ ст. з'являється велика кількість довідників-путівників, фотопутівників та фотоальбомів, які стали своєрідним за-собом рекламної комунікації. До них належать науково-популярні та ізографічні видання, що містять узагальнену інформацію про маршрути визначними істо-ричними місцям УРСР. У них автори позиціонують муровані сакральні споруди м. Переяслава як справжні туристичні локації¹⁴.

Загалом, аналіз згаданих вище праць радянського періоду дозволяє нам зро-бити кілька висновків. Насамперед необхідно відзначити, що серед них мала кількість спеціалізованих досліджень, у яких розглянуто проблематику, пов'язану із названими сакральними спорудами та повністю відсутні студії, де вони є головним об'єктом вивчення.

Натомість існує велика кількість праць різного тематичного спрямування, де у різному контексті згадують означені об'єкти. Здебільшого це праці з архі-тектури, мистецтва та історії. Також з'являються публікації, що стосуються облі-ку, збереження та каталогізації пам'яток архітектури. Однією з характерних рис цього періоду є створення багатьох видань енциклопедичного спрямування, які, зазвичай, містять короткі інформаційні повідомлення про пам'ятки, на яких зосереджена наша дослідницька увага.

Таким чином, можна констатувати, що згадані архітектурні об'єкти не отримували окремого спеціалізованого вивчення, а розглядались у контексті за-гальних архітектурно-мистецьких та історичних досліджень, пов'язаних як із пам'ятками м. Переяслава, так і Лівобережної України в цілому. Окрім цього, у пере-важній більшості розглянутих праць наведено лише короткі відомості про них або ж, взагалі, лише згадано про їх існування. Та все ж таки варто звернути увагу на формування певного дослідницького інтересу до цих споруд, що стало по-штовхом для їх подальшого вивчення.

Вовкодав Вікторія Олександрівна – молодший науковий співробітник науково-методичного відділу охорони культурної спадщини Національного істо-рико-етнографічного заповідника «Переяслав» (вул. Т. Шевченка, 8, м. Переяс-лав, 08400, Україна).

Vovkodav Viktoriia O. – Junior Researcher of the Scientific and Methodical Department of Cultural Heritage Protection of the National Historical and Ethno-graphic Reserve «Pereiaslav» (8 T. Shevchenka Street, Pereiaslav, 08400, Ukraine).

E-mail: viktoryvovkodav@gmail.com

ON THE PROBLEM OF RESEARCH OF MONUMENTS OF STONE SACRED ARCHITECTURE OF NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESERVE «PEREYASLAV» (1954–1991): HISTORIOGRAPHY

The purpose of study lies in historiographic analysis of the works dedicated to the stone sacred architecture monuments of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav», which are included in the State Register of Immovable Monuments of Ukraine. These monuments includes the Ascension Cathedral (1700), St. Michael's Church (1750) and the bell tower with the refectory of St. Michael's Church (1747). The bell tower of the Ascension Cathedral (1770–1776) was also taken

¹⁴ Сікорський М. І., Батушан О. Д., Діденко В. П. Київщина: короткий путівник. Київ, 1976. С. 205; Батушан О. Д., Сікорський М. І. Шляхами Київщини: путівник-довідник. Київ, 1968. С. 21–24; Батушан О. Д., Мінц С. Й., Сікорський М. І. Пам'ятні місця Київської області: короткий путівник. Київ: Київське обласне видавництво. 1958. С. 24; Переяслав-Хмельницький: фотоальбом. Київ: Мистецтво, 1978. 36–37 с.: іл.; Малахов Д. В., Дерлеменко Є. А. По історичних містах Київської Русі: фото-путівник. Київ: Мистецтво, 1990. 311 с., іл.

into account. This belfry is on the balance of Pereyaslav UTC and is an integral part of the complex of monuments of the Ascension Monastery 1700–1776.

The article also analyzes and systematizes scientific publications created during 1954–1991, which consider this issue.

The methodological basis of the study are the principles of scientific objectivity, complexity, systematization and historicism, as well as general scientific and historical methods. Their application allowed to form a research logic and a holistic structured vision of the processes of scientific study of stone sacred architecture of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav» in this period. In addition, these principles and methods allowed to outline the main tendencies in understanding the scientific achievements of researchers and present a comprehensive analysis of the literature.

Scientific novelty. This exploration is the first attempt to analyze the level of evidence of monuments of sacred architecture of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav», based on a review of the scientific literature of this period.

Conclusions. The analysis of the literature on this issue shows the presence of a small number of specialized works, which address issues related to these sacred buildings. This indicates a lack of scientific interest in them as objects of individual research.

Key words: architectural monument, sacred building, cathedral, bell tower, church.

Дата подання: 9 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Вовкодав, В. До проблеми дослідження пам'яток кам'яної сакральної архітектури НІЕЗ «Переяслав» (1954–1991): історіографія. *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 48–53. DOI: 10.5281/zenodo.5089641.

Цитування за стандартом APA

Vovkodav, V. Do problemy doslidzhennia pamiatok kamianoi sakralnoi arkhitektury NIEZ «Pereiaslav» (1954–1991): istoriografiiia [On the problem of research of monuments of stone sacred architecture of National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav» (1954–1991): historiography]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 48–53. DOI: 10.5281/zenodo.5089641.

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

ЧЕРНІГІВЩИНА ЧАСІВ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648–1658 рр. У СВІТЛІ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ ЯНУША РАДЗІВІЛА

DOI: 10.5281/zenodo.4771939

© Ю. Мицик, І. Тарасенко, 2021. СС BY 4.0

Події часів Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. проти Речі Посполитої на Чернігово-Сіверщині привертали й привертають увагу дослідників, але, тим не менш, рясніють «білими плямами». Однією з головних причин є брак джерел, про що ми не раз вели мову. Але, зрештою, наполегливі зусилля дослідників принесли свої плоди і картина подій потроху почала прояснятися. Так, побачила світ двотомна публікація кореспонденції литовського польного гетьмана, князя Януша Радзівіла¹, підготовлена колективом польських істориків (К. Бобятинський, П. Гаврон, К. Коссажецький, П. Кроль, А. А. Маєвський, Д. Мілевський, М. Нагельський). У першій частині було вміщено фундаментальний щоденник 1649–1653 рр., у якому фіксують усе, що відбувалося в таборі Я. Радзівіла і за його межами день у день. Цей щоденник, який зберігається в Архіві Головному Актів Давніх у Варшаві (АГАД)², виявили ще у другій половині ХХ ст., але видрукуваний він нещодавно. Американські (Ф. Сисин) й українські (Ю. Мицик) дослідники використовували його ксерокопію та на її підставі здійснили ряд публікацій³. Щоправда, ми умовно окреслили його як «табірний щоденник», а польські колеги воліли назвати його «канцелярським». Оскільки т. 1 нам поки що недоступний, зосередимося на т. 2. Тут розміщені в основному листи князя Януша Радзівіла до різних осіб, датовані 1646–1655 рр., але є й листи до нього, написані королем Яном Казимиром, магнатами Ю. Лещинським, С. Любомирським, Богуславом Радзівілом, офіцерами його війська Х. Ганскопфом, В. Корфом, С. Павшею та ін. Серед них вирізняються листи Семена (Шимона) Яна Павші, ротмістра, потім полковника литовського війська. Він, напевно, мав білоруське коріння. На це, можливо, указує зокрема те, що серед його інформаторів був чорнобильський православний протопоп (на жаль, його ім'я не згадане). Якщо у листах високопоставлених осіб йшлося на-

¹ Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Warszawa, 2019. Część 1. Diariusz kancelaryjny; Warszawa, 2020. Część 2. Listy. 301 c.

² АГАД, Ф. «Архів Радзівілів». Відділ VI. № 36.

³ Sysyn F. E. Dokumenty of Bohdan Xmelnyckyj. *Harvard ukrainian studies*. December 1978. V. II. № 4 (тут було вміщено понад 10 листів Богдана Хмельницького). Нами надруковані документи про Звягельську битву 1649 р., а також стосовно Переяславської ради 1654 р.: Полковник Ілля Голота і битва під Загалем 1649 р. *На службі Клію*. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. Київ–Нью-Йорк–Париж–Львів, 2000. С. 176–189; Палкоунік Ілля Галота і Загальська битва 1649 р. у святле нових дакументау. *Спадчына*. 2002. С. 64–73; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Київ, 2014. Т. 3 (1651–1654 рр.). № 113, 114, 117.

самперед про «високі матерії» (сейми, сеймики, міжнародну діяльність Речі Посполитої, податки тощо), то Я. Павша описує переважно хід боїв, дії повстанців, уміщує повністю чи уривками «конфесати» – протоколи допитів полонених і т. д. Саме в його кореспонденції знаходимо свідчення про Чернігівщину, і тут наводимо витяги з п'яти його листів. Два листи князя Януша та один його двоюрідного брата Богуслава Радзівіла пропонуємо у витягах під № 6, 7, 8. Майже всі ці наведені листи, виявлені в польських архівах, опубліковані вперше. Виняток становить лист № 6 від 13 липня 1651 р., у ньому Януш Радзівіл коротко описує битву під Ріпками, де загинув чернігівський полковник Мартин Небаба. Цей лист надрукував з низкою інших (всього 30) у 1859 р. польський історик Едвард Котлубай⁴. Хоча він був надрукований понад 150 років тому, і М. Небабі був присвячений ряд публікацій, але навіть у найповнішій його біографії пера О. Коваленка⁵ не згадують про важливу деталь життя його близьких. У битві під Ріпками, де поліг М. Небаба, у ворожий полон потрапив його синовець, тобто племінник, син сестри. Отже, у М. Небаби була рідна сестра, а її дорослий син бився проти загарбників поруч з дядьком і потрапив у полон (на жаль, нічого не відомо про його подальшу долю). У листі згадують і про взяття литовськими воюями понад десятка козацьких прапорів. Дійсно, у Ермітажі (Петербург) зберігають нині 14 цих прапорів, опис яких був оприлюднений Я. Ісаєвичем.

Згадані уривки, які наводимо нижче, проливають додаткове світло на події Національно-визвольної війни 1648–1658 рр. українського народу на Чернігівщині.

* * *

№ 1

1649, листопада 28. – Мозир. – Уривок з листу ротмістра Семена Яна Паші до князя Януша Радзівіла.

«[...] ця селянська реbelie не припиняється і чернь по-старому бунтує. А ці зрадники Небаба і Подобайло через цього Костирку бунтують і пускають такі чутки, що мир тільки до Василя (*мається на увазі свято св. Василя Великого, яке припадало на 11(1).01.1652 р.* – Ю.М., І. Т.), бо Хмельницький тільки з ляхами уклав перемир'я, а не з Литвою. Позавчора, 24 листопада, цей розбійник Костирка, напавши на село пана Корсака, назване Макановичі, яке від нас лежить у шести милях, замучив тамтешнього отамана через панські котли. [...] Також в Мозирі маємо безчесну черницю, яка ніскільки не зважаючи на свій духовний стан, переховувала цих розбійників, мозирських недобитків, у себе в монастирі. А надто писала до полковників чорнобильського [Михайла Панкевича] і київського [Антоня Ждановича], що нібито ми мали чинити їй великі кривди [...]».

(Korrespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Część 2. Listy. Warszawa, 2020. С. 91–92).

№ 2

1650, січня 20. – Мозир. – Уривок з листу ротмістра Семена Яна Паші до князя Януша Радзівіла.

«[...] радий був що тиждень доносити в. кн. мості що в цих краях діється, але мої посланці не можуть так швидко повертатися, бо від нашого табору до Києва 34 милі, до Любеча і Чернігова 32, до Овруча 18 [...]. Це гультайство, що було коло Любеча, Чернігова й Брагіна, усі пішли до Полтави, держави й. мості пана коронного хорунжого [Олександра Конєцпольського] і там знаходяться близько муравських шляхів і Путивля. Інші ж – коло Борзни, маєтності пана Вишля, і цей зрадник Костирка ще волочиться на Задніпрю. Біля Чернігова й Ніжина не більше 50 душ. У Чорнобилі нікого нема, всі вийшли до Києва. А з Овруча полковника Натальчича (*Йосип Натальчич, овруцький полковник у 1649 р. Пізніше був овруцьким сотником у 1649–1651 рр., отже інформація про*

⁴ Kotłubaj E. Zycie Janusza Radziwiłła. Wilno–Witebsk, 1859.

⁵ Коваленко О. Мартин Небаба. Полководці Війська Запорозького. Київ, 1998. С. 226–240.

вирок йому є недостовірним або до його виконання не дійшло – Ю.М., І. Т.) взято 16 січня і проведено до Києва, котрого не привели до Хмельницького. У Києві з наказу й. мості київський полковник Гришко Пішко (Григорій Пещенко, київський сотник у 1649 р., потім можливо був наказним полковником – Ю.М., І. Т.) наказав його стратити, бо він не стримував селянської сваволі. І тут, з Божої милості, біля Овруча вже не таке жорстоке це селянство. Сотника Малка Подобайло схопив і відіслав до Хмеля, а що далі сталося, ще не маю відомості. 14 січня принесено листи до Подобайла до Любеча, котрому їх віддали на хрестинах у одного міщанина. Там же вїт, узявши при ньому ці листи Хмельницького й читав собі, а коли його питав, що там гетьман пише, через цього сказав публічно, що нема нічого доброго. Там же наказав його схопити й жорстоко бив киями, кажучи йому: “Не розголошуй гетьманських секретів”. І в сильний мороз (?) послав його на саях до Чигирина. А щоб він не задихнувся, наказав вирізати віконце. Це діялося при моєму посланці. Коло Брагіна й Остроглядівич ще ці домашні гультяї волочаться, а коло Антонова мозирських є 20. Ці, що ховаються в лісах і по селах, чинять невелику шкоду [...]».

(Korrespondencja wojskowa... С. 95–96).

№ 3

1650, лютого 19. – Мозир. – Уривок з листу ротмістра Семена Яна Павші до князя Януша Радзівіла.

«[...] Хмельницький 9 лютого прислав до Подобайла, любецького полковника, і до Небаби в Чернігів, щоб якнайшвидше, насушивши хліба й підкувавши коні, зразу після другого й. мості універсалу йшли до Гадяча й до Говтви. 11 числа Подобайло прислав сотника Грицька, щоб спорядив цих козачків з Брагіна й Остроглядівич і гнав до Любеча. За чим одні хочуть [битви], а другі очікують і не готуються. Яка цього причина, загал не знає. Однак посольство між собою нарікає, що Нечай і Окша, які не є під послушенством Хмельницького і мають при собі чимало свавільних, лежать на Орлі (притока Дніпра нижче Ворскли – Ю.М., І. Т.) і Кобиляку. І нібито цього боїться Хмельницький, щоб вони не пішли до Гадяча й через це наказав тим полкам готуватися [статі] на залогу. Про Чернігів доповідаю [...], що в цьому часу, у січні й лютому, Небаба добре укріпив Чернігів і обставив місто подвійними палями, а треті палі укріпив (?) піском і землею, і завжди велика обережність на воротах. Так кажуть, що нібито остерігається, щоб полк в. кн. мості, який є під щасливим командуванням в. кн. мості, не напав на Чернігів, бо, як мені доносять, має при собі великі скарби і в домі своєму має варту [...]».

(Korrespondencja wojskowa... С. 97–99).

№ 4

1650, лютого 20. – Мозир. – Уривок з листу ротмістра Семена Яна Павші до князя Януша Радзівіла.

«[...] деякі жовніри вже й чати запускають в коронні села й уже під Чорнобиль бігають і біля Овруча пахолки кілька сіл пограбували [...] У Речиці ані хліба нема, і ані жодної речі [провіанту] [...]».

(Korrespondencja wojskowa... С. 99–101).

№ 5

1650, квітня 9. – Мозир. – Уривок з листу ротмістра Семена Яна Павші до князя Януша Радзівіла.

«[...] Тут теж [Хмельницький] наказав чернігівському полковнику Небабі пильно перестерігати, щоб не допускав жодної сваволі. Але про це ніскільки не дбаючи, один сотник з Брагіна на ім'я Малько зібрав понад 300 цього гультяїства й тут недалеко від нас у чотирьох милях за Бабичами на Лубах розташувався й чатує. [...] Ці зрадники [...] Малько з Брагинщини і Б. Булавка з Мозира, зробивши свою роботу в Кожушках, бо єврея пограбували і двох селян, а третій мусив відкупитися й дати таляра. Після цього селяни зразу дали знати до Бабич,

що немала їхня купа волочиться по Лубнах [...] цей Булавка, де була його дружина [у Вербковичах], схопивши її побіг до човнів, рушили до Чорнобиля, бо там був Сідляр і цей Булавка там опинився. [...]».

(Korrespondencja wojskowa... С. 101–103).

№ 6

1651, липня 13. – Табір під Любечем. – Уривок з листу князя Януша Радзівіла до великого гетьмана литовського Януша Кишки.

«[...] чернігівський полковник Небаба з понад десятком тисяч добірної кінноти для підмоги своїм вдарив з табору, який знаходився в п'яти милях під Ріпками. Хоча наші не сподівалися цього, однак були наготові, та з Божої милості отримав добру прочуханку, бо й сам на полі битви вважай усією старшиною загинув і кілька тисяч найкращого війська втратив. Його синовець потрапив у полон, і було взято понад десять прапорів. Отримавши такий успіх, я виступив кінно на другий день (бо через таку велику чату й битву наші були дуже потомлені й іти далі за неприятелем аж ніяк не могли) на неприятельський табір. Однак у ньому мене не дочекалися й усі наголову втекли до Чернігова й там укріпилися. [...] Для дуже потрібного війську відпочинку я став під Любечем, де, ніскільки не затримуючись, знову рушив далі [...].

Щоденно з їх таборів, котрих повно тут по лісах, приходять, бо їх це зненацька застало, що ані за Десну не можна піти, ані до Чернігова, але для їх розгрому треба багато піхоти [...]».

(Korrespondencja wojskowa... С. 118–119).

№ 7

1650 р. – Уривок з листу князя Богуслава Радзівіла до Януша Радзівіла.

«[...] Тільки від неприятельських язиків, котрих маємо вдосталь, є вісті, що в. кн. м. значний полк, тобто якогось Небаби, розгромив [...]».

(Korrespondencja wojskowa... С. 130).

№ 8

1653, серпня 28. – Уривок з листу князя Януша Радзівіла до коронних сенаторів.

«[...] І якби ж щасливо покінчити з містами Біла Церква, бодай би був чернігівський полковник Небаба з понад десятком тисяч добірної кінноти для підмоги своїм вдарив з табору, який розташований в п'яти милях під Ріпками. Хоча наші не сподівалися цього, однак були наготові та з Божої милості отримав добру прочуханку, бо й сам на полі битви вважай усією старшиною загинув і кілька тисяч найкращого війська втратив. Його синовець потрапив у полон, і було взято понад десять прапорів. Отримавши такий успіх, я виступив кінно на другий день (бо через таку велику чату й битву наші були дуже потомлені й іти далі за неприятелем аж ніяк не могли) на неприятельський табір. Однак у ньому мене не дочекалися й усі наголову втекли до Чернігова й там укріпилися. [...] Для дуже потрібного війську відпочинку я став під Любечем, де, ніскільки не затримуючись, знову рушив далі [...].

Щоденно з їх таборів, котрих повно тут по лісах, приходять, бо їх це зненацька застало, що ані за Десну не можна піти, ані до Чернігова, але для їх розгрому треба багато піхоти [...]».

(Korrespondencja wojskowa... С. 160).

Додатки:

№ 1

1651, березень. – Уривок з «конфесати» полоненого чорнобильського сотника Якова Половка.

«Конфесата чорнобильського сотника Якова Половка з Чорнобиля.

Про короля й. м. каже, що в них чути, ніби з усім посполитим рушенням вже мав вийти зі столиці.

Про коронних гетьманів каже, що вони почали війну, розгромили двох полковників і вирубали шість міст. Про литовського гетьмана (*Януша Радзівіла – Ю.М., І. Т.*) чутка, що йде потужним військом, а за ним йде посполите рушення; ще якусь іноземну землю затягнули, котрих велика потуга.

Про Хмельницького сказав, що він у Білій Церкві збирає полки, а орда обіцяла йому допомогти, бо тепер мають що робити. Про це ж козацька старшина між черню вголос говорить, що Хмельницький вже не покладається на себе, хоче покинути Україну, задумує піти на Запоріжжя, через що готують човни. Був у нього московський посол, передаючи від царя: якщо не поклонишся королю, нашому брату, тоді він з того боку з усією потугою, а ми з цього боку наступимо й тебе з Військом Запорозьким розгромимо.

Узявши відомість про розгром козацьких полковників, уся чернь з Любеча (Łubera), Прилук, Ляхович, Красного, Мени, Вишневещини, Ромен, Гадяча, Батурина, як кінний, так і піший, гуртом до Хмельницького пішли, бо всіх наголо погналі.

До Литви призначено Чернігівський і Ніжинський полки, над котрими полковниками Небаба і Подобайло, а на допомогу їм – Переяславський і Київський полки, над котрими полковники Гарасько [Яцкевич] і Антон [Жданович], який прийшов на місце Кричевського. Каже, що в Чернігівському й Ніжинському полках 30000 різних людей. У Переяславському старинних і дуже справних козаків 40000, а у Київському 30000 зібраної дружини, бо найкращі загинули з Кричевським. Усі ці хочуть іти до Чорнобиля й до Мозира, але мають чітку гетьманську заборону: тільки Дніпра пильнувати, далі не виходити. У Чернігові велика обережність. Однак козаки не сидять у місті, а найбільше їх над Дніпром на переправах і на всіх шляхах. У Любечі переписалася сотня любецьких міщан, котрі постійно стережуть місто, а козаки – по селах. У Чорнобилі чернець, котрий був домініканцем, збирає добровольців і вже має їх 500, а щодня прибуває їх все більше. Сам стоїть на фільварку в Лелійові, у милі від Чорнобиля. Але не тільки в Чорнобилі збирає це гультяйство, але й тут ближче. Відправив сотника, якогось Булавку, мозирянина, котрий також зібрав громаду, і коли наші стали в Бабичах, хотіли на них вдарити, але [наша] чата перешкодила їхнім замислам. Там же мають дві гармати, достатньо рушниць і пороху. Частина міщан зичлива, але далеко більше прихильні козакам і вже збунтувалися. До цього ченця часто приносять листи від Хмельницького й він про все постійно має відомості. У Горностайполі стоїть тільки сотня з Київського полку, більше козаків немає. Мозиряни Кисіль і Сідляр у п'яти милях від Чорнобиля під Горностаполем стоять, тримають свої сотні. Чернігівці думають потужно боронитися, якщо наше військо буде наступати, але тільки укріпившись у місті, не хочуть давати поля. У місті досить багато запасів провіанту й пороху. У цьому Чернігівському полку є низовці й кочівці – старовинні козаки, а седнівці й чернігівці – зібрана дружина. Якби опанувати Чорнобилем і переправою на Словечну від Чорнобиля, тоді будемо до Чернігова лісами йти, а Дніпро й Прип'ять у Домонтові переходити.

Між черню скрізь лунають голоси, що в Москві буде другий король з нащадків Стефана Баторія, котрому вся Русь хоче допомогти зайняти польський престол. Такі чутки Хмель наказав розпускати між черню й селянством. Цим хоче цей зрадник їх усілякими способами побунтувати, щоб вони підтримали його. Обіцяв Хмель здобути звиягу й шану, видно хоче всю Корону віддати йому в неволю, на грабежі. Але наша надія на Бога й на заступництво Пресвятої Діви, що його Сам Бог придушить і зітре його голову.

Хмельницький переписав своє військо, якого є понад 80000 добірної кінноти з добрими гарматами, а селян та різної черні 120000. Інші нараховують його війська з селянами 400000, а ще інші твердять, що має всього війська з селянами під 400000, рахуючи гмин на голову з селян. А хто до його війська з русинів не йшов, то він страчував таких, кажучи: ви уніати, а не християни, були б у мене в таборі. Це каже зрадник Хмельницький суворо й гостро. Посла короля й. м., кот-

рий їздив до нього, не вшанував при інших іноземних послах, кажуть, що він наказав йому відрубати голову. Покладається Хміль на своє військо з селян, також на татар, на хана Ислам-Гірея, з котрим присягнув на братство проти Польщі й знищення всієї Корони. Хан наказав у Татарії по всіх ордах закликати на посполите рушення, щоб усе, що живе, старий і молодий, рушало на війну проти Польщі. Велике військо татар веде в Україну, але теж прийшло з ним багато молдаван. Кажуть, що прийшло татар понад 200000, трохи їх кочує за Дністром, довідуючись, що діється в польському таборі.

Посилав він і до інших монархів, чинячи союзи, щоб ударити на Польщу. До Туреччини, щоб султан послав йому допомогу, бо якщо йому не допоможе, то в разі перемоги над поляками, буде воювати проти неї. Посилав і до Москви, обіцяючи їй повернути Сіверське й Чернігівське князівство, Смоленськ та інші землі. Також до Швеції, щоб вони не втратили щасливої okazji відносно Пруссії. Знову ж до [Георгія II] Ракоці, щоб ішов під Краків, і до інших, як от: Молдова й Валахія. Усі чекають, що буде з Польщею, дивлячись здалеку та будучи напоготові на прикордонні.

Коронне військо стягувалося до табору до короля й. м., чим далі, тим більше».

(Архів ранньомодерної української держави. Т. 4. Голінський М. (1648–1665). Ч. II (1650–1653). Київ, 2020. № 167. С. 173–175. Переклад з польської мови).

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Тарасенко Інна Юрїївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Tarasenko Inna Yu. – Ph.D. in Historical Sciences, Research Fellow at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: innatarasenko86@gmail.com

Дата подання: 10 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю., Тарасенко І. Чернігівщина часів Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. у світлі кореспонденції Януша Радзівіла. *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 54–59. DOI: 10.5281/zenodo.4771939.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu., and Tarasenko, I. Chernihivshchyna chasiv Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648–1658 rr. u svitli korespondentsii Yanusha Radzivila [Chernihiv region during the National Liberation War of the Ukrainian people in 1648–1658 in the light of Janusz Radziwill's correspondence]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 54–59. DOI: 10.5281/zenodo.4771939.

Максим Блакитний

ДО ІСТОРІЇ ВИЛУЧЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ ЦІННОСТЕЙ ІЗ ДОРОГОЦІННИХ МЕТАЛІВ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (1921 р.)

DOI: 10.5281/zenodo.5089659

© М. Блакитний, 2021. СС BY 4.0

Мета статті – висвітлення грабіжницької політики державного терору радянської влади щодо примусового вилучення цінностей із дорогоцінних металів у цивільного населення, церковних громад та монастирів на Чернігівщині в 1921 р. На початку 20-х рр. ХХ ст. керівництво радянської Росії бере злочинний курс на масову конфіскацію виробів із дорогоцінних металів, коштовного каміння. Це була масштабна кампанія з вилучення цінного майна в населення, а в її рамках проводили конфіскацію цінностей у Церкви, що супроводжували антирелігійною пропагандою. Якщо в 1918–1920 рр. більшовики проводили конфіскації під час військових дій, то в 1921–1922 рр. масовий грабунок населення відбувався в мирний час, але із залученням армії. Безпрецедентна акція з вилучення дорогоцінних металів у цивільного населення, церковних громад та монастирів проходила в кілька етапів. Рішення про початок злочинної кампанії з конфіскації виробів із дорогоцінних металів приймав уряд РСФРР – Рада народних комісарів, а впроваджували чиновники-маріонетки радянської України. Кампанія з вилучення цінностей проходила у 12 повітах Чернігівської губернії. **Наукова новизна** публікації полягає в тому, що вперше були оприлюднені окремі документи з Державного архіву Чернігівської області, які висвітлюють особливості першого етапу вилучення дорогоцінного майна в населення і монастирів на Чернігівщині. Пропоновані документи розкривають окремі епізоди примусового вилучення цінностей у цивільного населення Чернігова, початок грабунку церков і монастирів (на прикладі конфіскації срібної раки св. Феодосія з Борисоглібського собору Чернігова й майна Максаківського монастиря в Сосницькому повіті), спроби порятунку культурних цінностей Максаківського монастиря науковцями та музейниками В. Шугаєвським і Б. Пилипенком. Рішення про вилучення й конфіскацію приймала колегія Чернігівської губернської надзвичайної комісії. Речі передавали в Чернігів до губернського фінвідділу. Надалі, світське й культове срібло відправляли в ГОХРАН (Москва). У цивільного населення вилучали прикраси, побутові речі, гроші, а в церквах і монастирях – шедеври українського золотарства, духовні святині, срібні оклади ікон, предмети культу. **Висновки.** Початок проведення конфіскацій по церквах і монастирях виробів з дорогоцінних металів стало прологом великої антицерковної кампанії 1922 р., яку супроводжував масовий грабунок церков Чернігівської губернії. Унаслідок примусового вилучення коштовного майна в 1921 р. Чернігівщина й український народ втратили велику кількість матеріальних цінностей, культурно-мистецьких, духовних творів та святинь.

Ключові слова: цінності, срібло, Чернігівська губернія, церква, монастир.

На початку 20-х рр. ХХ ст. більша частина України, як і Чернігівщина, були захоплені і окуповані радянською Росією. Восени 1920 р. завершилася польсько-радянська війна. Злочинна влада більшовиків продовжила використовувати пе-

ревірений метод керування – терор і грабунок населення з вилученням майна та матеріальних цінностей. Керівництво РСФРР взяло злочинний курс на масову конфіскацію виробів із дорогоцінних металів (золото, срібло, платина), коштовного каміння. Це була масштабна кампанія з вилучення коштовного майна в населення, а в її рамках проводили конфіскацію цінностей у Церкві, яку супроводжувала антирелігійна пропаганда. Влада намагалася надати своїм діям вигляду законності, використовуючи для цього пропаганду і маніпуляції.

Якщо в 1918–1920 рр. більшовики проводили конфіскації під час військових дій, то в 1921–1922 рр. масовий грабунок населення відбувався в мирний час, але із залученням армії. Безпрецедентна акція з вилучення дорогоцінних металів у цивільного населення, церковних громад та монастирів проходила в кілька етапів. Більшовицька влада продовжувала відпрацьовувати сценарії і методи майбутніх злочинних кампаній.

Загальні праці про перебіг антирелігійної кампанії на території радянських Росії та України були висвітлені у роботах В. Даниленка¹, В. Пашенка². Особливості проведення цієї кампанії на місцевому рівні, і зокрема, на території Чернігівської губернії, до нашого часу залишаються фактично недослідженими. Винятком є збірка документів «Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Збірник документів і матеріалів»³, яку підготували й оприлюднили 2010 р. співробітники Державного архіву Чернігівської області (де серед іншого опублікували 39 документів переважно 1922–1923 рр. про вилучення церковних цінностей) та стаття О. Ванжули про Спасо-Преображенський собор Чернігова у 20-х рр. ХХ ст. (де наведено опис майна храму за 1921 р. і містяться матеріали про конфіскацію цінностей у 1922 р.)⁴.

Рішення про початок злочинної кампанії з конфіскації виробів із дорогоцінних металів приймав уряд РСФРР – Рада народних комісарів (В. Ульянов «Ленін», Л. Бронштейн «Троцький», Ф. Дзержинський, І. Джугашвілі «Сталін», Г. Чичерин, А. Луначарський, М. Крестинський, Б. Красин, Д. Курський), а впроваджували чиновники-маріонетки радянської України.

Кампанія з вилучення цінностей проходила в 12 повітах Чернігівської губернії, а саме у Борзенському, Глухівському, Городнянському, Козелецькому, Конотопському, Кролевецькому, Ніжинському, Новгород-Сіверському, Остерському, Сосницькому, Чернігівському й Шосткинському. Стародубський, Новозибківський, Мглинський, Почепський і Суразький повіти Чернігівщини з 1919 р. перебували в складі Гомельської губернії.

У Державному архіві Чернігівської області зберігають документи, які висвітлюють проведення першого етапу грабівницької кампанії (1921 р.). Окремі з них (№ 3, № 5) свого часу були підготовлені ДАЧО й оприлюднені, але не в повній мірі, містять неточності в назвах⁵. Так, у фонді Р-305 «Чернігівська губернська контрольна комісія та робітничо-селянська інспекція» міститься справа за № 1859 – про конфіскацію матеріальних цінностей у населення й Церкви. Вона містить кілька десятків документів, які охоплюють лютий–грудень 1921 р. Документальні матеріали ілюструють особливості першого етапу вилучення дорогоцінного майна у населення й монастирів на Чернігівщині.

Пропоновані документи висвітлюють окремі епізоди процесу примусового вилучення цінностей у цивільного населення Чернігова (№ 1–2), початок грабунку церков і монастирів (на прикладі конфіскації срібної раки св. Феодосія з Бо-

¹ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні. 20–30-ті роки. Київ, 1991. 342 с.

² Пашенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки. Полтава, 2004. 336 с.

³ Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Збірник документів і матеріалів. Чернівці, 2010. 408 с.

⁴ Ванжула О. Доля чернігівського Спасо-Преображенського собору за часів міжконфесійного протистояння у 20-х рр. ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 94–106.

⁵ Радянська влада та православна церква... С. 258–259, 312.

рисоглібського собору Чернігова і майна Максаківського монастиря у Сосницькому повіті, № 3–4), спроби порятунку культурних цінностей Максаківського монастиря науковцями та музейниками В. Шугаєвським і Б. Пилипенко (№ 5). Так, на початку 1921 р. розпочали вилучення цінностей у населення, восени того ж року – у монастирів. Рішення про вилучення й конфіскацію приймала колегія Чернігівської губернської надзвичайної комісії («губЧК») на чолі з головою Бісоном. Речі передавали в Чернігів до губернського фінвідділу (займав частину приміщення колишнього Державного банку). Відповідну роботу проводили повітові відділи ЧК і фінустанов. Склалися загальні акти конфіскованих речей по кожному повіту – окремі списки світських і культових цінностей. Вироби з дорогоцінних матеріалів доправляли до Чернігова, де їх перевіряли, зважували, оцінювали та пакували. Світське і культове срібло відправляли в ГОХРАН (Москва), деяку частину до Харкова (Управління Уповнаркомфіна). По мірі вилучення й накопичення цінностей їх партіями відправляли за межі Чернігівщини. У цивільного населення (колишні заможні стани, «вороги революції») вилучали прикраси, побутові речі (столове приладдя, годинники, нагороди, хрестики), гроші. У церквах і монастирях конфісковували шедеври українського золотарства, духовні святині (раки з мощами), срібні оклади ікон, предмети культу. Так, за неповними даними, тільки в Сосницькому повіті в 1921 р. вилучили майже 60 кг. срібла, а конфіскована срібна рака св. Феодосія з Борисоглібського собору Чернігова важила понад 172 кг.

У Чернігові активними учасниками кампанії були Є. Миревич і Л. Павлова (представниці робітничо-селянської інспекції), Димов (скарбник губок), Л. Качайло (головний касир губфінвідділу), Г. Красноперський і В. Цитович (контролери), Л. Богданов і І. Галимський (касири), П. Кулага і К. Турбель (рахівники), А. Репкин (ювелір-оцінювач), А. Фрунза, А. Злобинський.

Початок проведення конфіскації по церквах і монастирях виробів із дорогоцінних металів став прологом великої антицерковної кампанії 1922 р., яку супроводжував масовий грабунок церков на території Чернігівської губернії.

Отже, унаслідок примусового вилучення коштовного майна в 1921 р. Чернігівщина й український народ втратили велику кількість матеріальних цінностей, значну частину серед яких становили культурно-мистецькі, духовні твори та святині.

* * *

№ 1

ОПИСЬ

ценностей конфискованных согласно постановления Коллегии
и подлежащих сдаче в Губфинотдел.

I. У гр. ПАЛЕЯ:		
1	Золотая без пробы шейная дамская цепочка	1 шт.
2	“ цепочка мужская дутая	1 шт.
3	Жемчуг в низках	5 низок
4	Золотое обручальное кольцо мужское	1 шт.
5	Золотых колец дамских с разноцветными камнями, из них 2 пол.	3 шт.
6	Золотых серег с белыми камнями	1 пара
7	Золотой брелок	1 шт.
8	Золото-лом	1 кусоч.
9	Золотая без пробы брош-арфа	1 шт.
10	Золотой браслет-цепь	1 шт.
11	Серебрян. дамское портмонэ	1 шт.
12	Серебрян. столовых ложек	5 шт.
13	“ чайных ложек	5 шт.
14	“ рюмочек	8 шт.
15	Мелкого жемчуга	1 низка

2. У гр. ТАРАПАТЫ:		
1	Золотых плоских колец, из коих 1 шт. б/пр	3 шт.
2	“ колец с разноцветными камнями	5 шт.
3	“ браслет-цепь	1 шт.
4	“ брошь б/пр. с разноцветными камнями	1 шт.
5	“ браслет-цепь	1 шт.
3. У гр. МИНЗЕРА:		
1	Металлич. (серебр.) брелок-дощечка	1 шт.
2	Бронзовый браслет-цепь	1 шт.
4. У гр. ГЕРШМАНА:		
1	Иностран. серебрян. монет	6 шт.
2	Облигации в 5% в 500 р.	1 шт.
3	“ “ “ “ 100 “	3 шт.
4	“ “ “ “ 50 “	2 шт.
5	“ “ “ “ 40 “	1 шт.
6	Золотых б/пр. медальонов	2 шт.
7	Медальон с эмалевой накладкой и одним большим камнем	1 шт.
8	Золотых запонок	1 пара
9	Золотых б/пр. серег двойных с 4 бриллиантами	1 пара
10	Серьги белого металла с белыми камнями	1 пара
11	Золотое без пробы дамское кольцо с жемчугом	1 шт.
12	Золотых колец с белыми камнями	4 шт.
13	“ б/пр. кольцо с разными камнями	1 шт.
14	“ детское колечко без камня	1 шт.
15	“ б/пр. мужское кольцо с одним вынутым камнем и 2-мя недостающими	1 шт.
16	“ пенснэ	1 шт.
17	“ дамская шейная цепочка с 14-ю жемчужинами	1 шт.
18	“ “ “ “	1 шт.
19	“ мужская цепочка	1 шт.
5. У гр. ЛЕЩЕНКО:		
1	Серебряных рюмок	3 шт.
2	“ столовых ложек	6 шт.
3	“ чайных ложек	6 шт.

ПРЕДГУБЧЕКА [подпись]

БУХГАЛТЕР [подпись]

СЕКРЕТАРЬ [подпись]

(Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-305. Оп. 1. Спр. 1859. Арк. 6–6 зв.)

№ 2

АКТ

1921 года Марта 3 дня означенные выше ценности были проверены и приняты Глав. Кассиром Л. С. КАЧАЙЛО в присутствии Завраскоподом А. А. ФРУНЗЫ, Ст. Контролера Г. П. КРАСНОПЕРСКОГО, Представителя от Ракреинспекции Помощ. Контролера Л. А. ПАВЛОВОЙ и Казначая Губчека т. ДЫМОВА при чем все оказалось, как указано выше в сей описи. ПОСТАНОВЛЕНЮ: драгоценные вещи и Заем свободы в 500 р. поставить на переходящие

ценности, а заем Свободы мелкие достоинства зачислить в доход Республики в сумме – 440 руб. выдал соответствующую квитанцию Казначеем Губчека.

ЗАВРАСКАСПОДОМ [подпись] Ст. Контролер [подпись]
Представитель Ракреинспекции [подпись]
Казначей Губчека [подпись]
Гл. Кассир [подпись]

(ДАЧО. Ф. Р-305. Оп. 1. Спр. 1859. Арк. 6 зв.)

№ 3

АКТ

Октября 31 1921 года явился в Раскаспод Черниговского Губфинотдела т. КОРОБЕЦ и пред“явил отношении Отдела Управления от 7 Октября с.г. за № 4713 Черниговского Губисполкома и представил серебрянную раку от мощей Феодосия весом *десять пудов 19 ф.* оцененную в сумме *сорок один миллион девятьсот тысяч руб.*

Прием производился в присутствии Завраскаспода – А. А. ФРУНЗЫ, Ст. Контролера – Г. П. КРАСНОПЕРСКОГО, Кассира – Л. БОГДАНОВА, Представитель Р.К.И. МИРОВИЧ, Представителя Губисполкома т. КОРОБЕЦ и Ювелира-Оценщика – РЕПКИНА.

ПОСТАНОВЛЕНО: Раку зачислить в доход Казны, поставить на ценности и отослать в Центр.

Акт составить в 4-ь экземплярах и один из них вручить т. КОРОБЕЦ,

ЗАВРАСКАСПОДОМ [подпись]
Ст. КОНТРОЛЕР [подпись]
КАССИР [подпись]
ПРЕДСТАВИТЕЛЬ Р.К.И. [подпись]
ЮВЕЛИР-Оценщик [подпись]
Представител.Губисполкома [подпись]

(ДАЧО. Ф. Р-305. Оп. 1. Спр. 1859. Арк. 40)

№ 4

АКТ

1921 года Ноября 22 дня явился в Раскапод Черниговского Губфинотдела Главный Бухгалтер Сосницкого Уфинотдела – т. ЛИПНИЦКИЙ представил при отношении от 19 Ноября 1921 года за № 1997 при 1 описях следующие ценные вещи:

		Вес	Оценка
1.	Риза серебрянная позолоч. без камней	10 ф. 12 з.	1.518.000 руб.
2.	“ “ “ с 3 золотыми звезд. из них I звезда с 19 бриллиантами, оцененная в 12.000.000 руб., 2 звезды с 32 алмазами, оцененная в 4.000.000 руб., I брошь с 12 жемчугами и I бирюзовым камнем, оценен. в 600.000 р. I серебр. брошь с 22 гранатами, оценен. в 50.000 р. вес ризы	8 фун. 60 з.	1.290.000 руб.
3.	Риза серебрянная весом 82 зол.	82 з.	123.000 руб.
4.	Риза серебрянная весом 90 зол.	90 з.	135.000 руб.
5.	Риза серебрянная (<i>позолочен</i>) весом 3 ф. 60 з.	3 фун. 60 з.	540.000 руб.
6.	Риза серебрянная с поддельным камнем	6 фун.	900.000 руб.
7.	Венец серебр. вызолочен.	3 фун. 48 з.	525.000 руб.
8.	Риза серебрянная позолочен.	7 фун. 8 з.	1.062.000 руб.

9.	Риза серебряная	2 фун. 78 з.	417.000 руб.
10.	Кадильница сербр.	90 з.	135.000 руб.
11.	Лампадка серебр. Весом	1 фун. 54 з.	232.000 руб.
12.	Риза серебрянная позолоченная	3 фун. 66 з.	549.000 руб.
13.	Риза серебряная	1 фун.	150.000 руб.
14.	Риза серебрянная с поддельными камнями	1 фун. 60 з.	240.000 руб.
15.	Риза серебрянная с поддельными камнями	1 фун. 6 з.	159.000 руб.
16.	“ “	1 фун. 26 з.	189.000 руб.
17.	Риза серебрян.	91 з.	137.500 руб.
18.	Риза серебрян. с поддельным камнем	1 фун. 60 з.	240.000 руб.
19.	Риза серебрян.	2 фун. 6 з.	309.000 руб.
20.	Ковчег з 5 крестами и гробиком серебр. поз. с поддельными камнями весом	6 фун. 48 з.	975.000 руб.
21.	Ковчек серебрян. с 5 крестами и гробиком с крышкой и выдвигаемым ящиком	5 фун. 29 з.	793.500 руб.
22.	Ковчек серебрян. с 5 крестами и гроб с крышкой и выдвигаем. Ящиком	3 фунт. 22 з.	483.000 руб.
23.	Риза серебрянная весом	63 з.	94.500 руб.
24.	Риза серебрянная весом	3 фун.	450.000 руб.
25.	Риза серебрянная	2 ф. 35 з.	352.500 руб.
26.	Риза серебряная	71 з.	106.500 руб.
27.	Риза серебрян.	1 ф. 32 з.	198.000 руб.
28.	Риза серебрян. Позолоченная	1 ф. 18 з.	178.000 руб.
29.	Риза серебрянная весом	1 ф. 6 з.	159.000 руб.
30.	Риза серебряная	1 ф. 3 з.	154.500 руб.
31.	Риза серебрянная позолоченная	3 ф. 43 з.	514.500 руб.
32.	Риза серебрянная позолоченная с эмалью и ажурным серебром	1 ф. 6 з.	159.000 руб.
33.	Риза серебрян.	1 ф. 44 з.	216.000 руб.
34.	Риза серебряная	84 з.	126.000 руб.
35.	Риза серебрянная позолоченная	1 ф. 18 з.	177.000 руб.
36.	Риза серебрянная	1 ф. 42 з.	213.000 руб.
37.	Риза серебряная	1 ф.	150.000 руб.
38.	Риза серебрянная позолоченная с подельн. кам.	4 ф. 50 з.	675.000 руб.
39.	Риза серебрянная позолоченная	4 ф. 36 з.	654.000 руб.
40.	Риза серебрянная позолоченная	1 ф. 16 з.	174.000 руб.
41.	Риза серебрянная позолоченная с эмалью	1 ф. 24 з.	186.000 руб.
42.	Риза серебрян. Позолоченная	2 ф. 90 з.	435.000 руб.
43.	Риза серебрян.	1 ф. 14 з.	171.000 руб.
44.	Риза серебрянная позолоченная	90 з.	135.000 руб.
45.	Риза серебрянная позолоченная	1 ф. 24 з.	186.000 руб.
46.	Риза серебряная	75 з.	112.500 руб.
47.	Риза серебрян. Позолоченная	72 з.	108.000 руб.
48.	Риза серебрянная позолоченная	3 ф. 59 з.	538.500 руб.
49.	3 серебрянных позолоченных тарелочки	60 з.	90.000 руб.
50.	Чаша серебрянная позолоченная	3 ф. 6 з.	459.000 руб.
51.	Тарелочки с дужкой серебрянной	2 ф. 51 з.	376.500 руб.

52.	Ложечка срібляна вагом	18 з.	27.000 руб.
53.	Чаша срібляна позолочена з емалью	3 ф. 42 з.	513.000 руб.
54.	Ложечка срібляна позолочена	12 з.	18.000 руб.
55.	Тарелочка з дужкою срібляна. Позолочена	1 ф. 42 з.	213.000 руб.
56.	Хрест срібляний позолочений	1 ф.	150.000 руб.
57.	Украшення к ризі жемчугами з них I випадає з різноцвітними каменями	21 з. 54 д.	1.500.000 р.
58.	Єдиноверчеський хрест срібляна. позолоч. з 9 жемчугами з 4 цвітними каменями	12 з. 72 д.	2.000000 р.
59.	Оправа к іконі срібляна 22 жемчугами	9 з. 30 д.	500.000 р.
60.	Хрест срібляний позолоч. вагом	4 з. 42 д.	10.000 р.
61.	3 срібляних вінчика з них 2 позолочен. з простими каменями	1 ф. 48 з.	222.000 р.
62.	Чотирикутник поломан. срібляна. позолоч.	27 з.	40.500 р.
63.	Вінчик срібляний позолочен.	12 з.	18.000 р.
64.	2 ікони срібляна.	3 з. 24 д.	5.000 р.
65.	Обшивка на ризи ікон з настоящими з поддельн. жемчугами з ними 2 алмаза 10 изумрудов більших з малих 10 рубинів з короні вес всієї обшивки з каменями	66 з.	2.000.000 р.
66.	Лом срібла з I цєпочка срібляна	17 з.	25.500 р.
67.	Медаль срібляна	2 з. 72 д.	4.000 р.

Итого 67 предметов с оценкой на общую сумму сорок два миллиона пятьсот сорок семь тысяч рублей /42.547.000 руб./

Прием производился в присутствии Завраскасподом – А. А. ФРУНЗА, Ст. Контролер – Г. П. КРАСНОПЕРСКИЙ, Кассира т. ГАЛИМСКОГО, Представителя Р.К.И. т. ПАВЛОВОЙ, Ювелира-Оценщика – т. РЕПКИНА и Главного Бухгалтера Сосницкого Уфинотдела – С. ЛИПНИЦКОГО.

На все вышеупомянутое золото и серебро Сосницким Уфинотделом представлен также и акт 5-го Ноября 1921 года, при чем указанный в этом акте вес не отвечает натуре металла и Губфинотдел произвел взвешивание всех представленных ценностей непосредственно у себя.

Представитель Сосницкого Уфинотдела т. ЛИПНИЦКИЙ заявил, что несоответствие веса между определенными Губфинотделом и указанным в акте Сосницкого Уфинотдела произошло благодаря отсутствию у них точных весов, а при взвешивании ценностей они пользовались простым безменом.

ПОСТАНОВЛЕНО: все представленные вещи зачислить в доход Казны и поставить на переходящие ценности для отсылки в Центр.

ЗАВРАСКАСПОДОМ [подпись]

Ст. КОНТРОЛЕР [подпись]

КАССИР [подпись]

ПРЕДСТАВИТЕЛЬ Р.К.И. [подпись]

ЮВЕЛИР-ОЦЕНЩИК [подпись]

(ДАЧО. Ф. Р-305. Оп. 1. Спр. 1859. Арк. 53–53 зв., 54.)

№ 5

АКТ

огляду коштовних речей бувшого Максаковського монастиря в присутности зам. голови ГУБ – МУЗЕЯ учного-археол. т. ШУГАЄВСЬКОГО, інструктора ГУБМУЗЕЯ т. Пилипенко в предст. Р.К.І. т. МИРОВИЧ 11 грудня 1921 року.

При огляді речей відібраних ФІНВІДДІЛОМ при ліквідації Максаковського монастиря згідно пропозиції т. ЗАВГУБФІНВІДДІЛОМ, комісією в вищезазначеному складі визнано доконче необхідним зберігти для музеїв ЧЕРНІГІВЩИНИ нижче перераховані коштовні в науково-історично-археологічному відношенні РЕЧИ:

№ порядковий	№ по прийом. акту ГУБФНВ	
1.	18	Оклад ризи початка ХІХ в.
2.	16	“ – “ – “ полов. ХІХ в. мішаного стилю
3.	21	“ – “ – “ Богоматери; ренесанс, імітація поч. ХІХ ст.
4.	38	“ – “ – “ – “ с жемчугом і коралами ХVІІІ ст.
5.	27	“ – “ – “ місцевий ренесанс з ампиоло поч. ХІХ ст.
6.	25	о. ризи, ампир 1802 року.
7.	23	“ – “, рококо 1781 р.
8.	28	“ – “, імітація ренесансу 1806 р.
9.	24	о. ризи Богоматери 1804 р.
10.	7	“ – “ – “ – “ ампир 1794 р.
11.	52	“ – “ – “ – “ рококо, імітац. 1843 р.
12.	29	“ – “ – “ – “ рококо 1769 р.
13.	3	окл. ажур, тончайшої філігранної роботи з фініфтью
14.	8	Окл. 1806 р., мішаний ст.
15.	50	Окл. р. спасителя 1838 р.; імітація ХVІІІ в. з чернью.
16.	48	Окл. р. Богоматери 1827 р. іміт.; ренесансу.
17.	55	Хрест 1804 р; ампир.
18.	10	окл. р. Богоматери 2 пол. ХVІІІ ст.
19.	11	“ – “ – “ – “ бароко-ампир ХІХ віку. почат.
20.	49	окл.; тройца 1843 р.; ренесанс.
21.	51	Окл. р.; ангел; ренесанс з фініфтью.
22.	54	Окл. р.; кілька святих; рококо
23.	41	Вінчик з ікони ХVІІ ст.
24.	за загальним № 43	“ – “ 1792 р.; ампир.
25.	те-ж	діскос з гравировного половини ХVІІІ ст.
26.	те-ж	“ – “ з архаїстичного гравировного пол. ХVІІІ ст.
27.	43/49	малий тільний хрест ХVІІ ст.
28.	43	Оклад невеличкої ікони ХVІІ р.; дуже цінна археологічна річ (філігрань).
29.	40	хрест тільний; московська робота ХVІІ ст. – надзвичайно цінна археологічна річ.
30.	35	хрест початку ХІХ в. чеканної роботи.
31.	33	чаша 1795 року з богатішею гравир. в ст. ампир

32.	34	чаша з вкладним написом 1788 р. з емалью – цінний зразок місц. пов. мистецтва.
33.	43	Дві невеличких подв. іконки місцевої кустарної роботи поч. XIX в.

ЗАМ. ГОЛОВЧ ГУБМУЗЕЮ [подпись]

інструктор ГУБМУЗЕЮ [подпись] представник Р.К.І. [подпись]

(ДАЧО. Ф. Р-305. Оп. 1. Спр. 1859. Арк. 56–56 зв.)

Referenses

Danylenko, V. M., Kasianov H. V., Kulchytskyi S. V. (1991). Stalinizm na Ukraini. 20–30-ti roky [Stalinism in Ukraine. 20–30s]. Kyiv, Ukraine.

Pashchenko, V. (2004). Bilshovytska derzhava i pravoslavna tserkva v Ukraini 1917–1930-ti roky [Bilshovitsk State and Orthodox Church in Ukraine 1917–1930s]. Poltava, Ukraine.

Radianska vlada ta pravoslavna tserkva na Chernihivshchyni u 1919–1930 rr. Zbirnyk dokumentiv i materialiv [Soviet authority and the Orthodox Church in Chernihiv region in 1919–1930s. Collection of documents and materials] (2010). Chernihiv, Ukraine.

Vanzhula, O. (2017). Dolia chernihivskoho Spaso-Preobrazhenskoho soboru za chasiv mizhkonfesiinoho protystoiannia u 20-kh rr. XX st. [The fate of the Transfiguration Cathedral in Chernihiv during the interfaith confrontation in the 1920s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 94–106.

Блакитний Максим Михайлович – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського (вул. Музейна, 4, м. Чернігів, 14000, Україна).

Blakytny Maksim M. – Ph.D. in Historical Sciences, deputy director for research of the Chernihiv historical museum named after. V. V. Tarnovsky (4 Muzeina Street, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: maksim_a@ukr.net

TO THE HISTORY OF REMOVAL VALUES OF PRECIOUS METALS BY THE SOVIET AUTHORITY IN THE CHERNIGIV REGION (1921)

*The purpose of the article is to characterize the predatory policy of state terror of Soviet Russia regarding the forcible confiscation of valuables from precious metals from the civilian population, church communities and monasteries in the Chernihiv region in 1921. In the early 1920s the leadership of Soviet Russia had taken a criminal course on the mass confiscation of articles made from precious metals and precious stones. It was a large-scale campaign to confiscate valuable property from the population, and it included the confiscation of valuable possession from the church, which was accompanied by anti-religious propaganda. If in 1918–1920 the Bolsheviks carried out confiscations during hostilities, in 1921–1922 the mass plunder of the population took place in peacetime, but with the involvement of the army. The unprecedented action of extracting precious metals from the civilian population, church communities and monasteries took place in several stages. The decision to start a villain campaign to confiscate precious metal products was made by the government of Soviet Russia, the Council of People's Commissars, and implemented by puppet officials of Soviet Ukraine. The campaign to seize valuables took place in 12 counties of Chernihiv province. **The scientific novelty** is that for the first time some documents from the State Archive of Chernihiv region were published, which cover the features of the first stage of confiscation of valuable property from the population and monasteries in Chernihiv region. The proposed documents reveal some episodes of forced confiscation of valuables from the civilian population of Chernihiv, the beginning of*

the looting of churches and monasteries (for example, the confiscation of the silver crab of St. Theodosius from Borisoglebsk Cathedral of Chernihiv and the property of Maksakivsky Monastery in Sosnytsia county). Also, there were attempts to save cultural valuables by researches and the museum employees V. Shugaevsky and B. Pilipenko. The decision on seizure and confiscation was made by the board of the Chernihiv Provincial Extraordinary Commission. Things were transferred to the provincial financial department in Chernihiv. Later, secular and cult silver was sent to GOHRAN (State Treasure of the Russian Socialist Federal Soviet Republic, Moscow). Jewelry, household items, and banknotes were confiscated from the civilian population and masterpieces of Ukrainian goldsmiths, spiritual shrines, silver icons, cult objects – from churches and monasteries. **Conclusions.** The beginning of confiscations of precious metal products in churches and monasteries was the prologue to the great anti-church campaign of 1922, which was accompanied by a mass looting of churches in the Chernihiv province. As a result of the forcible seizure of valuable property in 1921, Chernihiv region and the Ukrainian people lost a large number of material values, cultural, artistic, spiritual works and shrines.

Key words: values, silver, Chernihiv province, church, monastery.

Дата подання: 23 квітня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 квітня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Блакитний, М. До історії вилучення радянською владою цінностей із дорогоцінних металів на Чернігівщині (1921 р.). *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 60–69. DOI: 10.5281/zenodo.5089659.

Цитування за стандартом APA

Blakytny, M. Do istorii vyluchennia radianskoioi vladoiu tsinnostei iz dorohotsinnykh metaliv na Chernihivshchyni (1921 r.) [To the history of removal values of precious metals by the soviet authority in the Chernigiv region (1921)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 60–69. DOI: 10.5281/zenodo.5089659.

УДК 929.52/.53(477)«17/18»

Володимир Захаров

ОСОБЛИВОСТІ ГОВТВЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ В ІСТОРІЇ РОДУ ТРОЦИНСЬКИХ

DOI: 10.5281/zenodo.5091490

© В. Захаров, 2021. CC BY 4.0

Мета публікації – виявити та проаналізувати згадки про рід Троцинських у період, коли його представники мешкали в м-ку Говтва Миргородського полку. **Методи** дослідження відповідають означеній меті, ґрунтуються на принципах історизму та об'єктивності, представлені загальнонауковими методами аналізу, індукції, біографічним, психоаналітичним та спеціально-історичним просопографічним методом. **Наукова новизна** розвідки полягає в тому, що вперше проаналізовано та систематизовано факти, які свідчать про проживання представників роду Троцинських у м-ку Говтва, а також наведено нові факти, що стосуються питання походження яреськівської гілки роду Троцинських. На основі проведеного аналізу зроблено **висновки**, що родина Троцинських мешкала в м. Говтва в період із 1720 по 1742 рр. перед переселенням в м-ко Яреськи під прізвиськом Кваценко (пізніша форма прізвиська Кваченко). Це підтверджуємо такими фактами: 1) відсутність метричних записів про рід Троцинських у метричних книгах церков м. Говтви за період із 1720 по 1742 рр.; 2) наявність у цей період метричних записів про рід Кваценко (інша форма – Кваченко); 3) згадка про весілля яреськівського жителя Прокопа Івановича Кваченка з Марією Леонтіївною в 1743 р. при відсутності в м. Яреськи згадок про представників роду Кваченка та наявності в м. Яреськи мешканця Прокопа Івановича Троцинського з дружиною Марією Леонтіївною; 4) зникнення записів у метричних книгах м. Говтви про рід Кваценка на початку 40-х рр. XVIII ст. та поява документальних згадок про рід Троцинських у м. Яреськи в цей час; 5) згадки Марини Леонтіївни Троцинської як дружини Прокопа Івановича Троцинського та в той же час дружини Прокопа Івановича Кваченка; 6) подібність родових дерев родів Кваценка із м. Говтва та Троцинських із м. Яреськи.

Наведені в статті факти та документи свідчать, що представники роду Троцинських у 1720–1742 рр. мешкали в м. Говтва, маючи прізвисько Кваценко або Кваченко. На початку 1740-х рр. представники цієї родини переселилися з м. Говтва в м. Яреськи, де їх згадували під прізвиськом Троцинські. Ці факти наголошують на необхідності подальшого дослідження генеалогії Троцинських до їх появи в Яреськах із метою встановлення особливостей походження цього роду.

Ключові слова: Троцинські, Кваценко, Говтва, Яреськи, генеалогія.

Одним із маловідомих періодів у генеалогії яреськівської гілки Троцинських є період, коли представники цього роду мешкали в м. Говтва Говтвянської сотні Миргородського полку.

Вивчення цього періоду допомогло б детально встановити походження роду Трощинських, оскільки зараз існує декілька версій, якими оперують дослідники. Це версія О. Лазаревського, опублікована в журналі «Киевская старина» у 1888 р.¹ та розширена В. Л. Модзалевським для публікації в 5-му томі «Малоросійського родословника»². Інша версія походження роду Трощинських була опублікована в журналі «Русская старина» у 1882 р. у статті без зазначення автора «Дмитрий Прокофьевич Трощинский. 1754–1829»³. Ця версія була розширена в працях С. Ц. Лопацької⁴.

Зв'язок Трощинських із м. Говтва виявляємо у справі № 437, яку зберігають в описі 1 фонду 54 Центрального державного історичного архіву України у м. Києві під назвою: «Справа про присвоєння Андрію Трощинському, сину покійного військового товариша Прокопа Івановича Трощинського, чину військового товариша, 1766 рік».

Згідно із відомостями, поданими у вказаній справі, дід Прокопа та Мартина Трощинських Матвій мешкав у Білій Церкві та «состоял в оном компуте казачь-ем». Їх батько Іван переселився зі вказаного міста до м. Говтви Миргородського полку, де набув міщанського звання.

Мартин та Прокіп дістали свідоцтво старожилів м. Києва Афанасія Йосифова, Миколи Главацького, київського сотника Єремія Сили, городского отамана Семена Костовського з печатами Київського військового суду, в якому було вказано, що їх прадід належав до козацького стану і посідав уряд білоцерківського сотника за гетьманування Б. Хмельницького. Їхній дід Матвій Трощинський за урядування полковника С. Палія перебував у козацькому стані і брав участь у численних походах. Після його смерті дружина з дітьми переселилася з Білої Церкви⁵.

Прокопа Трощинського у 1727 р. призначили збирачем податків до Говтвянської сотні, у 1732–1733 рр. він виконував обов'язки сотенного говтвянського комісара, у 1736 р. приймав провіант до Кременчуцького, Царичанського та Переволочанського магазинів у мешканців Говтвянської сотні, а в 1737 р. виконував функції полкового збирача податків. Брат Прокопа та Мартина Федір Трощинський під час російсько-турецької війни у 1738 р. перебував у Дністровському поході. У 1739 р. Мартин та Прокіп Трощинські брали участь у відсічі ворожого нападу, а після цього Мартин Трощинський був відряджений до Хотинського походу. У 1745 р. Прокіп та Мартин Трощинські отримали чин значкового товариша.

Прокіп Трощинський розпочав службу у 1727 р., виконував доручення Миргородської полкової канцелярії. У 1745 р. він отримав чин значкового товариша, у 1752 – військового товариша⁶. Прокіп помер 25 серпня 1754 р. в м. Глухові⁷.

Містечко Говтва, нині село Козельщинського району, розташоване на лівому березі р. Псел, у тому місці, де в нього впадає р. Говтва. За життя Прокопа Трощинського це було сотенне містечко Миргородського полку, у якому діяли чотири церкви⁸.

¹ Лазаревский А. Люди старой Малороссии. *Киевская старина*. 1888. Т. XXIII. С. 371–373.

² Модзалевский В. Л. Малороссийский Родословник. Киев, 1914. Т. 4: П–С. С. IV.

³ Дмитрий Прокофьевич Трощинский. 1754–1828. *Русская старина*. 1882. Т. XXXIV. С. 641–682.

⁴ Лопацкая София Цезарьевна. Заметки о роде Трощинских и генеалогия Трощинских. *Рукописный отдел Института русской литературы (Пушкинского дома) РАН (Санкт-Петербург)* (далі – РО ИРЛИ). Ф. 538. Оп. 1. Д. 131. Л. 2 об.

⁵ Справа про присвоєння Андрію Трощинському, сину покійного військового товариша Прокопа Івановича Трощинського, чину військового товариша, 1766 рік. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ* (далі – ЦДІАК України). Ф. 54. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 2–2 зв.

⁶ Там само. Арк. 2 зв.

⁷ Там само. Арк. 1.

⁸ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: / [Археогр. комісія та ін.; упоряд. Г. В. Болотова та ін.; редкол.: Н. С. Сохань (відп. ред.) та ін.]. Київ: Наукова думка, 1989. С. 225.

За даними, уміщеними в енциклопедичному довіднику «Полтавщина», у передмісті Говтви діяли три церкви: Михайлівська (1715), Богоявленська (1753) та Преображенська (1760). Церква Успіння Пресвятої Богородиці була побудована в 1750 р. в районі містечка, відомого під назвою Поділ⁹. Проте на сьогодні відомі метричні книги цієї церкви, датовані 1722 р., що суперечить вказаній даті будівництва. Розташування церкви вказане в ранніх метриках як «на горі». У цих самих метриках згадують локацію жителів – «меського», «подгороного», «замостянського»¹⁰.

Особливу увагу під час аналізу метричних книг церкви Успіння Святої Богородиці містечка Говтва привертає родина Кващенко або Кваченко. Із 1722 по 1725 рік включно їх представників взагалі не згадували в метричних книгах церков м. Говтви¹¹. І тільки згідно з метричною книгою за 1726 р. в «голтвянського замостя человека» Федора Кващенка 11 лютого народився син Улас¹², який помер наступного дня¹³. Локалізація «замостя человека» вказує на те, що чоловік жив у куті містечка за мостом на р. Псел¹⁴.

19 січня 1729 р. згадують одруження Микити Кващенка з дівцею Марією Прокопівною. Свідками шлюбу були Федір Дякченко та Федір Кващенко¹⁵. 8 березня цього ж року в Федора Кващенка народилася донька Агафія¹⁶. 14 липня 1735 р. був охрещений син Прокопа Кващенка Степан. Хрещеними батьками стали Мартин Кваченко та Ірина, дружина Івана, поповича Михайлівського¹⁷. У цьому записі прізвище Прокопа вказане як Кващенко, а Мартина – як Кваченко. Надалі форму прізвища Кващенко не використовували, а замість неї зазначали Кваченко. Степан, син Прокопа, помер 1 вересня 1736 р.¹⁸ 16 вересня 1735 р. Прокіп Кваченко охрестив сина Микиту з родини Кондратенків¹⁹. У травні (дата не вказана) 1737 р. в Прокопа Кваченка народилася донька Олена. Хрещеними батьками стали Василь Остроградський та Анна, дружина Івана (прізвище нерозбірливе)²⁰. Олена померла 27 березня 1738 р.²¹ 17 жовтня 1737 р. Мартин Кваченко одружився з Феодосією Левковою, прислужницею Івана Остроградського. Свідками стали отець Степан Григорієв Святомихайловський (священик місцевої церкви Святого Михайла) та Прокіп Кваченко²². 18 січня 1738 р. в Мартина Кваченка та Феодосії народилася донька Фекла²³. 20 січня 1738 р. померла дружина Прокопа Кваченка Фекла²⁴. 6 лютого 1740 р. у Федора Кваченка народився син Іван. Хрещеними стали Мартин Кваченко та Марина Попівна²⁵. 14 серпня 1742 р. в говтвянського жителя Федора Трощинського народився син Максим. Після цього запису він уже не фігурує в метричних книгах²⁶. У метричній книзі від 3 червня 1743 р. міститься запис: «Житель Ярьсковский вдов по последней жене Прокопий Иванов Кваченко з девицею Мариною Леонтиевною первим браком»²⁷. Важливо те, що в записі вказано ім'я по-батькові Прокопа Кваченка. Це була остання згадка роду Кваченків у метричних книгах Успенської церкви.

⁹ Полтавщина: енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. Київ: УЕ, 1992. С. 182.

¹⁰ Метричні книги 1723 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 60. Арк. 2.

¹¹ Там само. Арк. 2–17.

¹² Там само. Арк. 18.

¹³ Там само. Арк. 23.

¹⁴ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. С. 225.

¹⁵ Метричні книги 1723 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 60. Арк. 88.

¹⁶ Там само. Арк. 86 зв.

¹⁷ Там само. Арк. 50.

¹⁸ Метричні книги 1723 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 60. Арк. 61.

¹⁹ Там само. Арк. 50.

²⁰ Там само. Арк. 63 зв.

²¹ Там само. Арк. 73 зв.

²² Там само. Арк. 66 зв.

²³ Там само. Арк. 70.

²⁴ Там само. Арк. 73.

²⁵ Там само. Арк. 81.

²⁶ Метричні книги 1741 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 195. Арк. 9 зв.

²⁷ Там само. Арк. 15.

Найперша згадка в документах про проживання представників роду Трощинських в Ярьєсківській сотні належить до 1741 р. У ревізії Миргородського полку згадували, що значковий товариш Прокіп Трощинський володів двором у Ярьєсківській сотні²⁸.

Аналіз родових дерев Кващенок із м. Говтви та Трощинських із м. Ярьєски доцільно подати у вигляді блочних схем (див. схему).

Кващенки (Кваченки) м.Говтва

Трощинські м.Ярьєски

Родові дерева говтвянських Кваченок та ярьєсківських Трощинських

Порівнюючи представників обох родів, можна помітити схожість структури родових дерев та загальні моменти біографії деяких членів родини.

Івана Кваченка в метричних книгах не згадують. Але відомо, що Прокіп Кваченко був сином Івана²⁹.

Івана Трощинського згадують як козака ярьєсківського, що мав синів Прокіпа, Мартина та Дем'яна³⁰. Про смерть 90-літнього Івана Трощинського згадували 29 вересня 1760 р. в метричній книзі церкви Різдва Христового м. Ярьєски³¹.

Федора Кваченка згадували у 1726 р.³², а в 1729 р. він став шлюбним свідком на весіллі Микити Кваченка та Марії Прокопівни³³. У цьому ж році в нього народилася донька Агафія³⁴, а в 1740 р. – син Іван, якого охрестив Мартин Ква-

²⁸ Ревізія Миргородського полку 1741 р. ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19338. Арк. 476.

²⁹ Метричні книги 1741 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 195. Арк. 15.

³⁰ Справа про передачу на розгляд Миргородської полкової канцелярії спадкового спору між синами і онуками козака Ярьєсківської сотні Івана Трощинського. 2 листопада 1755 р. 3 арк. ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 1266. Арк. 1–1 зв.

³¹ Метрична книга церкви Різдва Христового м. Ярьєски. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). Ф. 1010, Оп. 1. Спр. 15. Арк. 46 зв.

³² Метричні книги 1723 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 60. Арк. 18.

³³ Там само. Арк. 88.

³⁴ Там само. Арк. 86 зв.

щенко³⁵. У 1742 р. згадують Федора, але вже Трощинського у якого народився син Максим³⁶. Подальші згадки відсутні.

Федора Трощинського згадували як брата Прокопа та Мартина, що перебував у 1738 р. в Дністровському поході³⁷. Федір мав сина Івана, згадки про нащадків якого містяться в документах Герольдії, датованих 1827 р., що зберігаються в РДІА: «В списке о семействе оного Трощинского 1823 года июня 9 дня показано: Иван Федоров сын Трощинский 77 лет, женат поручика Федора Косяровского на дочери Ирине, у него 6 сынов: Иларион 24, Григорий 22, Роман 18, Василий 17, Андрей 15, Карп 13 и пять дочерей: Ульяна 20, София 19, Мария 11, Анна 9 м Ольга 4 лет»³⁸.

Мартина Квашенка вперше згадують у 1736 р. як хрещеного Степана, сина Прокопа Квашенка³⁹. У 1737 р. Мартин одружився з Федосією Левковою. Свідком на весіллі був Прокіп Квашенко⁴⁰. У 1738 р. в подружжя народилася донька Фекла⁴¹. У 1740 р. М. Квашенко – хрещений батько сина Федора Квашенка Івана⁴².

Мартина Трощинського, брата Прокопа та Федора Трощинських⁴³, вперше згадують у сповідному розписі церкви Різдва Христового у 1753 р. До складу його сім'ї входили дружина Федора (32), діти – Марина (15), Іван (12), Антон (10), Анна (6)⁴⁴. Помер Прокіп «вне домов своїх»⁴⁵ у 1752 році⁴⁶.

Прокопа Квашенка згадували у 1735 р. через народження сина Степана, якого хрестив Мартин Кваченко⁴⁷. Степан помер у 1736 р.⁴⁸, а однорічна донька Олена – у 1738 р.⁴⁹ У 1737 р. П. Квашенко був свідком на весіллі Мартина Кваченка та Федосії Левкової⁵⁰. 20 січня 1738 р. померла його дружина Фекла⁵¹. Відтак 3 червня 1743 р. Прокіп записаний уже як «житель Ярьсковский вдов по последней жене», а невдовзі він одружився з Мариною Леонтівною⁵².

Прокіп Трощинський, син Івана Трощинського, брат Мартина, Федора⁵³ та Дем'яна⁵⁴ мав дружину Марину⁵⁵. Найперша згадка про нього в документах належить до 1741 р., коли в реєстрі Ярьсківської сотні Миргородського полку згадують його двір⁵⁶. У документах церковного походження найперша згадка про нього міститься в сповідному розписі церкви Різдва Христового за 1753 р., де у складі його родини згадують дружину Марину (40), дітей Андрія (9), Дмитра (4),

³⁵ Метричні книги 1723 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 60. Арк. 81.

³⁶ Метричні книги 1741 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 195. Арк. 9 зв.

³⁷ Справа про присвоєння Андрію Трощинському, сину покійного військового товариша Прокопа Івановича Трощинського, чину військового товариша, 1766 рік. 12 арк. ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 2 зв.

³⁸ Правительствующего сената Герольдия. Дело о дворянстве рода Трощинских. 1829 г. Российский государственный исторический архив (Москва) (далі – РГІА). Ф. 1343. Оп. 30. Д. 2959. Л. 3.

³⁹ Метричні книги 1723 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 60. Арк. 50.

⁴⁰ Там само. Арк. 66 зв.

⁴¹ Там само. Арк. 70.

⁴² Там само. Арк. 81.

⁴³ Справа про присвоєння Андрію Трощинському... Арк. 2 зв.

⁴⁴ Сповідки церков Миргородської протопопії. 1753 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1017. Спр. 3. Арк. 257.

⁴⁵ Справа про передачу... Арк. 1–1 зв.

⁴⁶ Справа про призначення Дем'яна Трощинського зборщиком податків з вільних військових маєтностей Миргородського полку. 8 серпня 1754 р. – 31 січня 1755 р. ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 1117. Арк. 2.

⁴⁷ Метричні книги 1723 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 60. Арк. 50.

⁴⁸ Там само. Арк. 61.

⁴⁹ Там само. Арк. 63 зв.

⁵⁰ Там само. Арк. 66 зв.

⁵¹ Метричні книги 1723 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 60. Арк. 73.

⁵² Метричні книги 1741 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 195. Арк. 15.

⁵³ Справа про присвоєння Андрію Трощинському... Арк. 2 зв.

⁵⁴ Справа про передачу... Арк. 1–1 зв.

⁵⁵ Там само. Арк. 1 зв.

⁵⁶ Ревізія Миргородського полку 1741 р. ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19338. Арк. 476.

Марину (8), Павла (1), Дем'яна (1)⁵⁷. Полковий зборщик Прокіп Трощинський раптово помер 25 серпня 1754 р. в Глухові⁵⁸.

Його сина Дем'яна згадують у сповідному розписі церкви Успіння Пресвятої Богородиці м. Говтви за 1765 р. в розписі родини Леонтовичів. Зокрема, до її складу входили військовий товариш Іван Леонтович (40), дружина Федосія Григорівна (36), діти Григорій (6), Уляна (4) і племінник Дем'ян Трощинський⁵⁹.

Тобто, якщо Дем'ян, син Прокопа та Марини, є племінником Івана Леонтовича, то Марина Трощинська є сестрою Івана Леонтовича. Про це свідчить і той факт, що в сповідному розписі церкви Успіння Пресвятої Богородиці за 1781 р. Іван Леонтович вказаний як «син Леонтович»⁶⁰. Тобто, у них співпадає ім'я по батькові.

Звідси прослідковуємо зв'язок із переяславським єпископом (1795–1799) Амфілохієм Леонтовичем, який народився близько 1729 р. в м. Говтва у родині говтвянського сотника⁶¹. Це ще одна лінія зв'язку ярьєсківської гілки Трощинських із м. Говтва. Як відомо з праць багатьох дослідників, Амфілохій Леонтович сприяв вступу свого племінника Дмитра Прокоповича Трощинського до Києво-Могилянської академії⁶².

Марину Леонтієву згадують у 1743 р. у зв'язку з виходом заміж за ярьєсківського жителя, удівця Прокопа Івановича Кваценка⁶³, після чого відомості про неї у джерелах відсутні. Але в метричних книгах за 1753⁶⁴ та 1762⁶⁵ роки фігурує Марина Трощинська, дружина Прокопа Трощинського.

Марина Леонтієва Трощинська, дружина Прокопа Трощинського, народилася близько 1713 р.⁶⁶ Вона була хрещеною матір'ю дітей говтвянського жителя Василя Леонтовича в 1753⁶⁷ та 1762⁶⁸ роках, матір'ю Дем'яна Трощинського⁶⁹, сестрою Івана Леонтовича Леонтовича⁷⁰. Як 71-літня вдова Марина Леонтієва записана в сповідному розписі церкви Різдва Христового м. Ярьєски в 1783 р.⁷¹ У сповідному розписі цієї ж церкви за 1790 р. вона не вказана⁷².

Смерть «із покаянням», без вказівки віку вдови, Марини Леонтович зафіксована 17 листопада 1783 р. в метричних книгах церкви м. Говтви (на жаль, попередні аркуші справи відсутні і не відомо, яка саме це церква). Наступним у них йде запис про смерть бунчукового товариша Івана Леонтовича в віці 59 років⁷³.

Микиту Кваценка єдиний раз згадують у зв'язку з одруженням з дівцею Марією Прокопівною, де свідком був Федір Кваценко⁷⁴.

⁵⁷ Сповідний розпис церков Миргородської протопопії. 1753 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1017. Спр. 3. Арк. 257.

⁵⁸ Справа про присвоєння Андрію Трощинському... Арк. 2.

⁵⁹ Сповідний розпис 1756 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1015. Спр. 46. Арк. 22.

⁶⁰ Сповідний розпис Успенської церкви м-ка Говтва 1781 р. ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1609. Арк. 5.

⁶¹ Білоусько О. А. Амфілохій (Леонтович). *Полтавіка. Полтавська енциклопедія* : у 12 т. / Ред. О. А. Білоусько. Полтава, 2009. Т. 12: Релігія і церква. С. 23.

⁶² Дмитрій Прокоф'євич Трощинский. 1754–1828. *Русская старина*. 1882. Т. XXXIV. С. 641–682; РО ИРЛИ. Ф. 538. Оп. 1. Д. 131. Л. 2 об.

⁶³ Справа про присвоєння Андрію Трощинському... Арк. 15.

⁶⁴ Метричні книги 1741 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 253а. Арк. 7.

⁶⁵ Метричні книги 1741 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 315. Арк. 11 зв.

⁶⁶ Сповідний розпис церков Миргородської протопопії. 1753 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1017. Спр. 3. Арк. 257.

⁶⁷ Метричні книги 1741 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 253а. Арк. 7.

⁶⁸ Метричні книги 1741 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 315. Арк. 11 зв.

⁶⁹ Сповідний розпис 1756 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1015. Спр. 46. Арк. 22.

⁷⁰ Сповідний розпис Успенської церкви м-ка Говтва 1781 р. ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1609. Арк. 5.

⁷¹ Сповідні розписи 1783 р. ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1687. Арк. 710.

⁷² Исповедання росписі церквей Миргородского уезда за 1790 год. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1016. Спр. 89. Арк. 98–125.

⁷³ Метричні книги Говтвянських церков. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 315. Арк. 154 зв.

⁷⁴ Метричні книги 1723 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 60. Арк. 88.

Дем'ян Трощинський виступав у джерелах як брат Прокопа, Мартина та Федора Трощинського⁷⁵.

Таким чином, дуже добре помітна подібність родових дерев говтвянських Кващенків та яреськівських Трощинських. Також існує очевидний зв'язок яреськівських Трощинських із Леонтовичами з м. Говтва, тому ми можемо припустити, що говтвянські Кващенки і є Трощинськими. Про це свідчить шлюб яреськівського жителя Прокопа Іванова Кваченка з Мариною Леонтієвою в 1743 р. Указані джерела дозволяють стверджувати, що Прокіп Іванів Кваченко міг бути Прокопом Івановим Трощинським, а його дружина Марина Леонтієва Трощинська в дівочтві мала прізвище Леонтович.

Дискусію створює питання, чому представники родини в період проживання в містечку Говтві мали прізвище Кващенко. Тут виникає декілька версій. По-перше, це могло бути не родовим, а місцевим, говтвянським прізвищем, що відпало, коли представники роду переселилися до м. Яреськи. По-друге, оскільки згадували про переселення вдови Мартина Трощинського з сином Іваном в м. Говтву, можливо, вона могла одружитися з представником роду Кващенків, і тому син Іван та його сини могли використовувати прізвище Кващенко. По-третє, можна припустити, що зміною прізвища Трощинські намагалися уникнути небажаних у ті часи згадок про зв'язок свого роду з опальним гетьманом І. Мазепою.

Уже при переселенні в містечко Яреськи, деь близько 1741 р., прізвище Кващенко чи Кваченко відпало – і рід стали називати Трощинськими.

References

Bilousko, O. A. (2009) AMFILOKII (Leontovych). In *Poltavika. Poltavska entsyklopediia* [AMFILOHIY (Leontovich). In *Poltavika. Poltava Encyclopedia*]. (Vol. 12). Poltava, Ukraine.

Kudrytskiy, A. V. (1992). *Poltavshchyna: entsyklopedychnyi dovidnyk* [Poltava region: encyclopedic handbook]. Kyiv, Ukraine.

Захаров Володимир Миколайович – приватний дослідник, краєзнавець, автор книг і статей з історії Шишаччини, дослідник роду Трощинських (м. Полтава).

Zakharov Volodymyr M. – local historian, the author of books and articles on the history of the Shishatsky district, a researcher of the Troshchinsky family (Poltava). E-mail: theharrowvol84@gmail.com

FEATURES OF THE GOVTVYANSKY PERIOD IN HISTORY TO THE TROSHCHINSKY FAMILY

The purpose of the publication is to find and investigate references about Troshchinsky family during the period when representatives of this family lived in Govtva, Mirgorod Regiment. Research methods correspond to this purpose are based on the principles of historicism and objectivity, presented by general scientific methods of analysis, induction, biographical, psychoanalytic, and especially historical prosopographic methods. The scientific novelty of the study is that for the first time the facts of the presence of representatives of the Troshchinsky family in Govtva family were analyzed and systematized, as well as new facts are given to the question of the origin of the Yareskov branch of the Troshchinsky family. Based on the analysis, it was concluded that the Troshchinsky family lived in town Govtva from 1720 to 1742 before moving to town Yareski, using the surname Kvashchenko (it is a later form of surname Kvachenko). This is confirmed by the facts: 1) the absence of metric records about the Troshchinsky family in the metric books of the churches of Govtva for the period 1720

⁷⁵ Справа про передачу... Арк. 1–1 зв.

to 1742; 2) The presence during this period of metric records for the Kvashchenko family (another form of the Kvachenko surname); 3) Mention of the wedding of Yareski resident Prokip Ivanovich Kvachenko with Maria Leontiivna in 1743, in the absence of references to representatives of the Kvachenko family in Yareski and the presence in Yareski of a resident – Prokip Ivanovich Troshchinsky with his wife Maria Leontiivna; 4) The disappearance of entries in the metric books of Govtva for the Kvashchenko family in the early 40s of the XVIII century, and the appearance of documentary references about the Troshchinsky family in the Yareski at this time; 5) Mentions about Marina Leontiivna Troshchinskaya as the wife of Prokip Ivanovich Troshchinsky and at the same time the wife of Prokip Ivanovich Kvashchenko; 6) The similarity of the ancestral trees of the Kvashchenko family from Govtva and the Troshchinsky family from Yareski.

The testimonies and documents given in the article indicate that representatives of the Troshchinsky family in 1720–1742 lived in Govtva, having the name Kvashchenko or Kvachenko. In the early 1740s representatives of this family moved from Govtva to city Yareski, where they are mentioned under the surname Troshchinsky. These facts emphasize on the need for further study of the Troshchinsky family before appearing in Yareski in order to establish the characteristics of the origin of this genus.

Key words: Troshchinsky, Kvashchenko, Govtva, Yareski, genealogy.

Дата подання: 20 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 25 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Захаров, В. Особливості говтвянського періоду в історії роду Трощинських. *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 70–77. DOI: 10.5281/zenodo.5091490.

Цитування за стандартом APA

Zakharov, V. Osoblyvosti hovtvianskoho periodu v istorii rodu Troshchynskykh [Features of the Govtvyansky period in history to the Troshchinsky family]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 70–77. DOI: 10.5281/zenodo.5091490.

Олександр Герасимчук

ПЕРЕСЕЛЕННЯ МЕШКАНЦІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ НА ПІВНІЧНИЙ КАВКАЗ У 30–50-Х РР. ХІХ СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.5089760

© О. Герасимчук, 2021. CC BY 4.0

У зв'язку з обґрунтовано підвищеним інтересом до етнічної проблематики на сучасному етапі розвитку науки та до різних аспектів міжнаціональних відносин, посиленої уваги вимагає висвітлення питання стосовно основних етапів формування етнічної території українців, а також утворення чи зникнення ареалів їхнього компактного й дисперсного розселення за межами України. **Метою** цієї статті є дослідження динаміки переселення мешканців Чернігівської губернії на Північний Кавказ у 30–50-х рр. ХІХ ст., визначення тенденцій у зростаннях та спадах міграцій чернігівських селян та козаків на тлі загальноісторичних процесів, які відбувалися в Україні та світі. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, науковості та об'єктивності, що сприяло досягненню неупередженості та достовірності під час з'ясування конкретних фактів та показу логіки розвитку змін в історичному процесі. **Методи дослідження** ґрунтуються на принципах історизму та об'єктивності; вони представлені загально-науковими методами аналізу й синтезу та спеціально історичними методами – історико-порівняльними й історико-генетичними. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що вперше досліджено перебіг процесу міграцій населення Лівобережної України на Північний Кавказ у другій чверті ХІХ ст. та наслідки цього переселення. Спираючись на опрацьовані матеріали, можемо зробити такі **висновки**. Українські переселенці, долаючи всі труднощі, сприяли зростанню населення й інтенсивному господарському освоєнню кавказьких регіонів, забезпечували при цьому охорону південних рубежів Російської імперії. За час від першого масового переселення українців й до 60-х рр. ХІХ ст., тобто приблизно впродовж 50 років, населення Північного Кавказу збільшилося майже у 5 разів. З цього часу тут формується українська етнічна група, основу якої склали колишні запорізькі козаки й селяни з України, переважно з Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини та Київщини.

Ключові слова: козаки, міграції, переселенський рух, Північний Кавказ, Чернігівська губернія.

Наприкінці ХІХ – у першій чверті ХХ ст. в Російській імперії, зокрема її східних регіонах, існував феномен широкомасштабного переселенського руху з України й освоєння нових, раніше не заселених і економічно неосвоєних величезних територій¹. Проте історія масових міграцій українців на інші території розпочалася на століття раніше – з переселення козаків-запорожців і селян з України на Північний Кавказ наприкінці ХVІІІ ст. До Північного Кавказу наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. входили території Кубані (Чорноморського козачого війська), землі на південь від р. Кубань (т. з. Закубання – гірська область і Чорноморська берегова лінія), Кавказька область, пізніше перетворена

¹ Коровушкин Д. Г. Украинцы в Западной Сибири: Расселение и численность в конце ХІХ – начале ХХІ века. Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2007. С. 6.

у Ставропольську губернію, а також місцевості оселення окремих козачих полків від Кубані до Кури й уздовж Тереку, об'єднані в 30-х рр. XIX ст. в єдине військово-територіальне об'єднання – Кавказьке лінійне козацьке військо.

Питання міграцій українців у XIX ст. на Північний Кавказ уже частково досліджували О. Бачинська, А. Дзагалов, В. Кабузан, Є. Петренко, С. Сазонова, Ф. Щербина, які показали місце й роль переселенців з України в загальноросійському переселенському русі². Особливості перебігу перших потоків міграцій з Чернігівщини на Північний Кавказ наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. вже відзначав автор в одній з попередніх публікацій³. Попри те, що всі вищезгадані дослідники вказували на важливу роль чернігівців у міграційних процесах, спеціальні дослідження, які б відображали, зокрема, переселення саме із Чернігівської губернії в середині XIX ст., відсутні – вищеназвані вчені лише згадували Чернігівщину в контексті загальноросійського чи загальноукраїнського міграційного руху.

Повстання в Польщі 1830 р. змусило царський уряд піти на формування з українських козаків, переважно з Полтавської та Чернігівської губерній, восьми кінних полків, що відродило в козаків надії на повернення їхніх колишніх прав. Принаймні, про це особисто прохав Миколу I малоросійський генерал-губернатор князь М. Репнін-Волконський. Особливий комітет, на розгляд якого цар віддав прохання князя, відмовив у формуванні полків та зазначив, що «для блага Імперії... не має бути окремих самостійних частин чи федеральних об'єднань провінцій на особливих правах»⁴. Натомість, після придушення польського повстання козакам «на знак подяки» дозволили торгувати алкоголем і їх почали брати на військову службу терміном на 15 років⁵.

На підставі указу від 25 червня 1832 р. було створене Кавказьке лінійне козацьке військо. До його складу увійшли 1-й та 2-й Малоросійські козацькі полки. Тоді ж уперше збройні козацькі формування, які склалися переважно з українців, організовано дісталися басейну р. Терек на підступи до стратегічної Воєнно-Грузинської дороги. Вони повинні були заснувати населені пункти й закріпитися на нових місцях для протидії антиколоніальному визвольному руху горців Північно-Східного Кавказу, до якого долучилися кабардинці. Землі для заснування нових станиць були викуплені в місцевих «мирних» або конфісковані в «непокірних», переважно кабардинських, князів, що втекли в гори до Шаміля або в Туреччину⁶. 30 вересня 1832 р., за словами історика й педагога М. Стороженка, з метою «якомога більше розрідити вільнолюбний елемент»⁷, царський уряд видав «Положення про переселення Малоросійських козаків, однодвірців та інших казенних поселенців для вступу до Кавказьких козачих лінійних військ і полків»⁸. 12 жовтня 1833 р. це Положення було доповнене указом, згідно з яким «поселе-

² Бачинська О. «Малоросійські козаки» XIX ст.: соціо-демографічна характеристика та територія розселення. *Історико-географічні дослідження в Україні* : зб. наук. праць. Число 12. Київ: Інститут історії України, 2012. С. 15–26; Дзагалов А. С. Переселення українських козаків і селян на Терек (1832–1904 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2009. 20 с.; Кабузан В. Населення Северного Кавказа в XIX–XX в. Санкт-Петербург: БЛИЦ, 1996. 224 с.; Його ж. Українці в мирі: динаміка численности і расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: Формирование этнических и политических границ украинского этноса. Москва: Наука, 2006. 658 с.; Петренко Є. Українське козацтво і Кубань. *Київська старовина*. 1993. № 1. С. 114–119; Сазонова С. Государственное регулирование переселения украинцев на территорию Кавказского линейного казачьего войска (конец XVIII – первая половина XIX в.). *Власть*. 2009. № 4. С. 123–127; История Кубанского казачьего войска: В 2 т. / Сост. Ф. А. Щербина. Екатеринбург: Тип-я Тов-ва Печ. и Изд. дела «ПЕЧАТНИК», 1910–1913.

³ Герасимчук О. Переселення мешканців Чернігівщини на Кубань у кінці XVIII – першій чверті XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 127–136.

⁴ Бачинська О. «Малоросійські козаки»... С. 17.

⁵ Н. С. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века (продолжение). *Киевская старина*. 1897. № 10. С. 123–126.

⁶ Дзагалов А. С. Переселення українських козаків... С. 9, 11.

⁷ Н. С. К истории малороссийских казаков... С. 130.

⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VII. 1832. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип-я П Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1833. С. 640.

ним у Чернігівській губернії відставним солдатам з Малоросійських козаків і казенним селянам дозволити безумовно переселятися в Кавказьку область з їх сімействами»⁹.

Організований переселенський рух із Чернігівської губернії в район Кавказького лінійного козачого війська розпочався навесні 1836 р. Ураховавши помилки попередніх міграційних кампаній, цього разу царські власті відповідальніше поставилися до організації переселення на Кавказ. 14 квітня 1836 р. Чернігівсько-Полтавський і Харківський генерал-губернатор (після утворення в 1835 р. Харківської губернії так стало називалося Малоросійське генерал-губернаторство) В. Левашов видав розпорядження місцевій владі стосовно порядку переселення із зазначених губерній, «дабы люди сии во время следования не встречали ни малейшей в чем либо остановки» (тут і далі оригінальна орфографія документів збережена – О. Г.). Для забезпечення порядку під час руху переселенців, у кожному їхню партію призначався керівник і урядник, який доводив партію до кордону повіту й передавав його іншому представнику влади. Місцева влада повинна була надавати переселенцям «всякое пособие и покровительство согласно предписанию Г. Генерал-губернатора без малейшего отступления от упомянутого положения»¹⁰. Родинам переселенців на кожного дорослого чоловіка з повітової опікувальної контори видавали на дорогу по 15 руб. Керівник партії разом зі списком переселенців отримував від волосного старшини квиток, у якому зазначалося, що його пред'явникам на всьому шляху руху партії до місця призначення місцева поліцейська й цивільна влада не повинні чинити жодних перепон, а також мали забезпечувати безоплатним житлом і харчами та надавати допомогу у випадку хвороби чи смерті. Відправлення переселенців згідно з розпорядженнями генерал-губернатора необхідно було здійснити з 15 до 25 квітня без найменших затримок¹¹.

Більшість переселенців до Кавказької та Терської областей у 1836–1841 рр. були вихідцями із Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній¹². Перші значні організовані партії переселенців із Чернігівщини вирушили на Північний Кавказ у квітні 1836 р. Це були представники Чернігівського, Городнянського, Козелецького, Глухівського, Конотопського, Борзнянського, Ніжинського, Мглинського, Новозибківського та Суразького повітів. Проте, окремі переселенці з Чернігівщини робили спроби мігрувати до Кавказького краю й у попередні роки. Про це свідчить, зокрема, розпорядження Борзнянської опікувальної контори Шаповалівському волосному правлінню від 8 квітня 1836 р., у якому правлінню доручали «аккуратно разыскать нет ли в Борзенском уезде казаков-переселенцев из других уездов Черниговской губернии, оставшихся в 1833 году на месте и если таковые окажутся, то составит о них именные списки как мужского так и женского пола с отображением от них листов на следование в Кавказскую область и в самом скорейшем времени доставить в Борзенскую Попечительную Контору»¹³.

Одним зі способів оселення чернігівців на Північному Кавказі у 1830-і рр. було також їх неповнення на батьківщину з тамтешніх заробітків. Так, козаку Науму Ярохну із с. Тростянки Борзнянського повіту в 1833 р. був наданий дозвіл на переселення з родиною в Кавказьку область «для поступления в линейные войска и полки». Проте в 1834 р. він відмовився від переселення й до списків переселенців внесений не був. 4 липня 1835 р. у повітовому казначействі козак отримав «плакатный паспорт», згідно з яким він був на рік «уволен в разные го-

⁹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VIII. 1833. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1834. С. 570.

¹⁰ Сборник документов о переселенцах на Кавказ. Январь–сентябрь 1836 г. *Державний архів Чернігівської області* (далі – ДАЧО). Ф. 807. Оп. 1–2. Спр. 20. Арк. 6–6 зв.

¹¹ Там само. Арк. 11–11 зв., 26–27.

¹² Дзагалов А. С. Переселення українських козаків... С. 11.

¹³ Сборник документов о переселенцах на Кавказ. Январь–сентябрь 1836 г. ДАЧО. Ф. 807. Оп. 1–2. Спр. 20. Арк. 7, 27.

рода и селения Российской империи для собственных надобностей». Зміст «собственных надобностей» стає зрозумілим зі свідчення Шаповалівського волосного правління, яке надало Н. Ярохну і його сім'ї звільнення на рік «для зароботков хлеба». У пошуках заробітків козак із родиною прибув на Північний Кавказ і після завершення терміну дії річного паспорта з'явився до штабу Кавказького лінійного війська з проханням зарахувати його із сім'єю до складу війська, мотивуючи своє прохання наданням йому в 1833 р. дозволом. Після з'ясування з чернігівським цивільним губернатором М. Жуковим усіх обставин рішенням начальника штабу Війська Кавказької лінії генерала Г. Петрова козак з родиною в 1836 р. був зарахований до складу кавказького лінійного козацтва¹⁴.

Наслідком попередніх міграцій українців на Північний Кавказ для переселень 30-х рр. XIX ст. стали також так звані «дівочі набори». М. Стороженко наводить фрагмент почутої від В. Антоновича розповіді однієї старої жінки, яка потрапила з Полтавщини на Кавказ у 1832–1834 рр.: «Тоді наказано було в державних маєтках Полтавської та Чернігівської губерній набрати 500 «дівчат» і доставити етапом на Кавказ; розпорядження це було виконане й «дівчат» перевінчали з козаками, два полки яких після участі в придушенні польського повстання були відряджені з малоросійських губерній на Кавказ і поселені там станицями»¹⁵.

Державних селян і відставних солдатів з родинами, які переселялися на Північно-Східний Кавказ, зараховували до козацького стану. Організацією заселення Терської області українськими козаками російський уряд прагнув не тільки до військово-землеробської колонізації територій на Терек, але й до виведення з українських губерній представників небезпечних, невдоволених верств населення, які потенційно могли стати учасниками різноманітних збройних виступів проти уряду. Українські козаки, які оселилися на Терек, отримали за службу певні привілеї та поліпшили свій добробут. Згідно з Положенням 1845 р., за ними встановлювався принцип довічного землеволодіння: від 15 дес. землі для нижчих чинів, до 400 – для вищих офіцерів, залежно від району розташування козацьких полків. Особи козацького стану звільнялися від податків, постачання рекрутів і від грошового збору на утримання земської поліції. Крім того, їм дозволялося вільно торгувати й займатися промислами як у своїх районах, так і поза їх межами. Військо отримувало щорічно частину суми з відкупних «питних» зборів Кавказької області. На користь війська йшов дохід від грозненських нафтових родовищ і мінеральних джерел станиці Єсентукської¹⁶.

Потрапляли чернігівські переселенці в 1830-ті рр. й до Закубання. Після завершення чергової російсько-турецької війни й укладення 2 вересня 1829 р. Адріанопольського мирного договору до Росії відійшли території чорноморського узбережжя Кавказу від гирла Кубані до Поті й Батумі. Із цього часу починається будівництво 17 укріплень уздовж берега Чорного моря, у яких передбачали розміщення військових гарнізонів з козаків-переселенців, а довкола заснувати станиці, де розселити прибулих з України казенних селян¹⁷. У 1832 р. 119 сімей, а в 1833 р. 43 сім'ї козаків із Чернігівської та Полтавської губерній були відряджені до Анапи. Мігранти були необхідні для поповнення гарнізонів Чорноморської берегової лінії (комплексу фортифікаційних прикордонних споруд від Анапи до Сухумі)¹⁸. Поіменні списки цих переселенців зберігають нині в Державно-

¹⁴ Сборник документов о переселенцах на Кавказ... Арк. 29–31, 34, 37.

¹⁵ Н. С. К истории малороссийских казаков... С. 130–131.

¹⁶ Дзагалов А. С. Переселення українських козаків... С. 11, 13.

¹⁷ Сазонова С. Е. Поселение выходцев из Малороссийских губерний в Закубанском крае в первой половине XIX в. *Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень*. Вип. 4. Дніпропетровськ: Пороги, 2008. С. 147.

¹⁸ История Кубанского казачьего войска: В 2 т. / Сост. Ф. А. Щербина. Екатеринодар: Тип-я Това Печ. и Изд. дела «Печатник», 1910–1913. Т. 2: История войны казаков с закубанскими горцами. 1913. С. 345.

му архіві Краснодарського краю¹⁹. Загалом упродовж 1832–1837 рр. з України в Анапу та в найближчі до неї станиці прибуло близько 3 тис. осіб обох статей²⁰. Довгий час переселенці в Закубанні не могли нормально облаштуватися через брак вільної землі, а військова обстановка заважала господарчому освоєнню території. На початку 50-х рр. у зв'язку з початком Кримської війни гарнізони Чорноморської берегової лінії були виведені з фортець, а «закубанські поселяни» вислані на територію Чорноморського й Кавказького козацьких військ, де згодом увійшли до складу єдиного Кубанського козацького війська²¹.

1833–1834 рр. видалися несприятливими для Кавказького краю: посуха й неврожаї поставили населення цього регіону перед загрозою тривалого голодування. У 1834 р. уряд дозволив охочим повернутися з північнокавказького регіону в місця виселення до покращення ситуації. Цим скористалися загалом 6340 сімей, які виїхали з Північного Кавказу в Україну й прилеглі до неї російські райони²².

Нестача робочих рук, висока смертність серед населення Чорномор'я та неможливість повноцінного освоєння краю зумовили третю масову хвилю переселенського руху з Лівобережної України на Північний Кавказ, яка відбулася в 1848–1849 рр. Згідно з царським указом, із України в цьому році було заплановано переселити в Чорномор'я 2 тис. родин козаків. У кожному повіті Чернігівської губернії, «дабы с полным успехом совершить Высочайшую волю», місцевій владі необхідно було віднайти не менше 60 сімей, охочих до переселення. Заохочували переселення родин, у яких були дорослі чоловіки, або хоча б один дорослий працівник і підлітки чоловічої статі віком старші за 14 років. До списків переселенців забороняли вносити родини, у яких були особи «мужеска пола престарелые, изувеченные или дурного поведения, а также не включают находящихся под следствием и судом и вообще обязавшихся срочными контрактами»²³.

Місцева влада із завзяттям узялася за виконання царського повеління, усіляко схилиючи населення до переселення на Північний Кавказ. Так, керівник Борзнянського окружного правління державних маєтностей, занепокоєний недостатньою кількістю в окрузі охочих до переселення, у квітні 1848 р. наказував волосним правлінням «объявить всем казакам и казенным крестьянам, не пожелает ли еще кто из них переселиться на Черноморию, и если таковые желающие окажутся, то именно список оных представит ко мне к 1 Мая». При цьому органи влади ретельно слідкували за якісним складом контингенту переселенців і за майном, яке вони брали із собою. Коли козак Гнат Мазкий із с. Великої Загоровки Борзнянського повіту перед виїздом на Кубань несподівано помер, то його сім'ї було відмовлено в переселенні, оскільки той був у сім'ї єдиною особою чоловічої статі. Тим переселенцям, хто мав потребу в харчах, із складів видавали на дорогу хліб, чиновники ж повинні були «наблюсти, дабы они заготовили для пути сухари и крупы, дабы не встретилось затруднения при отправке их на переселение». Кількість виданого сім'ям хліба заносили в списки переселенців, також туди вносили й дані про майно родин мігрантів. Так, сім'я козака Карпа Довганя із с. Адамівки Борзнянської волості, яка налічувала 6 душ, везла із собою в Чорномор'я одного вола з возом, 18 сорочок, 6 шароварів, 9 запасок, 2 пари чобіт, 2 хустки, 4 свитки, 6 спідниць, кожух, скриню, бочку й 1 крб. сріблом²⁴.

¹⁹ Список первых переселенцев-казаков, переселенных в Анапу в 1833 году из Полтавской и Черниговской губернии (43 семейства). URL: <http://www.anapskiekazaki.ru>.

²⁰ Петренко Є. Д. Переселення козаків і селян... С. 13.

²¹ Сазонова С. Е. Переселение украинцев на Северный Кавказ и их социокультурная адаптация (конец XVIII – первая половина XIX в.): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история». Ставрополь, 2010. С. 19.

²² Сазонова С. Государственное регулирование переселения украинцев... С. 126.

²³ Сведения о переселенцах в Черноморье. Март 1848 – 1849 гг. ДАЧО. Ф. 809. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1–3 зв.

²⁴ Там само. Арк. 37–38 зв., 51, 93 зв.

Загалом із Чернігівської, Полтавської й Харківської губернії в 1848 р. на Кубань прибуло 12009 осіб²⁵. Серед них налічувалося 930 козацьких сімей (3648 чоловіків і 3015 жінок) з Чернігівської губернії, тобто фактично половину всіх переселенців на Північний Кавказ у цьому році становили вихідці з Чернігівського регіону. Останні переселенці цієї міграційної хвилі прибули на Кубань з Полтавської губернії в 1849 р. (261 родина, до складу яких входили 2218 осіб)²⁶. Охочих до переселення в Чорномор'я із Чернігівської губернії, попри обіцяні щедрі державні пільги й допомоги (зокрема, 3,5 коп. сріблом кожній особі за добу переїзду, кошти на придбання коней чи волів, звільнення від рекрутської повинності тощо), у 1849 р. не виявилося²⁷.

Актуальним у 1848–1849 рр. залишалося також питання залюднення району Кавказького лінійного козачого війська. З цією метою рішенням військової адміністрації від 4 грудня 1848 р. частину мігрантів з Кубані було спрямовано в цей регіон Північного Кавказу, а саме в малозаселені поселення Горського, Владикавказького, Гребенського й Кизлярського полків²⁸. Умови переселення до Північно-Східного Кавказу були ідентичними тим, за яких у цей же час відбувалися міграції на Кубань²⁹. Згідно з царським указом передбачали «в 1849 году переселить в Кавказское казачье линейное войско до 2500 семейств, вызвав для этого желающих из Малороссии, а при недостатке там охотников и из Великороссийских губерний». Як і при переселенні в Чорномор'я, у район Кавказького козачого лінійного війська дозволяли переселятися не лише козакам, а й державним селянам, а також сім'ям інших станів, які бажали вирушити на Північний Кавказ і також мали в своєму складі «двух и не менее одного работника с двумя подростками, так чтобы старшему подростку было не менее 14 лет»³⁰.

За даними дослідника козацької історії XIX ст. І. Попка, за період з 1845 по 1850 р. з Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній на Північний Кавказ прибуло 8,5 тис. чоловіків та 7 тис. жінок³¹. Кількість мігрантів з України тільки на чорноморське узбережжя за першу половину XIX ст. становила 3300 чоловіків і 2321 жінок³².

Процес колонізації Північного Кавказу тривав і в 50-і рр. XIX ст. Основний потік переселенців у цей час був спрямований на територію Кавказького лінійного козацького війська, яке, за твердженням влади, «несравненно более требует народонаселения». У 1851–1858 рр., за підрахунками В. Кабузана, з України сюди прибуло 5796 душ чоловічої статі³³. З Чернігівщини у Ставропольську губернію за цей період мігрувало близько 4 тис. осіб обох статей³⁴. Лише за другу чверть XIX ст. населення цієї частини Північного Кавказу зросло з 48518 до 257469 осіб (тобто, майже в 6 разів), а кількість козацьких полків зростає тут з 9 до 17³⁵. У 1858–1859 рр. у гірських станицях Східного Закубання було розселено ще 7,3 тис. українських поселенців обох статей³⁶. У 1860 р. замість Чорномор-

²⁵ Петренко Є. Українське козацтво і Кубань. С. 118.

²⁶ Бентковский И. Заселение Черномории с 1792 по 1825 год. *Памятная книжка Кубанской области издания 1881 года* / Сост. Е. Д. Фелицын. Краснодар: Тип-я Кубанского областного правления, 1881. С. 121.

²⁷ По предписанию окружного начальника об объявлении казакам о возможности переселиться в Черноморье. 10.12.1848–31.12.1848 г. ДАЧО. Ф. 807. Оп. 1–2. Спр. 130. арк. 2–2 зв., 7–7 зв.

²⁸ Сазонова С. Государственное регулирование переселения украинцев... С. 123–127.

²⁹ По предписанию окружного начальника об объявлении казакам о возможности переселиться в Черноморье. 10.12.1848–31.12.1848 г. ДАЧО. Ф. 807. Оп. 1–2. Спр. 130. Арк. 2–2 зв.

³⁰ О вызове желающих для переселения на территорию Кавказского линейного казачьего войска. 06.06.1848–11.08.1848 г. ДАЧО. Ф. 807. Оп. 1–2. Спр. 129. Арк. 2–3.

³¹ Попко И. Д., Короленко П. П. Черноморские казаки. Москва: Вече, 2014. С. 29.

³² Сазонова С. Е. Поселение выходцев из Малороссийских губерний в Закубанском крае... С. 150.

³³ Кабузан В. Население Северного Кавказа в XIX–XX в. Санкт-Петербург: БЛИЦ, 1996. С. 79.

³⁴ Кабузан В. М. Украинцы в мире... С. 146.

³⁵ Сазонова С. Государственное регулирование переселения украинцев... 126–127.

³⁶ Петренко Є. Д. Переселення козаків і селян... С. 13.

ського та Кавказького лінійного були утворені Кубанське й Терське козаці війська. До Кубанського війська увійшли також кавказькі й закубанські козаки³⁷.

Якими ж були підсумкові результати переселень українців, включно з представниками Чернігівщини, на Північний Кавказ за період з кінця XVIII ст. до 60-х рр. XIX ст.? Упродовж 1809–1864 рр. за ініціативою і з допомогою уряду тільки на Кубань було переселено 120019 українських козаків і селян обох статей³⁸. Загалом же за період з 1792 по 1865 р. на Північний Кавказ прибуло близько 160 тис. українців³⁹. Точну кількість серед них переселенців-чернігівців визначити неможливо через відсутність достовірних статистичних даних та значну кількість самовільних мігрантів. Проте, враховуючи тенденцію щодо кількості переселенців з Чернігівської губернії в різних хвилях міграцій першої половини XIX ст., можна припустити, що їх при переселенні було близько третини від загальної кількості українських мігрантів цього періоду. Принаймні, перепис 1897 р. засвідчив, що в Кубанській області на той час проживало 44598 осіб-вихідців із Чернігівщини⁴⁰.

Переселення українців на Північний Кавказ супроводжувалося складним та інтенсивним процесом їх адаптації до місцевих умов – психологічної, біологічної, соціально-економічної, структурної, побутової, яка відбувалася трьома способами. На території Чорноморського козачого війська асимілятивно-консолідаційні процеси завершувалися уніфікацією української традиційно-побутової культури, яка сприяла повній інтеграції українських переселенців у місцеве середовище. Зовсім іншу картину спостерігали на території Північно-Східної частини Північного Кавказу, де українські колоністи виявлялися в меншості. Тут відбувалося змішування й взаємопроникнення культурних традицій різних етносів⁴¹. І. Попко зазначає: «Самі іногородці (черкеси й татари), чисельність яких не сягає однієї тисячі душ чоловічої статі, зникли в масі пануючого населення й уже достатньо покочажилися. Немало дивує прибулу руську людину, коли черкес заговорить з нею мовою Пирятинського повіту»⁴². Міжкультурний діалог між мігрантами з України, що селилися на Кавказькій лінії, і місцевим населенням відбувався значно складніше, ніж у таких же мігрантів у Чорномор'ї. Тут вони потрапляли в інше етнічне середовище, де переважав російський компонент, що відрізнявся від них самосвідомістю, способом життя, традиційно-побутовою культурою⁴³.

Психолог М. Слюсаревський у книзі «Психологія міграції» зазначає: «Хоч би як вrostали емігранти в іншомовне середовище, хоч би як перепліталися їх культури, еміграція завжди призводить до втрати життєвих сил у залишеній країні й, навпаки, збагачує країну, у яку спрямовує потік емігрантів»⁴⁴. Українські козаки й селяни, що переселилися на Північний Кавказ, переносили на нові землі свій спосіб господарювання, устрій життя, свої традиції, звичаї, обряди⁴⁵. На території Кавказького лінійного козацького війська українські мігранти (переважно селяни) часто жили відокремлено, навіть «замкнуто» в межах рідного їм національного компоненту, зберігаючи свої етнокультурні особливості – куль-

³⁷ Червинский В. Памятка Кубанского казачьего войска. Санкт-Петербург: Тип-я Д. В. Чичинадзе, 1896. С. 37–38.

³⁸ Петренко Є. Д. Переселення козаків і селян... С. 14.

³⁹ Шаповал Ю. Держава: Ллострована енциклопедія України. Київ: Балтія-Друк, 2008. С. 35.

⁴⁰ Петренко Є. Д. Переселення козаків і селян... С. 17.

⁴¹ Сазонова С. Государственное регулирование переселения украинцев... С. 123–125.

⁴² Попко И. Д., Короленко П. П. Черноморские казаки. С. 29.

⁴³ Сазонова С. Е. Миграционные потоки украинцев и территория их расселения на Северном Кавказе в конце XVIII – первой половине XIX в. *Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия* / Сост. А. М. Авраменко, В. К. Чумаченко. Краснодар-Киев: ЭДВИ, 2013. Вып. VII. С. 343.

⁴⁴ Слюсаревський М. М., Блинова О. Є. Психологія міграції: навч. посібник. Кіровоград: Тов-во «Імекс ЛТД», 2013. С. 10.

⁴⁵ Петренко Є. Переселення українського козацтва на Кубань у першій половині XIX ст. *Історія України*. 1997. № 17. С. 7.

турно-побутовий устрій, традиції, звичаї, релігійні вірування⁴⁶. Російська дослідниця С. Сазонова стверджувала: «Спроба об'єднати в нових облаштованих станицях великоросів та українців, попри здавалося б близькість їх звичаїв та занять, привела до відокремлення цих етнічних груп, що наклало свій істотний відбиток на побут і культуру станиць упродовж тривалого часу»⁴⁷. І. Попко зазначав: «Чорноморці розмовляють малоросійською мовою, яка добре збереглася. Настільки ж збереглися під їх військовою кавказькою оболонкою риси малоросійської народності в традиціях, звичаях, повір'ях, у побуті домашньому й суспільному. Настіп в кліросі, веснянки на вулиці, щедрівки під вікном, вечорниці й побілені хати, гребля із зеленими вербами, віл у ярмі й кінь під сідлом – усе нагадує вам на цій далекій кавказькій Україні гетьманську Україну, Наливайка й Хмельницького»⁴⁸.

Господарчий устрій козаків-лінійців Східного Кавказу відрізнявся від життя козаків-чорноморців. Тут козацькі станиці виникали поблизу укріплень, а в Чорномор'ї – на значній віддалі від них. Тому козак-лінієць, хоч і перебуваючи на службі, міг більше займатися облаштуванням свого побуту. Внаслідок цього господарство лінійних козаків налагоджувалося значно швидше й лінійці в XIX ст. жили заможніше, ніж чорноморці. На узбережжі головною сільськогосподарською культурою довгий час залишався виноград, а на лінії з перших же років заселення неорані раніше землі стали засівати зерновими культурами.

У 1859 р. завершилося підкорення Росією Східного Кавказу, і увага російського уряду зосередилася на Закубанні (майбутні Майкопський, Єкатеринодарський, Лабинський і Баталпашинський відділи Війська). Через рік, як уже зазначалося, було створено адміністративні Кубанську та Терську області. Чисельність Війська Кубанського становила в цей час близько 160 тис. осіб. З метою контролю царський уряд підкорені племена горців насильно переселяв на рівнини в передгір'ї Кавказу з таким розрахунком, щоб новостворені аули були оточені козацькими станицями. Так, лише за три тижні березня 1862 р. на Кубань і Лабу було переселено 90 аулів карачаївців, черкесів, кабардинців і осетинів. Традиції горців та їх звичаї поступово проникали в культуру та побут кубанського козацтва. Це проявилось, зокрема, в особливостях одягу й обмундирування кубанських козаків, які перейняли в горців одяг – черкески з газирями, бешмети, бурки, срібні пояси, а також їх зброю – кавказькі шаблі й кинджали⁴⁹ (див. фото).

Суттєвими були й економічні наслідки переселення українців на Північний Кавказ. Зокрема, переселенці радикально змінили обличчя Кубані, перетворивши її до кінця XIX ст. на регіон з розвинутим сільським господарством, переробною промисловістю й торгівлею. Мігранти були основним контингентом найманої робочої сили, головними виробниками сільськогосподарської продукції. За декілька десятків років активного освоєння краю переселенці перетворили Кубань у важливий регіон Російської імперії по експорту хліба за кордон⁵⁰.

Переселення українців наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. на Північний Кавказ стало доленосним не лише для чернігівського козацтва, а й для України та Росії в цілому. Проте, попри значну на перший погляд кількість українських переселенців кінця XVIII – першої половини XIX ст., слід зазначити, що в цей період міграції українського населення не мали яскраво виявленого системного характеру, були переважно хаотичними й обмежувалися територією Європейської Росії.

⁴⁶ Сазонова С. Государственное регулирование переселения украинцев... С. 123–125.

⁴⁷ Сазонова С. Е. История заселения Анапского района украинскими переселенцами (30–60-е гг. XIX века). *Культурная жизнь Юга России*. 2008. № 3 (28). С. 77.

⁴⁸ Попко И. Д., Короленко П. П. Черноморские казаки. С. 29–30.

⁴⁹ Цветков В. Казачий край. *Былое* (Ежемесячное приложение к журналу «Родина»). 1996. № 7. С. 10.

⁵⁰ Петренко Е. Д. Переселення козаків і селян... С. 18–19.

Представники Кубанського козацького війська. Фото із сайту: www.gazeta.ua.

References

- Bachynska, O. (2012). «Malorosiyski kozaky» XIX st.: sotsio-demohrafichna kharakterystyka ta terytoriya rozselennia [Little Russian Cossacks of the XIX century: socio-demographic characteristics and territory of settlement]. *Istoryko-geohrafichni doslidzhennia v Ukraini – Historical and geographical research in Ukraine*, 12. Kyiv, Ukraine.
- Dzahalov, A. S. (2009). Pereselennia ukrainskykh kozakiv i selian na Terek (1832–1904 rr.) [Relocation of Ukrainian Cossacks and peasants to Terek (1832–1904)]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 «Istoria Ukrainy». Kyiv, Ukraine.
- Herasymchuk, O. (2018). Pereselennia meshkantsiv Chernihivshchyny na Kuban u kintsi XVIII – pershiy chverti XIX st. [Relocation of Chernihiv residents to the Kuban in the late 18th – first quarter of the 19th century]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2.
- Kabuzan, V. (1996). Naseleniye Severnogo Kavkaza v XIX–XX v. [The population of the North Caucasus in the XIX–XX centuries]. Sankt-Peterburg, Russia.
- Kabuzan, V. M. (2006). Ukraintsi v mire: dinamika chislnosti i rasseleniya. 20-e hody XVIII veka – 1989 hod: formirovaniye etnicheskikh i politicheskikh granits ukrainskogo etnosa [Ukrainians in the world: dynamics of population and settlement. 20s of the XVIII century – 1989: the formation of ethnic and political boundaries of the Ukrainian ethnos]. Moscow, Russia.

Korovushkin, D. (2007). *Ukraintsy v Zapadnoi Sibiri: razselenie i chislennost v kontse XIX – nachale XXI veka* [Ukrainians in Western Siberia: settlement and population in the Late 19th – early 21st centuries]. Novosibirsk, Russia.

Petrenko, Y. D. (1997). *Pereselennia kozakiv i selian Ukrainy na Kuban (1792–1917 rr.)* [Resettlement of Cossacks and peasants of Ukraine to the Kuban (1792–1917)]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 «Istoria Ukrainy». Kyiv, Ukraine.

Petrenko, Y. (1993). *Ukrainske kozatstvo i Kuban* [Ukrainian Cossacks and Kuban]. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity*, 1.

Petrenko, Y. (1997). *Pereselennia ukrainskoho kozatstva na Kuban u pershiy polovyni XIX st.* [Relocation of the Ukrainian Cossacks to the Kuban in the first half of the XIX century]. *Istoriya Ukrainy – History of Ukraine*, 17.

Popko Y. D., & Korolenko P. P. (2014). *Chernomorskiye kazaki* [Black Sea Cossacks]. Moscow, Russia.

Sazonova, S. (2009). *Hosudarstvennoe regulirovanie pereseleniya ukraintsev na territoriyu Kavkazskogo lineynogo kazachego voiska (konets XVIII – pervaya polovina XIX v.)* [State regulation of the resettlement of Ukrainians to the territory of the Caucasian linear Cossack army (late 18th – first half of the 19th century)]. *Vlast – Power*, 4.

Sazonova, S. E. (2008). *Istoriya zaseleniya Anapskoho rayona ukrainskimi pereselentsamy (30–60-e hh. XIX veka)* [The history of the settlement of the Anapa region by Ukrainian settlers (30–60s of the nineteenth century)]. *Kulturnaya zhizn Yuha Rosii – Cultural life of the South of Russia*, 3.

Sazonova, S. E. (2013). *Migratsionnye potoki ukraintsev i territoriya ikh rasseleniya na Severnom Kavkaze v kontse XVIII – pervoy polovine XIX v.* [Migration flows of Ukrainians and the territory of their settlement in the North Caucasus at the end of the 18th – first half of the 19th centuries]. *Kuban–Ukraina: voprosy istoriko-kulturnogo vzaimodeistviya – Kuban-Ukraine: issues of historical and cultural interaction*. Vyp. VII.

Sazonova, S. E. (2010). *Pereselenie ukraintsev na Severnyi Kavkaz i ikh sotsio-kulturnaya adaptatsiya (konets XVIII – pervaya polovina XIX v.)* [Resettlement of Ukrainians to the North Caucasus and their sociocultural adaptation (late 18th – first half of the 19th century)]: avtoref. dys. na soiskaniye uch. stepeny kand. ist. nauk : spets. 07.00.02 «Otechestvennaya istoriya». Stavropol, Russia.

Sazonova, S. E. (2008). *Poselenie vykhodtsev iz Malorossiyskikh guberniy v Zakubanskom krae v pervoi polovine XIX v.* [Settlement of immigrants from the Little Russian provinces in the Trans-Kuban region in the first half of the 19th century]. *Kozatska spadshchyna – Cossack heritage*. Vyp. 4. Dnipropetrovsk, Ukraine.

Shapoval, Y. (2008). *Derzhava: iliustrovana entsyklopediya Ukrainy* [Nation: an illustrated encyclopedia of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Slyusarevskiy, M. M., & Blynova, O. I. (2013). *Psykhologhiya mihratsii: navch. posibnyk* [Psychology of migration: tutorial]. Kirovohrad, Ukraine.

Tsvetkov, V. (1996). *Kazachiy krai* [Cossack region]. *Byloe – The past* (Ezhemesyachnoe prilozhenie k zhurnalu «Rodina»), 7.

Герасимчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Herasymchuk Oleksandr M. – Ph.D in Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Methods of Teaching History with Social Disciplines, T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium” (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: gerasim_o@yahoo.com

RESETTLEMENT OF CHERNIHIV REGION RESIDENTS TO THE NORTHERN CAUCASUS IN THE 30–50TH YEARS OF XIX CENTURY

Due to the reasonably increased interest in ethnic issues and various aspects of interethnic relations, the question of the main stages of the formation of the ethnic territory of Ukrainians, as well as the formation or disappearance of areas of their compact and dispersed settlement outside Ukraine requires increased attention. **The purpose of this article** is to study the dynamics of resettlement of residents of Chernihiv province in the North Caucasus in the 30–50s of the XIX century, to identify tendencies in growth and decline of migrations of Chernihiv peasants and Cossacks against the background of historical processes in Ukraine and the world. **The methodological basis** of this study is the principles of historicism, scientificity and objectivity, which contributed to the achievement of impartiality and reliability in clarifying specific facts and showing the logic of changes in the historical process. **Research methods** are based on the principles of historicism and objectivity; they are represented by general scientific methods of analysis, synthesis and special-historical methods – historical-comparative and historical-genetic. **The scientific novelty** of the study is that the course of the migration of the population of the Left Bank of Ukraine to the North Caucasus in the second quarter of the XIX century and the consequences of this resettlement were first studied. Based on the processed materials we can draw the following **conclusions**. Ukrainian settlers, overcoming all difficulties, contributed to population growth and intensive economic development of Caucasus regions, while ensuring the protection of the southern borders of the Russian Empire. During the period from the first mass resettlement of Ukrainians to the 1860s, that is for about 50 years, the population of the North Caucasus increased almost 5 times. Since then, a Ukrainian ethnic group has been formed here, based on former Zaporizhzhya Cossacks and peasants from Ukraine, mainly from Chernihiv, Poltava, Kharkiv and Kyiv regions.

Key words: Chernihiv province, Cossacks, migration, Northern Caucasus, resettlement movement.

Дата подання: 20 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 25 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Герасимчук, О. Переселення мешканців Чернігівщини на Північний Кавказ у 30–50-х рр. XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 78–88. DOI: 10.5281/zenodo.5089760.

Цитування за стандартом APA

Herasymchuk, O. Pereseleennia meshkantsiv Chernihivshchyny na Pivnichnyi Kavkaz u 30–50-kh rr. XX st. [Resettlement of Chernihiv region residents to the Northern Caucasus in the 30–50th years of XIX century]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 78–88. DOI: 10.5281/zenodo.5089760.

Марина Мінченко, Ігор Федоров

КАР'ЄРНИЙ ШЛЯХ ГОЛІВ НІЖИНСЬКОГО ОКРУЖНОГО СУДУ (1874–1919 рр.)

DOI: 10.5281/zenodo.5084852

© М. Мінченко, І. Федоров, 2021. СС BY 4.0

Ефективне проведення судової реформи 1864 р. Олександра II значною мірою залежало від професійного рівня судових працівників. Правильна організація системи забезпечувала найважливіші інтереси та блага громадян. **Мета** статті – окреслити умови добору та реконструювати професійний шлях голів Ніжинського окружного суду, що функціонував упродовж 1874–1919 рр. **Методологія** дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, аналізу, індукції, а також історико-генетичному, історико-порівняльному методах. **Наукова новизна.** Уперше сформовано професійний портрет очільників Ніжинського окружного суду за вищевказаний період. **Висновки.** Упродовж 1874–1919 рр. на посаді голови Ніжинського окружного суду працювали 7 осіб, із яких 5 удалося професійно ідентифікувати. Це були громадяни Російської імперії дворянського походження із вищою юридичною освітою. Професійний шлях службовця для них розпочинався у віці 21–24 років. Вони виконували обов'язки помічника столоначальника, кандидата на посаду судді, земського справника, судового слідчого. Перспектива професійного зростання служила дієвим стимулом для посадовців змінювати місце роботи не лише у межах губернії, а й Російської імперії. У системі судочинства вони почергово займали посади товариша губернського прокурора, губернського прокурора, товариша прокурора окружного суду, прокурора окружного суду, товариша прокурора судової палати, прокурора судової палати, товариша голови окружного суду, голови окружного суду. Юридичного досвіду посадовці також набували у складі судових палат і Департаменту Міністерства юстиції. Упродовж професійного шляху за сумлінну працю вони були нагороджені орденами Св. Станіслава III, II, I ступенів, Св. Анни III, II, I ступенів, Св. Володимира IV, III, II ступенів, Меджиди III ступеня, медалями «У пам'ять війни 1853–1856 рр.», «За упокорення польського заколоту 1863–1864 рр.», «У пам'ять імператора Олександра III», «У пам'ять 300-річчя царювання дому Романових», відзнакою «За бездоганну службу», знаком «Червоний Хрест». Зарахування до чинів дійсного статського радника, таємного радника є свідченням того, що голови зробили успішну кар'єру. Через відсутність необхідної інформації у досліджуваних джерелах, професійно не ідентифіковані двоє голів, тому тема потребує подальшого вивчення.

Ключові слова: *судова реформа 1864 р., Ніжин, окружний суд, голова суду.*

Перед політичною елітою України доби незалежності постала нагальна потреба розбудови ефективної судової системи, що в перспективі має утвердити в суспільстві відчуття захищеності прав і свобод людини й громадянина, яке має покращити інвестиційний клімат, знизити рівень корупції та вирішити інші злободенні питання. Для вдалого реформування необхідно враховувати історичний досвід, зокрема судову реформу 1864 р. Олександра II. Зрозуміло, що результат проведення цієї реформи значною мірою залежав від кваліфікованих працівників. Тому, на нашу думку, актуальною є проблема вивчення професійного портрету голів Ніжинського окружного суду на зламі XIX–XX ст.

На теренах Чернігівської губернії у 1874 р. було створено Чернігівський та Ніжинський окружні суди, що функціонували відповідно до судового статуту 1864 р.¹ Біографії посадових осіб Ніжинського окружного суду уже ставали об'єктом наукового зацікавлення дослідників. Наприклад, М. П. Василенко², В. Ю. Мельниченко³, О. М. Лазаревський⁴ розглянули постать М. В. Шугурова як українського шевченкознавця, літератора, юриста, активного кореспондента історичного журналу «Київська старовина». Але автори сконцентрували увагу насамперед на його життєвому шляху. Варто відмітити словник С. В. Волкова «Высшее чиновничество Российской империи», де подано стислу довідку про шість голів окружного суду⁵.

Запропонована стаття є однією з перших спроб проаналізувати порядок набуття повноважень очільників Ніжинського окружного суду та реконструювати їх кар'єрний шлях. Хронологічні межі дослідження охоплюють 1874–1919 рр. і визначення періодом функціонування інстанції.

Вивченню професійного шляху голів Ніжинського окружного суду допомагає пошук і залучення статистичних матеріалів, репрезентованих календарями по Чернігівській губернії, пам'ятних книжок, списків, а також архівних документів⁶.

Датовані 1874 р. документи, а саме «Положение о Нежинском окружном суде», «Приказы и распоряжения Министерства юстиции о назначении судебных приставов при Нежинском окрсуде», «Сообщение председателя Черниговского окрсуда об открытии Нежинского окрсуда» від 8 травня та 6 червня стосувалися внутрішньої юрисдикції установи⁷. Варто зазначити, що Ніжинський окружний суд першої інстанції для всіх станів мав кримінальне та цивільне відділення, розглядав справи, що не входили до відання мирових суддів⁸.

Повноваження посадових осіб судових органів закріплювалися нормативно-правовим актом «Учреждение судебных установлений». За представленням міністра юстиції імператор призначав голову, заступника голови, членів окружного суду, судових слідчих, старшого голову, голову департаменту та членів судових палат. Громадянин Російської імперії, який закінчив університет, інші заклади освіти, курси юридичних наук, мав трирічний досвід роботи в судових інстанціях, міг претендувати на посаду працівника окружного суду. Окрім цього, кандидата, який пропрацював більше 3-х років на посаді прокурора окружного суду, обирали товаришем голови, головою окружного суду⁹.

За нашими підрахунками, упродовж 1874–1919 рр. на посаді голови Ніжинського окружного суду працювало сім осіб: І. Щербачов, Е. Ф. Бострем, Л. І. Ланге, М. В. Шугуров, Ю. І. Рахальський, А. М. Гофман, О. С. Байбаков. Серед них п'ять осіб системно прописані в календарях по Чернігівській губернії за 1885–1915 рр.

¹ Державний архів Чернігівської області: Путівник. Т. 1. Чернігів: Деснянська правда, 2001. С. 69–70.

² Василенко М. П. Памяти В. В. Тарновского, А. М. Лазаревского и Н. В. Шугурова. *Киевская старина*. 1902. Т. 78. С. 282–292.

³ Мельниченко В. Ю. Микола Шугуров: «Ми знали напам'ять численні вірші Шевченка...» *Слово Просвіти*. 2021. 4–10 лютого. Ч. 5 (1109). С. 12–13.

⁴ Лазаревский А. М. Н. В. Шугуров: (Некролог). *Киевская старина*. 1901. № 12. С. 485–490.

⁵ Волков С. В. Высшее чиновничество Российской империи. Краткий словарь. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. URL: <https://history.wikireading.ru/hqH9rdmu3k>.

⁶ Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, (далі – ВДАЧОН). Ф. 358.

⁷ ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Арк. 1.

⁸ Морозова А., Полетун Н. Документи з історії євреїв у Державному архіві Чернігівської області. Довідник. Ніжин: Аспект Поліграф, 2003. С. 58.

⁹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1867. Т. 39. Ч. 2. № 41475. С. 195–197.

Згідно з наказом Міністерства юстиції, у 1874 р. головою Ніжинського окружного суду призначений **І. Щербачов**¹⁰. З 1877 до 1878 рр. очільником суду був **Ернест Федорович Бострем** – дворянин німецького походження, дійсний статський радник, який помер 15 грудня 1885 р.¹¹ Професійна ідентифікація цих посадовців ускладнюється відсутністю необхідної інформації в досліджуваних джерелах.

Успішну чиновницьку кар'єру зробив **Лев Іванович Ланге**. Народився він у 1822 р. у родині дворянина в м. Чернігів. На момент народження сина батько мав чин колезького радника. Л. І. Ланге навчався в Київському університеті, Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька (з 1840 р. до 1843 р.), після закінчення якого мав право отримати чин XII класу¹².

Лев Іванович розпочав кар'єру 18 січня 1844 р. на посаді помічника столоначальника в Олонецькому губернському правлінні. З 17 травня 1844 р. до 19 лютого 1847 р. він виконував обов'язки столоначальника в місцевому відділі Олонецької палати державних маєностей, а до 16 червня 1847 р. перебував у відставці.

Протягом наступних років Л. І. Ланге отримував юридичний досвід у Департаменті Міністерства юстиції на посадах молодшого помічника столоначальника (з 16 червня 1847 р.), старшого помічника столоначальника (з 20 листопада 1848 р.), столоначальника (з 14 січня до 24 березня 1849 р.). З 7 червня 1849 р. його зарахували до Департаменту Міністерства юстиції, а з 15 червня 1849 р. призначили радником Чернігівської палати цивільного суду.

З 21 травня 1852 р. Лев Іванович працював на посаді товариша голови Вологодської палати кримінального суду, протягом 1852–1854 рр., щороку з липня по серпень, виконував обов'язки голови кримінальної палати і Вологодського совісного судді, з 5 грудня 1855 р. до 5 січня 1856 р. – совісного судді, а з 1 червня до 1 липня, з 13 серпня до 10 вересня 1856 р., з 1 липня до 1 серпня 1857 р. – голови кримінальної палати. Після цього його обрали губернським прокурором таких губерній: Ковенської (з 24 грудня 1857 р.), Сибірської (з 26 вересня 1858 р.), Рязанської (з 12 серпня 1862 р.)¹³.

Протягом 1864–1865 рр. Лев Іванович очолював Курську палату кримінального суду (з 25 грудня 1864 р.) і завідував канцелярією Міністерства (з 18 травня 1865 р.). 31 грудня 1864 р. він отримав «монарше благовоління» за участь у створенні нормативно-правової бази судової реформи. Доцільно припустити, що матеріали своїх напрацювань Лев Іванович узагальнив у посібнику «Настольная книга для мировых судей при исполнении судебных их обязанностей» (1866 р.)¹⁴.

З 1866 р. Л. І. Ланге виконував обов'язки прокурора Московського окружного суду (з 4 лютого), члена Московської судової палати (з 2 жовтня)¹⁵. 25 березня 1881 р. його призначили головою Ніжинського окружного суду, де працю-

¹⁰ Офіційний туристичний портал Ніжина. URL: http://nizhyn-travel.com.ua/uk/pages/11-budynok_kolyshnogo_okruzhnogo_sudu.

¹¹ Erik-Amburger-Datenbank Ausländer im vorrevolutionären Russland. URL: <https://amburger.ios-regensburg.de/index.php?id=2116>; Волков С. В. Высшее чиновничество Российской империи. Краткий словарь. Москва, 2016. URL: <https://history.wikireading.ru/huyav8crki>; Памятная книжка на 1878 год. Чернигов: Губернская типография, 1878. С. 104.

¹² Щоденник професора Михайла Березького. Інститутський період (1882–1904) / За ред. О. П. Кривобока. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2019. С. 18.

¹³ Памятная книжка Симбирской губернии на 1861 год. Симбирск: Типография губернского правления, 1861. С. 10; Памятная книжка Симбирской губернии на 1862–63-й годы. Симбирск: Типография губернского правления, 1863. С. 8.

¹⁴ Ланге Л. И. Настольная книга для мировых судей при исполнении судебных их обязанностей. Москва: Типография М. П. Захарова, 1866. 64 с.

¹⁵ Список гражданским чинам четвертого класса. Санкт-Петербург: Типография Правительствующего Сената, 1876. С. 1423.

вав до 1896 р.¹⁶ На кінець кар'єри Л. І. Ланге досяг чину таємного радника (1 січня 1889 р.).

Лева Івановича Ланге нагородили такими орденами: Св. Станіслава II ст. (6 листопада 1859 р.), I ст. (1 січня 1880 р.)¹⁷, Св. Анни II ст. (24 листопада 1861 р.), I ст. (1 січня 1885 р.), Св. Володимира III ст. (30 серпня 1865 р.), II ст. (1 січня 1893 р.), бронзовою медаллю на Володимирській стрічці «У пам'ять війни 1853–1856 рр.» (4 червня 1858 р.), знаком «За введення в дію Положення 19 лютого 1861 р.» (5 серпня 1863 р.), отримав «монарше благовоління» (31 грудня 1864 р.), відзнаку «За бездоганну службу» (від 2 листопада 1894 р.), срібну медаль «У пам'ять імператора Олександра III» на стрічці ордену Св. Олександра Невського (26 лютого 1896 р.). Лев Іванович помер 27 листопада 1896 р. у м. Ніжин¹⁸.

Цікавий особистісно і професійно був його наступник – **Микола Васильович Шугуров**. Він народився 5 квітня 1843 р., вітчим Опанас Іванович Гришанов виховував Миколу Шугурова у своїй родині, яка проживала в с. Кореньок Глухівського повіту. У 1861 р. М. В. Шугуров закінчив курс Новгород-Сіверської гімназії зі срібною медаллю, далі навчався в Імператорському Московському університеті на юридичному факультеті, здобув звання дійсного студента. Цікавим фактом є участь Миколи Шугурова у квітні 1861 р. в панахиді над прахом Т. Г. Шевченка у церкві святого Тихона Амафунтського на Арбаті¹⁹.

Микола Васильович розпочав службу діяльністю 31 січня 1867 р., виконував обов'язки кандидата на посаду судді при Московському окружному суді до 1 липня 1867 р. З 23 травня 1868 р. він працював в Санкт-Петербурзькому окружному суді кандидатом на посаду судді, з 1 липня до 29 липня 1868 р. та з 31 жовтня 1868 р. – помічником секретаря. Протягом 1869–1887 рр. Микола Васильович по чергово займав в системі судочинства такі посади: товариша Симбірського губерньського прокурора (з 15 березня 1869 р.), товариша прокурора Симбірського окружного суду (з 15 листопада 1870 р.), товариша голови Одеського окружного суду (з 25 січня 1873 р.), товариша голови Стародубського окружного суду (з 10 травня 1874 р.). 25 листопада 1887 р., ймовірно, за підтримки О. М. Лазаревського був призначений членом Київської судової палати.

Упродовж 1890–1895 рр. Микола Васильович проводив ревізію окружних судів і діловодства мирових суддів: Ваденюка (Київський судовий мировий округ), Думаревського, Тализіна (Канівський округ), Хвостова (Старокостянтинівський округ), Проніна (Гомельський округ), Царива (Овруцький округ), Верещагіна (Таращанський округ), міського судді Янковича (м. Остра), з'їзду мирових суддів (Канівський округ), мирових судових установ (Чериківський округ).

21 грудня 1896 р. Миколу Васильовича обрали головою Ніжинського окружного суду, виконував обов'язки до 1901 р.²⁰, дослужився до чину дійсного статського радника (1 січня 1890 р.).

М. В. Шугурова нагородили орденами: Св. Станіслава II ст. (29 грудня 1872 р.), I ст. (1 січня 1894 р.), Меджида III ст. (16 січня 1874 р.), Св. Анни II ст. (20 грудня 1876 р.), I ст. (14 травня 1896 р.), Св. Рівноапостольного Володимира IV ст. (1 січня 1880 р.), III ст. (1 січня 1885 р.), знаком «Червоний Хрест» (2 травня 1880 р.). Помер правник 6 листопада 1901 р.²¹

¹⁶ Календарь Черниговской губернии на 1886 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1885. С. 157; Календарь Черниговской губернии на 1896 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1895. С. 456.

¹⁷ Список гражданским чинам четвертого класса. Санкт-Петербург: Типография Правительствующего Сената, 1881. С. 690.

¹⁸ ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 409. Арк. 3–12, 26.

¹⁹ Мельниченко В. Ю. Арбат очима українця. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. С. 103.

²⁰ Календарь Черниговской губернии на 1898 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1897. С. 102; Календарь Черниговской губернии на 1901 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1900. С. 110.

²¹ ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 558. Арк. 4–13.

Його справу продовжив **Юліан Іванович Рахальський**. Він народився 15 серпня 1836 р. у родині дворянина в Балтському повіті Подольської губернії, навчався в Імператорському Московському університеті на юридичному факультеті, 26 червня 1859 р. закінчив повний курс наук і отримав ступінь кандидата.

Службову діяльність Ю. І. Рахальський розпочав 5 вересня 1859 р. у штаті канцелярії Могилівської губернії. Протягом 1860–1864 рр. він працював на посадах земського справника Кописького повіту (з 5 червня 1860 р.), судового слідчого Мстиславського повіту (з 10 грудня 1860 р.), повітового воєнного начальника Чауського повіту (з 4 червня 1863 р.), повітового справника Горецького повіту (з 6 червня 1863 р.), повітового справника Чауського повіту (з 6 липня 1863 р.), судового слідчого Мстиславського повіту І дільниці (з 1 вересня 1864 р.).

Після цього Юліан Іванович виконував обов'язки товариша прокурора Курського окружного суду (з 19 вересня 1867 р. до 30 квітня 1870 р.), прокурора Курського окружного суду (з 23 грудня 1867 р. до 6 січня 1868 р.), товариша прокурора Смоленського окружного суду (з 18 липня 1870 р.). 2 травня 1870 р. його зарахували до Департаменту Міністерства юстиції, а протягом 1870–1880 рр. працював на посаді прокурора Смоленського окружного суду: з 11 жовтня до 12 листопада 1870 р., з 8 грудня 1870 р. до 8 січня 1871 р., з 31 січня до 12 лютого, з 8 до 20 березня, з 26 березня до 11 квітня, з 27 квітня до 13 травня 1871 р., з 8 квітня до 21 червня, з 19 до 24 вересня, з 21 грудня 1872 р. до 9 січня 1873 р., з 21 червня до 28 липня, з 27 серпня до 15 вересня 1873 р., з 18 січня до 13 лютого 1874 р., з 8 березня до 5 квітня, з 25 листопада до 5 грудня 1875 р., з 10 до 30 січня, з 12 до 24 вересня 1876 р., з 11 квітня до 18 травня 1877 р., з 30 жовтня до 10 грудня 1879 р., з 8 лютого до 15 березня, з 3 червня до 16 липня 1880 р.

З 9 липня 1880 р. Ю. І. Рахальський очолював Оренбурзьку палату кримінального і цивільного суду. Досвід голови окружного суду він отримав у Великолуцьку (з 4 травня 1886 р.) і Ніжині (з 13 травня 1902 р.)²², а на кінець кар'єри досяг чину таємного радника (1 січня 1905 р.).

Ю. І. Рахальського нагородили темно-бронзовою медаллю «За упокорення польського заколоту 1863–1864 рр.» (1 червня 1865 р.), орденами Св. Станіслава III ст. (7 вересня 1867 р.), II ст. (29 грудня 1872 р.), I ст. (1 січня 1889 р.), Св. Анни II ст. (31 грудня 1876 р.), I ст. (1 січня 1893 р.), Св. Володимира III ст. (1 січня 1882 р.), II ст. (1 січня 1902 р.), срібною медаллю «У пам'ять імператора Олександра III» на стрічці ордену Св. Олександра Невського (26 лютого 1896 р.). Юліан Іванович помер 1 серпня 1907 р.²³

Справу очільника продовжив **Анатолій Миколайович Гофман**. Він народився 16 серпня 1843 р. у дворянській родині, навчався в Імператорському Казанському університеті на юридичному факультеті, який закінчив зі званням дійсного студента.

Анатолій Миколайович розпочав кар'єру службовця 21 жовтня 1865 р. З 13 січня 1866 р. він виконував обов'язки судового слідчого I дільниці Уржумського повіту, 1 липня 1869 р. його призначили товаришем Вятського губернського прокурора, з 6 грудня 1869 р. до 7 лютого 1870 р. працював губернським прокурором, а 13 червня 1870 р. зарахований до Департаменту Міністерства юстиції.

Наступні 35 років свого життя А. М. Гофман присвятив службі в Саратовській губернії, де працював товаришем губернського прокурора (з 10 вересня 1870 р.), товаришем прокурора окружного суду (з 1 липня 1871 р.), членом

²² Календарь Черниговской губернии на 1904 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1903. С. 148; Календарь Черниговской губернии на 1907 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1907. С. 161.

²³ ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 603. Арк. 3–9.

окружного суду (з 25 квітня 1879 р.), товаришем голови окружного суду (з 24 жовтня 1899 р.), членом судової палати (з 21 січня 1906 р.).

Протягом нетривалого часу він виконував обов'язки голови Саратовського окружного суду: у 1893 р. з 12 до 20 липня, з 31 липня до 3 серпня; у 1897 р. з 3 до 9 липня; у 1898 р. з 5 до 8 серпня і 1 вересня; у 1899 р. з 18 до 21 серпня; у 1900 р. з 13 до 18 вересня; у 1901 р. з 18 до 25 липня і з 1 до 17 вересня; у 1902 р. з 1 до 8 лютого, 15 лютого, 9 і 10 вересня; у 1903 р. з 16 до 30 серпня, з 6 до 11 вересня; у 1904 р. з 20 до 28 серпня; у 1905 р. з 13 до 21 січня, з 22 до 27 серпня, з 9 до 20 вересня.

А. М. Гофман очолював Ніжинський окружний суд з 1 жовтня 1907 р. до 18 квітня 1911 р.²⁴, звільнений з посади через хворобу. Наприкінці кар'єри він отримав чин дійсного статського радника (1 січня 1902 р.).

Анатолія Миколайовича нагородили орденами Св. Станіслава III ст. (13 січня 1878 р.), II ст. (1 січня 1882 р.), I ст. (1 січня 1906 р.), Св. Анни II ст. (1 січня 1887 р.), Св. Володимира IV ст. (1 січня 1892 р.), III ст. (14 травня 1896 р.), срібною медаллю «У пам'ять царювання імператора Олександра III» (26 лютого 1896 р.), відзнакою «За 40 років бездоганної служби» на Володимирській стрічці (22 серпня 1909 р.)²⁵.

Наступником Гофмана став **Олександр Сергійович Байбаков**. Він народився 12 серпня 1845 р. у м. Нових Млинах Сосницького повіту Чернігівської губернії у дворянській родині. На момент народження сина батько мав чин губернського секретаря. Навчався О. С. Байбаков в Імператорському університеті Св. Володимира на юридичному факультеті, який закінчив зі званням дійсного студента.

5 грудня 1868 р. О. С. Байбаков направлений кандидатом на посаду судового слідчого в Чернігівську палату кримінального суду. З 13 грудня 1868 р. до 28 лютого 1869 р. він виконував обов'язки помічника столоначальника, після цього працював судовим слідчим II дільниці Суражського повіту, а з 4 липня 1869 р. – судовим слідчим III дільниці Стародубського повіту.

10 червня 1874 р. Олександра Сергійовича зарахували до Департаменту Міністерства юстиції, призначили судовим слідчим III дільниці Стародубського повіту округу Стародубського окружного суду. Після цього О. С. Байбаков виконував обов'язки судового слідчого II дільниці Стародубського повіту округу Стародубського окружного суду (з 6 грудня 1874 р.), товариша прокурора Стародубського окружного суду (з 12 листопада 1876 р.), завідувача Новгород-Сіверської дільниці (з 25 жовтня 1879 р.).

З 1885 р. О. С. Байбаков почергово обіймав чини прокурорського нагляду та судові: товариша прокурора Київського окружного суду (з 1 січня 1885 р.), прокурора Київського окружного суду (з 21 листопада до 21 грудня 1885 р., з 15 до 25 січня 1886 р., з 29 вересня до 23 жовтня 1886 р.), прокурора Уманського окружного суду (з 21 січня 1887 р.), товариша прокурора Київської судової палати (з 27 лютого 1897 р.), прокурора Київської судової палати (з 30 липня до 2 серпня 1906 р., з 4 серпня до 1 вересня 1908 р.), голови Уманського окружного суду (з 3 лютого 1909 р.). 18 квітня 1911 р. О. С. Байбакова призначили головою Ніжинського окружного суду²⁶. На кінець кар'єри правник досяг чину таємного радника (20 листопада 1914 р.).

О. С. Байбакова нагородили орденами Св. Станіслава III ст. (11 січня 1880 р.), II ст. (1 січня 1889 р.), I ст. (1 січня 1904 р.), Св. Анни III ст. (1 січня 1885 р.), II ст. (1 січня 1892 р.), I ст. (1 січня 1912 р.), Св. Володимира IV ст.

²⁴ Календарь Черниговской губернии на 1908 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1908. С. 173; Календарь Черниговской губернии на 1911 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1910. С. 203.

²⁵ ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 671. Арк. 5–12, 20, 34.

²⁶ Календарь Черниговской губернии на 1912 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1911. С. 206; Календарь Черниговской губернии на 1915 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1914. С. 234.

(1 січня 1895 р.), III ст. (1 січня 1897 р.), срібною медаллю «У пам'ять імператора Олександра III» (26 лютого 1896 р.), світло-бронзовою медаллю «У пам'ять 300-річчя царювання дому Романових» (18 квітня 1913 р.)²⁷.

Отже, аналіз архівних та статистичних матеріалів дозволив реконструювати кар'єрний шлях голів Ніжинського окружного суду Л. І. Ланге, М. В. Шугурова, Ю. І. Рахальського, А. М. Гофмана, О. С. Байбакова. На підставі нормативно-правового акту «Учреждение судебных установлений» закріплювався порядок набуття повноважень голови окружного суду. Добір кандидата на посаду очільника проводили дуже ретельно.

Ідентифіковані особи – громадяни Російської імперії дворянського походження, які отримали вищу юридичну освіту в Імператорському університеті Св. Володимира, Ніжинському юридичному ліцеї кн. Безбородька, Імператорському Казанському університеті, Імператорському Московському університеті. Належний рівень освіти надав їм можливість побудувати успішну чиновницьку кар'єру.

У віці 21–24 років зазначені особи розпочинали службу, їх зараховували кандидатами на посаду судді окружного суду (М. В. Шугуров), ці правники працювали на посадах помічника столоначальника (Л. І. Ланге, О. С. Байбаков), земського справника (Ю. І. Рахальський), судового слідчого (Ю. І. Рахальський, А. М. Гофман, О. С. Байбаков). Після цього вони виконували обов'язки помічника секретаря окружного суду (М. В. Шугуров у віці 25 років), товариша губернського прокурора (М. В. Шугуров, А. М. Гофман у віці 25 років), губернського прокурора (Л. І. Ланге у віці 35 років), товариша прокурора окружного суду (М. В. Шугуров, А. М. Гофман у віці 27 років, Ю. І. Рахальський, О. С. Байбаков – 31 року), прокурора окружного суду (Ю. І. Рахальський у віці 31 року, О. С. Байбаков – 40 років), товариша прокурора судової палати (О. С. Байбаков у віці 52 років), прокурора судової палати (Л. І. Ланге у віці 44 років, О. С. Байбаков – 60 років), товариша голови окружного суду (М. В. Шугуров у віці 29 років).

Цікаво, що Л. І. Ланге, М. В. Шугуров і А. М. Гофман були членами судових палат: Московської, Київської, Саратовської відповідно. До Департаменту Міністерства юстиції зарахували Л. І. Ланге, Ю. І. Рахальського, А. М. Гофмана, О. С. Байбакова.

Варто зазначити, що очільники досліджуваної інстанції мали досвід роботи в інших окружних судах. Так, Ю. І. Рахальський головував у Великолуцькому окружному суді (Псковська губернія), А. М. Гофман – у Саратовському окружному суді (Саратовська губернія), О. С. Байбаков – в Уманському окружному суді (Київська губернія).

Порівняно з М. В. Шугуровим, Ю. І. Рахальським, А. М. Гофманом, О. С. Байбаковим, які пропрацювали на посаді голови Ніжинського окружного суду від 3 до 6 років, Л. І. Ланге очолював установу впродовж 15 років.

Разом з тим, посадовці брали участь у створенні нормативно-правової бази судової реформи 1864 р. Так, 31 грудня 1864 р. Л. І. Ланге отримав «монарше благовоління» за участь у цій справі.

Перспектива професійного зростання служила дієвим стимулом для посадовців змінювати місце роботи не лише у межах губернії, а й Російської імперії. Так, Л. І. Ланге будував свою кар'єру протягом 52 років у 8 губерніях: Олонецькій, Вологодській, Ковенській, Сибірській, Рязанській, Курській, Московській, Чернігівській; Ю. І. Рахальський протягом 47 років у Могилівській, Курській, Смоленській, Оренбурзькій, Псковській, Чернігівській. М. В. Шугуров працював у Московській, Санкт-Петербурзькій, Сибірській, Херсонській, Київській, Чернігівській губерніях; А. М. Гофман – у Вятській, Саратовській, Чернігівській губерніях. О. С. Байбаков мав успішну чиновницьку кар'єру у Київській і Чернігівській губерніях.

²⁷ ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 716. Арк. 6–14, 24.

За сумлінну працю посадовці отримували ордени Св. Станіслава III, II, I ст., Св. Анни III, II, I ст., Св. Володимира IV, III, II ст., медалі «У пам'ять війни 1853–1856 рр.», «За упокорення польського заколоту 1863–1864 рр.», «У пам'ять імператора Олександра III», «У пам'ять 300-річчя царювання дому Романових», відзнаку «За бездоганну службу», знак «Червоний Хрест». Цікаво, що М. В. Шугурова нагородили орденом Меджида III ст.

Кар'єрний рух очільників підтверджували послужні досягнення згідно з Табелем про ранги. За нашими даними, Л. І. Ланге, Ю. І. Рахальський, О. С. Байбаков досягли III чину; Е. Ф. Бострем, М. В. Шугуров, А. М. Гофман дослужилися до IV чину; І. Щербачов – не з'ясовано.

Через відсутність необхідної інформації у досліджуваних джерелах професійно не ідентифіковані двоє голів, тому тема потребує подальшого вивчення.

References

Volkov, S. V. (2016). *Vyssheye chinovnichestvo Rossiyskoy imperii. Kratkiy slovar* [Higher officials of the Russian Empire. Concise dictionary.]. Moscow, Russia.

Melnychenko, V. Yu. (2006). *Arbat ochyma ukraintsia* [Arbat through the Eyes of a Ukrainian]. Moscow, Russia.

Melnychenko, V. Yu. (2021, February 4–10). Mykola Shuhurov: «My znaly napaniamat chyslenni virshi Shevchenka...» [Mykola Shuhurov: «We knew numerous Shevchenko's poems by heart...»]. *Slovo Prosvity*, № 5 (1109).

Morozova, A., Poletun, N. (2003). *Dokumenty z istorii yevreiv u Derzhavnomu arkhivi Chernihivskoi oblasti. Dovidnyk* [Documents on the History of Jews in the State Archives of Chernihiv region. Directory]. Nizhyn, Ukraine.

Kryvobok, O. P. (2019). *Shchodennyk profesora Mykhaila Berezhkova. Instytutskiy period (1882–1904)* [Professor Mikhail Berezhkov's Diary. Institute period (1882 – 1904)]. Nizhyn, Ukraine.

Мінченко Марина Василівна – аспірантка кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (вул. Терещенків, 47, м. Глухів, 41400, Україна).

Minchenko Maryna V. – Post-graduate Student of History, Law and Teaching Methods Department of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (47 Tereshchenko Street, Hlukhiv, 41400, Ukraine).

E-mail: minchmari@gmail.com

Федоров Ігор Олександрович – асистент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (вул. Терещенків, 47, м. Глухів, 41400, Україна).

Fedorov Ihor O. – Assistant Lecturer of History, Law and Teaching Methods Department of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (47 Tereshchenko Street, Hlukhiv, 41400, Ukraine).

E-mail: mr.fedorov@i.ua

CAREER WAY OF NIZHYN DISTRICT COURT HEADS (1874–1919)

*The effective implementation of the judicial reforms of Oleksandr II in 1864 largely depended on the professional level of judicial staff. Proper organization of the system provided the most important interests and benefits of citizens. **The purpose of the article** is to outline the conditions of selection, the procedure of acquiring power and to reconstruct the career path of Nizhyn District Court Heads, which was functioning from 1874 to 1919. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, analysis, induction, as well as historical-genetic and historical-comparative methods. **Scientific novelty.** For the first time the professional profile of the Nizhyn District Court Heads in the mentioned period was formed. **Conclusions.** Seven persons worked as heads of Nizhyn District Court between 1874 and 1919,*

including five of them professionally identified. They were citizens of the Russian Empire with higher legal education and people of noble origin. At the age of 21–24, they started their careers' path as acting assistant chiefs, candidates for the position of judges, collegiate counsellors and judicial investigators. The prospect of professional growth served as motivation to change jobs not only within the province, but also in the Russian Empire. They held the following positions in the judicial system: comrade of provincial prosecutor, provincial prosecutor, comrade of district court prosecutor, district court prosecutor, comrade of court chamber prosecutor, court chamber prosecutor, comrade of district court head, district court head. The officials also gained legal experience in the judicial chambers and the Department of the Ministry of Justice. During their professional career they were awarded the following orders for conscientious work: St. Stanislaus of IIIrd, IInd, Ist degrees, St. Anna of IIIrd, IInd, Ist degrees, St. Vladimir IVth, IIIrd, IInd degrees, Medzhid of IIIrd degree, medals: "In memory of the war 1853–1856", "For the suppression of the Polish revolt of 1863–1864", "In memory of Emperor Oleksandr III", "In memory of the 300th anniversary reign of the Romanov family", award "For impeccable service", sign "Red Cross". Admission to the ranks of a real state adviser or a secret adviser was evidence that the heads made a successful career as the official. Two persons among heads of the mentioned period have not been professionally identified due to the lack of necessary information in the sources, so the topic requires further studying.

Key words: judicial reform of 1864, Nizhyn, district court, head of the court.

Дата подання: 7 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 17 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:20152

Мінченко, М., Федоров, І. Кар'єрний шлях голів Ніжинського окружного суду (1874–1919 рр.). *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 89–97. DOI: 10.5281/zenodo.5084852.

Цитування за стандартом APA

Minchenko, M., Fedorov, I. Kariernyi shliakh holiv Nizhynskoho okruzhnoho sudu (1874–1919 rr.) [Career way of Nizhyn District Court heads (1874–1919)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 89–97. DOI: 10.5281/zenodo.5084852.

Михайло Костів, Тетяна Сопронюк

ДІТИ ТА ПІДЛІТКИ В КОМУНІСТИЧНИХ ПРОПАГАНДИСТСЬКИХ КАМПАНІЯХ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (ПОЧАТОК 1930-х рр.)

DOI: 10.5281/zenodo.5089740

© М. Костів, Т. Сопронюк, 2021. CC BY 4.0

Мета статті – охарактеризувати участь дітей та підлітків в агітації та пропаганді ідей комуністичного тоталітарного режиму, а також проаналізувати особливості дитячої пропагандистської літератури й залученість дітей до репресивних заходів режиму. У статті застосовані принципи історизму, об'єктивності, системності, комплексності. У дослідженні використаний мікроісторичний метод. На основі комплексного аналізу історичних джерел Чернігівщини 1930-х рр. відтворено особливості суспільного розвитку зазначеного періоду, при цьому увага акцентована на регіональних особливостях Чернігівщини. **Новизна дослідження** полягає у комплексному аналізі проблеми залучення дітей до пропагандистських кампаній комуністичного тоталітарного режиму в досліджуваній період. **Висновки.** Специфіка «дитячої» пропаганди початку 1930-х рр. на Чернігівщині корелювала із загальними ідеологемами в УСРР, проте мала специфіку у зв'язку з соціально-економічними особливостями регіону. «Дитяча» й «доросла» пропаганда торкалася однакових тем (зокрема, посівна, хлібозаготівлі, укладення в оцядкаси, вибори, антирелігійний рух, боротьба з націоналізмом тощо), і відрізнялася лише стилем. Діти брали участь у політико-господарських кампаніях комуністичного режиму й «на ідеологічному фронті», і власне на колгоспних полях, працювали разом з дорослими. Водночас відбувалася посиленна мілітаризація дітей: з одного боку, через військову підготовку до можливої війни в найближчому майбутньому, а з іншого, – через загальну мілітаризацію побуту. Пропагандистську роботу серед молодшого покоління координували організації ТСО «Авіахім» та піонерський рух. Активну ідеологічну роботу проводили також і в школі; щоправда, не всі вчителі були щирими прихильниками більшовицьких гасел. Окремо варто наголосити на формуванні комуністичним тоталітарним режимом культури дітей-піонерів, що стали жертвами розправ «класового ворога».

Ключові слова: агітація, пропаганда, діти, місцева преса, Голодомор-генцид.

Одним із завдань комуністичного тоталітарного режиму в СРСР було формування «нової людини». Для цього проводили масштабні пропагандистські кампанії, багато з яких орієнтувалися на юнацьку аудиторію. У 1930-ті рр. сформувалося нове покоління дітей, яке виросло в умовах засилля комуністичної пропаганди. Водночас тоталітарний режим використовував неповнолітніх і для агітації та пропаганди серед дорослих, оскільки, у зв'язку з відсутністю достатнього життєвого досвіду та навичок критичного мислення, діти часто безапеляційно вірили у «світле комуністичне майбутнє».

Дитячий досвід в умовах тоталітаризму до сьогодні є недостатньо вивченим питанням. Серед українських дослідників варто виділити Н. Гогохію, яка розгля-

нула особливості дитинства в тоталітарних умовах СРСР¹. Окремо специфіку пропагандистських впливів на дітей у школах Чернігівщини проаналізував О. Топчій². Зокрема, дослідник звернув увагу на такі особливості антирелігійної пропаганди в середовищі дітей: формування гуртків «юних безвірників», поширення літератури серед дітей та батьків, організація постановок пропагандистських п'єс тощо. О. Мальцева також досліджувала школу як інструмент впливу на батьків учнів шкіл, зокрема, через батьківські збори, батьківські гуртки при школах, відвідування сімейні учителями, так звані «педагогічні консультації»³. Окремою проблемою вивчення дитячого досвіду початку 1930-х рр. є долі дітей та способи виживання під час Голодомору. Різні аспекти цього питання вивчали Н. Лапчинська⁴, С. Маркова⁵, В. Сергійчук⁶, І. Шугальова⁷, І. Шульга⁸ та ін.

Мета нашого дослідження – з'ясувати способи залучення дітей та підлітків до пропагандистських кампаній комуністичного тоталітарного режиму на початку 1930-х рр.

Перш за все, радянські ідеологи активно створювали пропаганду, орієнтовану на самих дітей. Зокрема, в Україні була поширена дитяча періодика (журнали «Дитячий рух», «Піонерія», «Друг дітей», газета «Піонерська правда» тощо), яка адаптувала більшовицькі ідеї (наприклад, класової боротьби) для дитячого сприйняття. Важливо вказати, що «дитяча» пропаганда мало відрізнялася від «дорослої» за змістом. Наприклад, у 1933 р. друковані видання для молодшого покоління критикували М. Скрипника, закликали «боротися за врожай» та розповідали про важливість виборів. Від статей у «дорослій» пресі такі публікації відрізняв переважно тільки спрощений стиль, хоча засилля канцеляризмів та високий градус ненависті до ворогів режиму аж ніяк не свідчили про досконалу адаптованість тексту для дитячого сприйняття.

Уже з початкової школи дітей готували до можливої війни. Організацією, що безпосередньо організовувала військову підготовку дітей, було Товариство сприяння обороні «Авіахім», осередки якого були поширені по всьому СРСР і нараховували мільйони членів⁹.

¹ Гогохія Н. Праця, навчання та дозвілля у житті дитини в УРСР (1929–1939). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2011. Вип. 20. С. 255–268; Її ж. Дитинство у тоталітарному суспільстві: «вірні лєнінці» радянської України у 1930-х роках. *Україна Модерна*. URL: <https://uamoderna.com/md/gogokhia-childhood-ussr-1930s>.

² Топчій О. Вчительство як інструмент антирелігійної пропаганди в сільській школі 1920–1930-х років (на прикладі Чернігівщини). *Історико-політичні студії*. 2015. № 1. С. 114–121.

³ Мальцева О. Робота загальноосвітньої школи України з батьками через посередництво дітей (друга половина 20-х – перша половина 30-х років ХХ століття). *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. 2006. Вип. 2. С. 195–202; Її ж. Піонерські загони як фактор комуністичного виховання школярів в УРСР (20–30-ті роки ХХ століття). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2014. № 5 (1). С. 16–24.

⁴ Лапчинська Н. Безпритульні як окрема категорія жертв Голодомору (на матеріалах м. Харкова). *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації»*: (Київ, 4 жовтня 2016 р.) Київ: О. Філюк, 2017. С. 101–108; Її ж. Масове дітоубивство як складова злочинного геноциду української нації. *Матеріали Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття»* (Київ, 16 травня 2018 р.) Київ: ВПО «Меморіал» імені Василя Стуса, 2018. С. 182–188.

⁵ Маркова С. Деякі пролонговані наслідки індоктринації свідомості дітей та молоді в 1920-х – на початку 1930-х. *Інститут дослідження Голодомору*. URL: <https://holodomorinstitute.org.ua/transgeneracijni-naslidyky-golodomoru-genocydu-ta-demografichni-vtraty/>.

⁶ Сергійчук В. Українські діти в 1932–1933 роках. *Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 листопада 2019 р.)*. Київ: Видавель Мельник М. Ю., 2020. С. 80–108.

⁷ Шугальова І. Запорізький будинок немовляти: конвеєр смерті в центрі індустріального міста. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 46. С. 217–225; Її ж. Динаміка дитячої смертності в роки Голодомору 1932–1933 у закладах державного піклування. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2019. Вип. 52. Том 1. С. 184–196.

⁸ Шульга І. Діти Голодомору: На архівних матеріалах Поділля. *Київ*. 1993. № 8. С. 87–90.

⁹ Никонова О. Осоавіахим як інструмент сталінської соціальної мобілізації (1927–1941 гг.). *Російська історія*. 2012. № 1. С. 90–104.

В одному із номерів журналу «Дитячий рух» за 1933 р. наведена розробка гри для дітей «Хімічна атака»¹⁰, у якій змодельовано бій із використанням хімічної зброї. Автор гри дає рекомендації, як поводитися при авіанальоті, за яких умов використовувати протигазу та як облаштувати позиції для «газометів та вогнеметів»¹¹.

Утім, ключова роль у вихованні майбутнього покоління «будівників комунізму» належала піонерському руху. Для Чернігівщини показовим є вбивство піонера Євгена Сидорка з с. Комарівки Ніжинського району, який став розтиражованою міфологемою комуністичної пропаганди – про нього згадано навіть у російськомовному виданні «Історії міст і сіл Української РСР»¹². Спершу представники режиму на місцях (у тому числі ДПУ та міліція) не надали вбивству політичного забарвлення, однак, коли про нього дізналися в Ніжинському райпарткомі, у злочині негайно звинуватили «класово ворожі елементи». У своїй постанові райпартком навіть зробив добірку аналогічних нападів на піонерів у селі, які також стали приводом до оголошення кількох доган відповідальним особам, перевірки роботи місцевих органів та посилення пропагандистської роботи¹³. Цікаво, що Євгена Сидорка поховали «з релігійними ритуалами»¹⁴, унаслідок чого секретар райкому стверджував, що «класовий ворог це вбивство використав»¹⁵. Утім, як бачимо, однозначних підстав стверджувати про ідеологічне підґрунтя цього злочину немає.

Також важливе місце в поширенні пропаганди серед дітей займали безпосередньо школа та вчителі. Урешті, школа була таким самим способом організації людей, як і, наприклад, колгосп чи завод, і там використовували аналогічні методи впливу («бути як всі» й «рівнятися на кращих»). В одній із статей у борзенській районній газеті школу названо одним із «видів боротьби з куркулем»: «Треба місцевому активу повести найжорстокішу боротьбу з куркулем та його агентурою, якнайширше розгорнути масову політичну роботу, використовуючи всі види її (збори, мітинги, демонстрації, робота хат-читалень, школи, кіно, радіо, гасла, плакати)»¹⁶.

Для того, щоб забезпечити якісне політичне виховання дітей, режим суворо контролював учителів, відряджав «політично неблагонадійних» на роботу в населені пункти, «де є пролетарське ядро і міське партійне керівництво». Зокрема, у доповідній записці бахмацького відділу ДПУ наведено цілий список таких осіб. Серед них виділимо двох учителів – Метленка Івана Васильовича, який «під час лекцій тлумачив учням на арифметичних прикладах, що велика площа недосіву по селу тому, що весь хліб забрали на хлібозаготівлю»¹⁷, та Ковалевського Тодоса Павловича, що «зв'язаний з куркульською частиною старших груп»¹⁸. Ці вчителі не піддавалися тиску системи і тверезіше сприймали політику режиму, поширювали свої погляди серед дітей. Крім того, наведений доку-

¹⁰ Можейко Л. Хімічна атака. *Дитячий рух*. № 8. С. 5–7.

¹¹ Там само. С. 7.

¹² Комаровка. *История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область*. / АН УССР. Ин-т истории; Гл. редкол.: П. Тронько (пред.) і др. Киев: Гл. ред. Укр. сов. енцикл. АН УССР, 1983. С. 237.

¹³ Постанова бюро Ніжинського райкому КП(б)У про вбивство піонера Комарівської школи. 6 квітня 1934 р. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської «революції згори». 1928–1938* / Упор. О. Коваленко, Р. Поджур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернівці: Лозовий О. М., 2012. С. 340–341.

¹⁴ З доповідної записки секретаря райкому КП(б)У Ланька секретарю чернігівського обкому КП(б)У Маркітану від 7 квітня 1934 р. про вбивство учня комарівської школи Сидорка. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини...* С. 342.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Кандидати на чорну дошку по мобілізації коштів. *Колгоспник Борзенщини*. 1932. 5 травня. С. 1.

¹⁷ Доповідна записка начальника Бахмацького районного відділення ДПУ УСРР Британа голові Бахмацької контрольної комісії РСІ та голові Бахмацького райвиконкому про «політично неблагонадійних» вчителів. 27 квітня 1932 р. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини...* С. 222.

¹⁸ Там само.

мент заперечує поширене уявлення про те, що абсолютна більшість педагогів була прихильниками більшовицьких ідей.

З-поміж «дорослих» агіткампаній, до яких режим долучав дітей, варто виділити заклики до школярів укласти свої гроші в ощадкаси та навіть «виклики» одних учнів до інших¹⁹. Цинізм таких гасел полягає в тому, що й так невеликі заробітки учнів могли дати їм можливість врятувати себе та свої родини від голодної смерті, а натомість вони змушені були віддавати «вільні копійки» на користь режиму.

Утім, ключовими для більшовицького режиму кампаніями, особливо на селі, лишалися сільськогосподарські – посівна, прополювання, хлібзаготівлі тощо. Для того, щоб спонукати колгоспників до ударної роботи, режим використовував дитячу працю – діти не тільки читали на полях газети та провадили іншу ідеологічну роботу, а й працювали на рівні з дорослими.

Бюро РПК Буринського району в одній зі своїх постанов в січні 1932 р. наказало залучати до хлібзаготівель школярів: «Зобов'язати уповноважених розгорнути дійсно бойову масову політичну роботу навколо хлібзаготівель, особливо серед одноосібників, організувати в кожному селі від 1 до 5 червоних валок ім. 17 партконференції, організувати активну участь школярів в хлібзаготівлях»²⁰.

На «Молоднечій сторінці» крелевецької районної газети вийшла стаття про те, що піонери й учні шкіл у селах Грузьке й Бистрик узяли участь у Сталінському поході преси: «Вони зобов'язалися взяти участь в справі залучення одноосібників до колгоспу, зібрати попел з розрахунку 5 кг. на учня, підготувати насіння, парника і розсаду для колгоспу, провести різні роботи в садках – обкопку, обрізку, оббирання гусені, знищити бур'яни, взяти участь у проведенні свята першої борозни і організації пробного виїзду, розповсюдити серед колгоспників с/г літературу на 100 крб., систематично випускати в наших школах стінгазети, а також допомогти запускати їх у колгоспних бригадах, збільшити кількість юнкорів до стінгазет, щоб шкільним газетам стати колективними кореспондентами районної газети К. С.»²¹. Оскільки Сталінський похід преси організовували редакції газет, то й діяльність учнів у ньому відбувалася під їх егідою, що видно із завдань, покладених на юнаків та дівчат – більшість із них так чи інакше стосувалися преси.

Згодом куцувий зліт піонерів одного з сіл району також ухвалив рішення включитися до Сталінського походу за такими пактами:

«4. Виділити 8 піонерських культбригад для реалізації серед колгоспників і одноосібників ухвал всесоюзного та обласних з'їздів колгоспників-ударників. ...

6. Організувати 10 піонер-постів з охорони конярства та посівфондів.

7. Організувати агротехнічні пости, які будуть стежити за 100% виконанням агромінімуму по колгоспах та одноосібних господарствах.

8. При кожному колгоспі організувати піонербригади для боротьби з бур'янами.

9. Залучити до колгоспів силами піонерів куца 50 господарств.

10. Організувати при кожному колгоспі червону та чорну дошку»²².

При аналізі цього документа звертаємо увагу на кілька моментів. По-перше, у Чернігівській області навіть у 1933 р. рівень колективізації лишався нижчим, ніж у середньому в Україні, тому в обох рішеннях піонери зобов'язувалися залучати одноосібників до колгоспів. По-друге, школярі брали участь і в потенційно репресивних діях – наприклад, охороняли колгоспне майно та навіть організовували «чорну дошку».

¹⁹ Хвинницький. Вільні копійки на користь соцбудівництва. *Зоря* (Шостка). 1933. 12 січня. С. 1.

²⁰ Постанова Бюро РПК про хлібзаготівлі. *Коллективіст Буринщини*. 1932. 17 січня. С. 1.

²¹ Мороз Ф., Загородня О. Піонери й учні Грузького й Бистрика в Сталінському поході. *Колгоспне село* (Крелевець). 1933. 8 березня. С. 3.

²² Балабон, Котлярова, Левін, Чайна, Куля. Піонери змагаються. *Колгоспне село*. 1933. 11 квітня С. 3.

Окрім ідеологічного виховання, залучення школярів до роботи на колгоспних ланах мало суто практичну функцію – у господарствах часто не вистачало «робочих рук», і використання дитячої праці допомагало, наприклад, «ліквідувати відставання у збиранні врожаю». Так, у крелевецькому «Колгоспному селі» читаємо замітку про піонерів, які вийшли на поле збирати врожай: «Сьогодні, 2/Х-33 р. піонерська організація зразкової десятирічної школи вирушила на колгоспні лани допомогти комсомольській організації ліквідувати відставання в збиранні зернових та технічних культур у радгоспі»²³.

Водночас у серпні–вересні 1933 р. активізувалася кампанія з охорони колгоспних полів від так званих «парикмахерів», тобто людей, які зрізали колоски, що лишалися на ланах після збирання врожаю. З одного боку, для цього організували «боротьбу із втратами», коли з полів збирали навіть поодинокі залишки. Одна з районних газет так писала про дітей, що виконували цю роботу: «Третє покоління, прекрасне молоде колгоспне плем'я, вишикувалось стрункими лавами і йде допомагати своїм батькам боротись з втратами, збирати колосся. ... 54 маленьких, але загартованих в боях постаті зігнулися і стали хутко набивати колосся рукавці. Вони знали, що за два тижні МЮД, вони хочуть обсипати його золотим колоссям з буйним дорідним зерном. Розгортається бій. Хвиля змагання охопила всіх без винятку. ... Колгоспне подвір'я обгорнуло піонерське бад'яре: "ми тільки починаємо жити, але вже жде нас боротьба"»²⁴. Як бачимо, колгоспну роботу традиційно для комуністичної риторики подавали як «бій», «боротьбу», «змагання», тобто у мілітаристському дусі.

З іншого боку, дітей активно залучали й до охорони полів. Усеукраїнський журнал «Дитячий рух» у вересні 1933 р. опублікував кілька історій піонерів, які доносили на своїх сусідів та близьких, що збирали колоски²⁵. Один із них, Микита Сліпко, якого до смерті побили ті, від кого він «захищав» колгоспне збіжжя, став героєм агітаційних листівок та плакатів.

Вистачало в пресі й закликів до ударної, самовідданої (а інколи й небезпечної) дитячої праці: «... бригадою піонерів авіазаводу, яка ввечері, в дощ подалася з поля на село, щоб добути там брезент і вкрити ним хліб коло молотарки. Розшукали, притягли на поле, вкрили зерно і врятували його»²⁶. Аналогічно, у районній газеті в статті про дитину одного з колгоспників читаємо: «...найменший син Андрійко 11 років, піонер, і він виробив 32 трудодня»²⁷.

Отже, специфіка «дитячої» пропаганди початку 1930-х рр. на Чернігівщині корелювала із загальними ідеологемами в УСРР, проте мала специфіку у зв'язку з соціально-економічними особливостями регіону. «Дитяча» й «доросла» пропаганда торкалася однакових тем (зокрема, посівна, хлібозаготівлі, вкладення в ощадкаси, вибори, антирелігійний рух, боротьба з націоналізмом тощо), але відрізнялася стилем. Діти брали участь у політико-господарських кампаніях комуністичного режиму і «на ідеологічному фронті», і власне на колгоспних полях, працювали разом з дорослими. Водночас відбувалася посилена мілітаризація дітей: з одного боку, через військову підготовку до можливої війни в найближчому майбутньому, а з іншого, – через загальну мілітаризацію побуту. Пропагандистську роботу серед молодшого покоління координували організації ТСО «Авіахім» та піонерський рух. Активну ідеологічну роботу проводили також і в школі; щоправда, не всі вчителі були щирими прихильниками більшовицьких гасел. Окремо варто наголосити на формуванні комуністичним тоталітарним режимом культу дітей-піонерів, що стали жертвами розправ «класового ворога».

²³ Ігнатенко. На допомогу комсомольській організації – піонери. *Колгоспне село*. 1933. 3 жовтня. С. 2.

²⁴ Шматко. На полях піонери. *Колгоспне село*. 1933. 1 вересня. С. 2.

²⁵ Неліпа Д., Галайда Г., Драган Ф. та ін. Кращому другові піонерів та дітей Павлові Петровичу Постишеву піонерський рапорт про наші діла у збиранні та охороні більшовицького врожаю. *Дитячий рух*. 1933. № 12. Вересень. С. 2–11.

²⁶ Там само. С. 7

²⁷ Шкамердяк В. Бідняки колгоспники – Шут Микидон і Коваленко Одарка будуть заможними. *Колгоспне село*. 1933. 30 вересня. С. 1.

References

Hohohiia, N. (2015). Dytynstvo u totalitarnomu suspilstvi: «virni lenintsi» radianskoi Ukrainy u 1930-kh rokakh [Childhood in the totalitarian society: «true Leninists» of Soviet Ukraine in the 1930s]. *Ukraine Moderna – Modern Ukraine*.

Lapchynska, N. (2017) Bezprytulni yak okrema katehoriia zhertv Holodomoru (na materialakh m. Kharkova) [Homeless as a separate category of the Holodomor victims (on the basis of Kharkiv city materials)]. *Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Holodomor 1932–1933 rokiv: vtraty ukrainskoi natsii»*. Kyiv, Ukraine.

Lapchynska, N. (2018). Masove ditovbyvstvo yak skladova zlochynu henotsydu ukrainskoi natsii [Mass childr murder as a component of the crime of genocide of Ukrainian nation]. *Materialy Mizhnarodnoi konferentsii «Shtuchni holody v Ukraini XX stolittia»*. Kyiv, Ukraine.

Maltseva, O. (2014). Pionerski zahony yak faktor komunistychnoho vykhovannia shkoliariv v URSS (20–30-ti roky XX stolittia) [Pioneers' groups as a factor of the communist upbringing of schoolchildren in Ukrainian SSR (1920–30s)]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedahohichni nauky*, № 5 (1).

Maltseva, O. (2006). Robota zahalnoosvitnoi shkoly Ukrainy z batkamy cherez poserednytstvo ditei (druga polovyna 20-kh – persha polovyna 30-khrokiv XX stolittia) [Work of secondary schools of Ukraine with children through the mediation of children (second half of the 1920s – first half of the 1930s)]. *Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny*, 2.

Markova, S. (2021). Deiaki prolonhovani naslidky indoktrynatsii svidomosti ditei ta molodi v 1920-kh – na pochatku 1930-kh [Some prolonged effects of the indoctrination of children's and youth's consciousness in the 1920s and early 1930s].

Kovalenko, O., Podkur, R., Vasyliiev, V., Lysenko, O. (Eds.). (2012). Nastroi ta povedinka naselennia Chernihivshchyny v umovakh stalinskoj revoliutsii «zghory». 1928–1938 [Attitudes and Behavior of the Population of Chernihiv Region in the Stalinist Revolution «From Above». 1928–1938]. Chernihiv, Ukraine.

Nikonova, O. (2012) Osoaviakhim kak instrument stalinskoj sotsialnoy mobilizatsii (1927–1941 gg.) [Osoaviakhimas an instrument of Stalinist social mobilization (1927–1941)]. *Rossiyskaya istoriya – History of Russia*, 1.

Serhiichuk, V. (2020). Ukrainski dity v 1932–1933 rokakh [Ukrainian children in 1932–1933]. *Problema ekzystentsiinoho vyboru pid chas Holodomoru-henotsydu: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*.

Topchii, O. (2015). Vchytelstvo yak instrument antyrelihiinoi propahandy v silskii shkoli 1920–1930-kh rokiv (na prykladi Chernihivshchyny) [Teachers as an instrument of anti-religious propaganda in the village schools of the 1920s and 1930s (on the example of Chernihiv region)]. *Istoryko-politychni studii – Historical and political studies*, 1.

Shugalyova, I. (2019). Dynamika dytiachoi smertnosti v roky Holodomoru 1932–1933 u zakladakh derzhavnogo pikluvannia [Dynamics of children's mortality during the 1932–1933 Holodomor years in the state children care centers]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, issue 52, vol. 1.

Shugalyova, I. (2016). Zaporizkyi budynok nemovliaty: konveier smerti v tsentri industrialnoho mista [Zaporizhzhia "House of newborm": death conveyer in the center of the industrial city]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 46.

Костів Михайло Богданович – аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (вул. Графська, 2, м. Ніжин, 16600, Україна).

Kostiv Mykhailo B. – Ph.D. Student of the Department of History of Ukraine of Nizhyn Mykola Gogol State University (2 Hrafaska Street, Nizhyn, 16600, Ukraine).

E-mail: kostivmb@gmail.com

Сопронюк Тетяна Михайлівна – провідна редакторка Національного музею Голодомору-геноциду (вул. Лаврська 3, м. Київ, 01015, Україна).

Soproniuk Tetiana M. – leading editor at the National Museum of the Holodomor Genocide (3 Lavrska Street, Kyiv, 01015, Ukraine).

CHILDREN AND TEENAGERS IN THE COMMUNIST PROPAGANDA CAMPAIGNS IN CHERNIHIV REGION (EARLY 1930s)

The purpose of the article is to describe the participation of children and adolescents in the agitation and propaganda of the communist totalitarian regime ideas, as well as to analyze the specific features of the children's propagandistic literature and involvement of children in the repressive actions of the. The principles of historicism, objectivity, systematism and complexity were used in the article. The research is based on the micro-historical method. Through the comprehensive analysis of the sources for Chernihiv region history of the 1930s the authors reconstructed the social development of the mentioned period and defined its distinctive characteristics of Chernihiv region. Scientific novelty of the study includes the complex analysis of the problem of children's involvement into the propaganda campaigns of the communist totalitarian regime during the studied period. Conclusions. "Children's" propaganda in the early 1930s in Chernihiv region correlated with the general ideologemes of the Ukrainian SSR, but its specific features were connected with the social and economic development of the region. The propaganda for children and adults touched on the same topics (sowing campaign, grain procurements, investing into savings offices, elections, anti-religious movement, fighting with nationalism, etc.), but their styles were different. Children took part in the political economic campaigns of the communist regime both on the "ideological front" and on the kolkhoz fields, working together with adults. At the same time, children were intensively militarized, on the one hand, through the military preparation for a possible war in the nearest future, and, on the other hand, through the general militarization of everyday life. Organizations of Osoaviakhim (OAH) and pioneers' movement coordinated propagandistic work among the young generation. Active ideological work was also conducted at schools; however, not all teachers sincerely supported Bolshevik mottos. Moreover, communist totalitarian regime shaped the cult of pioneers who became the victims of "class enemies" revenge.

Key words: agitation, propaganda, children, local press, the Holodomor genocide.

Дата подання: 10 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Костів, М., Сопронюк, Т. Діти та підлітки в комуністичних пропагандистських кампаніях на Чернігівщині (початок 1930-х рр.). *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 98–104. DOI: 10.5281/zenodo.5089740.

Цитування за стандартом APA

Kostiv, M., Soproniuk, T. Dity ta pidlitky v komunistychnykh propahandystskykh kampaniiakh na Chernihivshchyni (pochatok 1930-kh rr.) [Children and teenagers in the communist propaganda campaigns in Chernihiv region (early 1930s)]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 98–104. DOI: 10.5281/zenodo.5089740.

УДК. 94 (477)

Володимир Дятлов

МІФ ПРО «ХРИСТИЯНСЬКЕ МІСТО» В РАНЬОМУ РЕФОРМАЦІЙНОМУ РУСІ В НІМЕЧЧИНІ (1517–1525)

DOI: 10.5281/zenodo.5084997

© В. Дятлов, 2021. CC BY 4.0

У статті проаналізовано реформаційний проєкт «християнське місто Віттенберг» із творів відомого реформатора Андреаса Карлштадта. На відміну від попередніх дослідників, автор розглядає його в контексті міфологізації різних соціальних сил та інститутів, які претендували на проведення Реформації. Міф про «християнське місто» формується на протиставленні іншим міфологізованим спільнотам та особам – «християнській правитель», «християнське дворянство», «християнський князь». Реформаційний проєкт «християнського міста» виник у пошуках сил, здатних і готових здійснити реформаційну програму, сформульовану М. Лютером та його соратниками. У перші роки Реформації в суспільно-політичній думці на перший план виступають міфи про «християнського князя»-реформатора та «християнське дворянство». Вормський рейхстаг 1521 р. показав нездатність політичної еліти, «християнського дворянства» на чолі з імператором консолідувати свої зусилля й здійснити оновлення папської церкви. Сподівання віттенберзьких реформаторів на те, що «християнський князь» курфюрст Фрідріх Саксонський Мудрий здійснить реформи виявились марними, покровитель М. Лютера проводив обережну церковну політику й не поспішав з перетворенням.

Ідея «християнського міста» виникла спонтанно під час масових заворушень у Віттенберзі на початку 1522 р. Після проведення тут перших перетворень один із лідерів реформаційного руху Андреас Карлштадт пропагує його як взірець істинного «християнського міста». Після того, як Віттенберг та інші міста виявились нездатними реалізувати реформаторську місію, А. Карлштадт разом із радикальними реформаторами надалі відводить провідну роль іншій спільноті – «простому народу», основу якої складало селянство. Ідентифікатором такої спільноти стає «проста людина», яка у масовій свідомості набуває ознак міфічного героя. М. Лютер вкрай негативно поставився до права «простолюду» проводити реформи й також персоніфікує таку спільноту, називає її Herr Omnes «пан Всі». Для нього «пан Всі» є носієм охлократії, хаосу та насильства. Недовговічність міфу про «християнське місто» є підтвердженням слабкості міського республіканізму, нездатності бюргерства провести реформи.

Ключові слова: Реформація, «християнське місто», А. Карлштадт, М. Лютер, Віттенберг.

Важливим чинником розвитку релігійних, соціальних і політичних рухів є комунікативні механізми, ціннісні установки, міфічні уявлення різних груп

суспільства. Слово і образ впливають на позицію й поведінку людини, її світогляд та уявлення про суспільний устрій. Ідеальні привабливі образи майбутнього стають орієнтирами, що зумовлюють динаміку й напрямки масових виступів. Ідеологи Реформації ставили за мету досягнення «свободи», «братерства», «правди», «справедливості», «загального блага», «порядку». Такі слова ставали «магічними», міфами, що посилювало їхній вплив на широкі верстви суспільства.

У дослідженнях історії Реформації увага сконцентрована головним чином на утопічних моделях, переважно хіліастичних конструктах майбутнього. Натомість такий реформаційний проєкт як «християнське місто» напрочуд довго залишався поза увагою дослідників. Винятком є спеціальна стаття німецького дослідника С. Еміга, присвячена аналізу змісту такого конструкту як «християнське місто Віттенберг» у творах відомого реформатора Андреаса Карлштадта¹. Уперше таке поняття фігурує в його трактаті «Про ліквідацію ікон і про те, що серед християн не може бути жебраків» (1522), у якому він узагальнив досвід реформ у Віттенберзі. На основі аналізу вказаного та інших творів «Нового статусу» цього міста, С. Еміг здійснив вдалу реконструкцію моделі «християнського міста». Висновок автора полягає в тому, що згідно з концепцією А. Карлштадта, «християнське місто» – це не сукупність «християнських бюргерів», а єдина спільнота, релігійний і світський устрій, соціальні цінності та норми життя якої побудовані на засадах нового віровчення². Грунтовне дослідження історика не потребує додаткових аргументів на підтвердження його висновків.

Однак постають інші питання. Зокрема, чому в наступних творах і реформаторській діяльності А. Карлштадта концепт «християнського міста» зникає і замінюється іншими моделями? Навіть у ключових словах його творів та проповідей це поняття відсутнє³. До того ж, у проєктах інших реформаторів його вживали досить рідко. Чому ж міф про «християнське місто» вмирає на стадії його зародження?

Для з'ясування такої метаморфози це поняття у нашій статті розглядаємо в контексті іншого міфологічного ряду – особистостей та спільнот, які мали здійснити програму реформ і втілити в життя реформаційні моделі майбутнього суспільства. Реформатори й громадськість намагалися визначити інститути та окремі владні персони, яким відводили вирішальну роль у здійсненні реформаційної програми, – церква, імператор, князі, місто, сільські громади. Натомість поряд з такими чітко окресленими, реальними адресатами формуються міфи про «християнські» сили, здатні провести масштабні перетворення.

У перші роки Реформації в суспільно-політичній думці на перший план виступає міф про «християнського державця», який має взяти на себе місію оновлення церкви та суспільно-політичного устрою. Віра в такого володаря почала формуватися ще задовго до виступу М. Лютера. Її яскравими прикладами можна назвати теократичні проєкти «Реформація імператора Зігмунда» та «Реформація імператора Фрідріха III». Особливої популярності ідея «державця-реформатора» набуває після появи у 1516 р. трактату Еразма Роттердамського «Про виховання християнського князя» (*Institutio principis Christiani*), присвяченого молодому Карлу Іспанському, який невдовзі, у 1519 р., стає імператором Священної Римської імперії німецької нації під іменем Карла V.

В умовах посилення територіальної влади наприкінці XV – на початку XVI ст. множились різноманітні панегірики на адресу «християнських правителів». Такої моди не уникли й майбутні реформатори. А. Карлштадт – не виняток, він автор оди на честь «істинного християнського князя» курфюрста Фрідріха

¹ Oehmig S. «Christlicher Bürger» – «heilige Stadt». Zu Andreas Bodensteins von Karlstadt Vorstellungen von einem christlichen Gemeinwesen und den Tugenden seiner Bürger. *Querdenker der Reformation – Andreas Bodenstein von Karlstadt und seine Wirkung*. Würzburg, 2001, S. 151–186.

² Ibid. S. 178–179, 182–183.

³ Andreas Bodenstein von Karlstadt (1486–1541). Ein Theologe der frühen Reformation / Hrsg. von S. Looss und M. Matthias. Lutherstadt Wittenberg, 1998.

Саксонського Мудрого, якого він вихваляв за його «добрі справи» для церкви – будівництво Замкової церкви, створення унікального зібрання священних реліквій, особисте благочестя⁴. Релігійність князів, їх турботи про свою побожність і церковні справи високо цінували в гуманістичних колах. Зокрема, Філіп Меланхтон писав дифірамби на адресу вюртемберзького герцога Ебергарда, а його державну мудрість пов'язував з особистою побожністю. П. Котляров цілком справедливо знаходить у цьому витоки політичної концепції гуманіста⁵.

У реалізації своєї програми церковної реформи і «покращення християнства» М. Лютер покладався перш за все на імператора, князів та дворянську еліту. У 1520 р. він адресує свій програмний твір імператору та «християнському дворянству німецької нації» із закликом здійснити масштабні церковні перетворення й провести оновлення церковного життя на основі істинного віровчення⁶. М. Лютер тим самим довершує міф про політичну еліту на чолі з імператором як особливу спільноту, «християнське дворянство», яке має здійснити перетворення.

Звернення М. Лютера не було почутим – Вормський рейхстаг 1521 р. показав нездатність політичної еліти Імперії консолідувати свої зусилля й здійснити оновлення папської церкви. «Християнське дворянство» виявилось розколотим, його більшість на чолі з імператором виступила проти нового віровчення, прихильники реформи церкви поводитися обережно й не поспішали з її проведенням.

За таких умов М. Лютер і його соратники намагалися покласти виконання реформаторської місії на «християнських князів». Можливість такого розвитку подій підкріплювалась тим, що ще напередодні Реформації князі наполегливо посилювали свій контроль за церковними установами у своїх землях. Модель такої політики: благочестивий князь опікується церковними справами, турбується про спасіння душі, подає приклад підданам і таким чином набуває морального права впливати на церковні процеси. На тлі масової критики зловживань церкви та вищого кліру образ «християнського князя» стає особливо популярним.

Найбільш яскравим прообразом такого «християнського князя» виступав курфюрст Фрідріх Саксонський Мудрий. У своїй політиці він діяв у рамках вимог поміркованої реформи, що були визначені у документі «Скарги німецької нації» (1515). Тривалий час йому вдавалося підтримувати М. Лютера, не викликаючи при цьому різкої реакції інших князів та імператора. У тонких, обережних політичних маневрах, метою яких було не викликати політичну ізоляцію та просунути справу церковної реформи, курфюрст спробував використати силу і вплив Віттенберзького університету та інкорпорованих у нього церковних інститутів – капітулу Замкової церкви та архidiaконату штаффа Всіх Святих. Університет у цьому випадку ставав своєрідним медіумом у проведенні політики курфюрста і давав останньому підстави покликатися на свою бодай формальну непричетність до реформаційних заворушень. Неквапливість курфюрста у справі реформ диктували політичні міркування – поступово сформувані коло впливових прибічників поміркованих реформ, провести їх «зверху» і не допустити масових стихійних заколотів і протестів⁷. Концептуальне значення цих звернень полягало в тому, що «християнський князь» бере на себе право втручатися в релігійні справи й проводити реформи у своїй землі. У реальності це означало передачу церковних функцій світському владарю.

⁴ Bauch G. Andreas Carlstadt als Scholastiker. *Zeitschrift für Kirchengeschichte*. 1897. Bd. 18. H. 1. S. 52.

⁵ Котляров П. Гуманіст і реформатор: освітні та соціальні практики Філіпа Меланхтона. Київ; Вінниця, 2017. С. 100–101.

⁶ Голубкин Ю. А. Из любви к истине. *Лютер М. Время молчания прошло. Избранные произведения 1520–1526 гг.* / Пер. с нем. Харьков, 1992.

⁷ Schulze M. Zwischen Frucht und Hoffnung. Berichte zur Reformation aus dem Reichsregiment. *Die deutsche Reformation zwischen Spätmittelalter und Frühe Neuzeit* / Hrsg. v. Th. A. Brady. München, 2001. S. 77.

Ідея «християнського міста» як ініціатора й провідника реформ виникла спонтанно, у ході масових заворушень у Віттенберзі у листопаді – грудні 1521 р. Тривалий час у перші роки Реформації протести антиклерикального характеру влаштовували студенти цього та інших міст. Відомий німецький дослідник Т. Кауфман небезпідставно визначає їх як окремий феномен – «студентська Реформація», яка дала поштовх розгортанню широкого релігійно-політичного руху в німецьких землях⁸. Однак ні А. Карлштадт, ні інші віттенберзькі реформатори не розглядали університети та студентство як силу, що здатна забезпечити системну підтримку релігійних перетворень.

Принципово новим явищем реформаційного руху стають самостійні виступи бюргерів Віттенберга на підтримку нового віровчення, які показали здатність сформулювати свою програму перетворень, адаптовану до потреб міста. Ініціативи бюргерів, їх масові виступи проти папської церкви, вимоги покінчити з церковними зловживаннями та готовність протистояти князівським заборонам перетворили місто на центр проведення реформ. Група радикально налаштованих членів університету та капітулу на чолі з А. Карлштадтом скористалась активністю містян і взяла на себе лідерство у масовому русі⁹. За таких умов виникла дихотомія «християнського князя» і «християнського міста».

Курфюрст одразу відчув небезпеку нової сили й у грудні 1521 р. заборонив проведення реформ у Віттенберзі до вирішення цього питання вищими церковними та імперськими інстанціями. Однак такі дії князя не змогли зупинити розгортання масового руху. Міська рада Віттенберга за участі реформаторів змогла розробити і прийняти 24 січня 1524 р. «Новий статут міста». Модель «християнського міста», закріплена в цьому документі, була далека від утопії. Нова система передбачала побудову церковного життя на основі загального священства віруючих, очищення храмів від зовнішньої атрибутики, перш за все ікон, скорочення кількості священників. Друга складова стосувалася сфери соціальної підтримки бідних і викоренення жебрацтва. Для вирішення цього завдання створювали «громадську касу» і спеціальні служби; передбачили нову систему початкової освіти, а обдаровані діти мали здобувати професійну і вищу освіту за підтримки міста. Важливою складовою нового устрою було встановлення контролю за моральною поведінкою містян, вводили суворі заходи з викорінення розпусти, проституції, пияцтва тощо¹⁰. Міська рада разом із громадою взяла на себе релігійні функції. Такий республіканський варіант теократії, у якому міська й релігійна громада виступали як єдине ціле, надихнув лідера реформаційного руху А. Карлштадта назвати Віттенберг «християнським містом», зразком і взірцем для інших міст¹¹.

Створенням образу «християнського міста Віттенберг» А. Карлштадт продовжує традицію «похвал» та панегіриків на адресу міст, яка набула поширення напередодні Реформації. В умовах нової хвилі урбанізації, посилення економічної та політичної ролі міст у громадському дискурсі, перш за все у творах поетів, хроністів, проповідників, відбувається своєрідне змагання у прославленні чеснот того чи іншого міста. Поряд із архітектурною красою, військовою могутністю, природними умовами, розташуванням міста, ключову роль автори таких опусів

⁸ Kaufmann Th. Der Anfang der Reformation. Studien zur Kontekstualität der Theologie, Publizistik und Inszenierungs Luthers und die reformatorisches Bewegung. 2. Aufl. Tübingen, 2018. S. 160–265.

⁹ Preuss J. S. Carlstadt's «ordinationies» and Luthers liberty. A study of the Wittenberg movement 1521–22. Cambridge (USA), 1974; Голубкин Ю. А., Дятлов В. А. Реформационное движение в Виттенберге (1521–1522 гг.). Развитие феодализма в Центральной и Восточной Европе. Свердловск, 1983, С. 121–138; Oehmig S. Die Wittenberger Bewegung 1521/22 und ihre Folgen im Lichte alter und neuerer Fragestellungen. Ein Beitrag zum Thema (Territorial-) Stadt und Reformation. 700 Jahre Wittenberg. Stadt – Universität – Reformation. / Hg. von S. Oehmig. Weimar, 1995. S. 97–130.

¹⁰ Neue Ordnung der Stat Wittenberg. MDXXII Jar. Wittenberg, 1522. – AJ. Ordnung des gemeinen Beutels zu Wittenberg. Anfang 1522. Barge H. Andreas Bodenstein Karlstadt. Leipzig. Bd. II: Anlagen. S. 559–561.

¹¹ Karlstadt A. Abtuhung der Bilder und das keyn Bedtler unther den Christen seyn sollen, 1522, und die wittenberger Beutelordnung. / Hrsg. von H. Lietzmann. Bonn, 1911. S. 12.

відводили релігійному значенню, його «святості»¹². Найбільш «святими» вважали міста, у яких була велика кількість храмів, реліквій, місць паломництв тощо.

На тлі таких велетнів, як Нюрнберг, Кельн, Страсбург, Аугсбург, Віттенберг, маленьке місто на Ельбі, за словами хроніста Фрідріха Міконія, виглядало «брудною діркою» й не могло похвалитися в жодній з категорій та шкалі оцінок. Переваги цього міста визначали два чинники: напередодні Реформації воно стає резиденцією курфюрста Фрідріха Саксонського, а в 1504 р. тут відкрили університет. Відтак, ідея «християнського міста» у Карлштадта виступає в якості опозиції «святим містам» доби Середньовіччя, які через призму нового віровчення виглядали як язичницькі.

Реформаційна пропаганда показувала «християнське місто Віттенберг» як центр істинної віри, «чистого Божого слова» і протиставляла його в цій царині християнській столиці – Риму. А. Карлштадт у творі проти ікон та про подолання жебрацтва намагався представити Рим як джерело не лише релігійних, а й усіх соціальних негараздів. Навіть походження кріпацтва, заточення ченців та черниць у монастирях він пов'язує з практикою торгівлі рабами, яка існувала в давньому Римі. Римському праву, на основі якого чиниться несправедливість для «простої людини», він протиставляє Боже право, як істинне та справедливе¹³.

Реформаційна публіцистика використовувала образ «християнського міста Віттенберг», у якому живуть благочестиві й побожні бюргери, для спростування католицької пропагандистської версії реформаційних подій, у світлі якої місто зображене як гніздо ересі, розпусти, злочинності і безладу.

Образ «християнського міста» виявився досить вдалим – у багатьох містах під впливом віттенберзьких подій розпочався рух за реформи. У великих містах, наприклад Нюрнбегі, Страсбурзі, Цюриху, й у містечках, як Кітцинген, Лейсніг були проведені релігійні й соціальні реформи на зразок віттенберзьких, створені «громадські каси» для бідних, ужито заходів щодо покращення моральної поведінки бюргерів¹⁴. Однак в цілому міста залишались далекими від «християнського міста», яким уявляв його А. Карлштадт. Відтак, образ стає доволі розмитим, утрачає свої контури та вмирає, фактично, на стадії свого зародження.

Сталося так, що проєкт «християнського міста» у Віттенберзі залишився на папері. Курфюрст на початку лютого 1522 р. вдруге заборонив проведення реформ у Віттенберзі та інших містах. На цей раз спротив волі князя загрожував серйозними репресіями. Відомий дослідник У. Бубенхаймер доволі переконливо стверджує, що у віттенберзьких подіях 1521 – на початку 1522 рр. центральне місце посідала боротьба за «єпископат», – кому мало належати верховенство в церковних справах – місту чи князівській владі¹⁵. У цьому протистоянні Віттенберг та інші міста виявилися неспроможними відстояти свою релігійну автономію та поступилися князівській владі. Не випадково після віттенберзьких подій 1522 р. знову активно пропагують образ «християнського князя». У цьому контексті красномовною є листівка того часу, на який зображені курфюрст зі скіпетром, а М. Лютер з Біблією¹⁶. Однак, попри пропагандистські зусилля, міфи про «християнського князя», «християнське дворянство» у громадянській думці ста-

¹² Немілов А. Н. Образ города в немецкой гуманистической культуре XV–XVI веков. *Город в средневековой цивилизации Западной Европы*. Т. 1. Феномен средневекового урбанизма. Москва, 1999. С. 161–164.

¹³ Karlstadt A. *Abtuhung der Bilder...* S. 12.

¹⁴ Winkelmann O. Über die ältesten Armenordnungen der Reformationszeit (1522–1525). *Historische Vierteljahresschrift*. 1916. Jg. 17. S. 187–228, 361–400; Winkelmann O. Die Armenordnungen von Nürnberg (1522), Kitzingen (1523), Regensburg (1523) und Ypern (1525). *Archiv für die Reformationsgeschichte* 1913. Jg. X. S. 242–280; 1914. – Jg. XI. H. 1. S. 1–18.

¹⁵ Bubenheimer U. Streit um das Bishofsamt in der Wittenberger Reformation 1521/22. In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*. Kan. Abt. 1987. Bd. 104. S. 155–209.

¹⁶ *Ibid.* S. 209.

¹⁷ Akten und Briefe zur Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsen / Hrsg. F. Geß. Leipzig, 1905. Bd. 1. S. 210.

ють другорядними. Критика князів, їхнього способу правління у творах М. Лютера межує з прагматичним підходом до визначення їхньої ролі у державному правлінні та їхньої участі у перебудові церковного життя.

Напередодні Селянської війни, у 1523–1524 рр., міф «християнського міста» фактично зникає й витісняється іншими проєктами та образами. Перш за все, від нього відмовляється його автор – А. Карлштадт. Наприкінці 1522 р. він публікує свій твір про пророка Малахію. У назві трактату він знову вказує місце його написання – «у християнському місті Віттенберзі»¹⁷. Однак у цьому й подальших публікаціях звучить інший мотив: істинний християнин і пастир – проста людина, селянин. Він покликається на слова пророка Захарії: «посоромлені будуть пророки оті, кожен видінням своїм, коли пророкував він, і не будуть одягати на себе волосяниці, щоб обманювати. І кожен скаже: “Я – не пророк, я – хлібороб”»¹⁸. Слова пророка про перетворення священиків у хліборобів А. Карлштадт сприйняв як шлях соціального покаяння духовенства, його відродження до нового життя в ролі благочестивих мирян. Реформатор розвиває думку про соціальне приниження як шлях духовного відродження людини. У цьому випадку йшлося про служителів кліру. Він знову звертає увагу на особливу духовну місію бідних: «Христос обирав простих, неосвічених рибалок і простих людей, митарів та інших рівних їм, покликав їх і давав їм нові імена. Тим самим він принижував сильних світу цього, поважних і знатних»¹⁹. Реформатор заявляє, що йому близькі слова Амоса, які він сказав про себе: «Я не пророк і не син пророка, я був пастухом, вівчарем, який обрізав дикі смокви і обробляв сікомори»²⁰. Програма «нового мирянина» мала на меті перетворення священиків на простих мирян, які поєднують селянську або ремісничу працю з проповідництвом.

Символічним можна вважати те, що проповідь на тему пророка Малахії була адресована із «християнського міста Віттенберг» селянству. А. Карлштадт тим самим передає естафету в проведенні реформ селу й надалі виступає як ідеолог народної Реформації, яка мала бути альтернативою революції. Г. Барге звернув увагу на той факт, що в регіоні, де діяв А. Карлштадт, не відбулося селянського повстання. Історик вважав це одним із доказів того, що реформаторські ідеї його героя давали можливість уникнути Селянської війни²¹.

Для реалізації свого задуму А. Карлштадт переселився із Віттенберга до невеличкого тюринзького міста Орламюнде, став священиком тамтешньої парафії, до якої входили декілька прилеглих містечок та сіл. На особистому прикладі він намагався поєднати селянську працю зі службою пастора громади. В Орламюнде було введено євангельське богослужіння, храми очищені від ікон і вівтарів, організовано освіту й виховання нового благочестя через проповідь²². Зміни тут були проведені за віттенберзьким взірцем. Однак, чому тоді реформатор не представляв Орламюнде як «християнське місто» і цей образ більше не вжився у його трактатах, публіцистиці і проповідях?

Перш за все, не стало зразкового «християнського міста» Віттенберга – тепер у ньому, за його словами, стали правити бал «гульвіси», «ідолопоклонники» й зрадники істинного християнства на чолі з «новим папою», М. Лютером. Головна причина полягала в іншому – відбувалося зміщення реформаційного руху до села, з'являлися перші громади, які виступали за введення Божого слова й вимагали змін у душі Божого права. Парафія Орламюнде з її округою була переваж-

¹⁷ Predig oder Homilien über den Propheten Malachiam genant. Andres Boden. von Carolstat. In der Christlichen stat Wittemberg. 1522; Barge H., Freys E. Verzeichnis der gedruckten Schriften des Andreas Bodenstein von Karlstadt. *Zentralblatt Bibliothekswesen*. 1904. Jg. 21. H. 4. S. 153–179, H. 5. S. 210–243, H. 7. S. 305–331.

¹⁸ Predig oder Homilien über den Propheten Malachiam... A 1.

¹⁹ Ibid. A 2.

²⁰ Ibid. A 2.

²¹ Barge H. Andreas Bodenstein von Karlstadt. Leipzig: F. Brandstetter, 1905. Bd. 2.

²² Hase E. Karlstadt in Orlamünde. *Mitteilungen der Geschichts- und Altertumsforschende Gesellschaft des Osterlandes*. Altenburg, 1854. Bd. IV. S. 42–125.

но селянською, більшість населення міста й сіл займалися землеробством і мало нагадували вільних містян. Створення тут зразкової християнської спільноти впиралося в комплекс складних соціальних проблем, які приведуть в кінцевому підсумку до Селянської війни. У селах та містечках першочерговим було не перевиховання «розпусних осіб», уведення жорсткого контролю за моральною поведінкою, а позбавлення селян від тяжких обов'язків, панщини, десятини, зловживань землевласників²³.

У зв'язку з цим ключовими поняттями реформаційної програми А. Карлштадта стає вже не «християнське місто», а «християнська громада», що об'єднує прихильників Євангелія, які керуються ним і перебудовують життя відповідно до Божих законів і заповідей. Громада, якою б вона не була, навіть крихітною, має право проводити зміни й не чекати вирішення церковних питань владою або церковним Собором.

Головним чинником зміни міфологічного ряду стало формування значної опозиції широких верств суспільства, яка заявила про свою готовність утілити зміни в житті. Ідентифікатором такої спільноти стає «проста людина», «простий народ», який у масовій свідомості набуває ознак міфічного героя. Слід підкреслити, що напередодні та під час Селянської війни 1524–1525 рр. у творах А. Карлштадта це поняття стає одним із ключових²⁴. Він щиро вірив у здатність велетенських сил селян і простих бюргерів здійснити Реформацію. М. Лютер, який вкрай негативно поставився до права простолоду проводити реформи, також персоніфікує таку спільноту і називає її *Herr Omnes*, «пан Всі». Для нього «пан Всі» є носієм охлократії, хаосу та насильства.

Історики доклали чимало зусиль для точного визначення соціального статусу «простої людини». Хто така «проста людина»? У книзі з такою назвою німецький історик Р. Лутц спробував ретельно простежити соціальний склад «простого народу», «третього стану»²⁵, його ролі в революційних подіях раннього Нового часу. Дослідження було здійснене в річищі концепції революції «простої людини» П. Бліккле, яка в 70–80-х рр. минулого століття стала певною сенсацією й новацією²⁶. П. Бліккле доводив тезу про Реформацію і Селянську війну як революцію і виводив її за межі марксистської концепції як ранньої буржуазної революції. Мінливість соціального змісту поняття «простий народ», його вільне й розмите визначення в джерелах ускладнює точне встановлення цього феномену. Переважна більшість дослідників схильні визначати його як прототип «середнього класу», за межами якого залишалися вищі, привілейовані групи й найнижчі прошарки декласованої маси пауперів. Міфологізовану спільноту досить складно розчленити на соціальні складові. Міф про «простий», «рядовий» люд виникає з протиставлення цієї ефемерної спільноти її антиподу, яким для неї була аристократія, привілейовані стани, можновладці. «Проста людина» розглядає себе як жертву соціальної несправедливості, зловживання влади, олігархів, вельмож тощо. Революція «простого народу» завершилася поразкою. Відтепер долю Реформації знову вирішували «християнські князі».

Щоправда, ідеологи та ватажки лівого крила Реформації продовжували формулювати свої проекти ідеального устрою, які вони намагалися реалізувати під гаслом «нового Єрусалиму». Ці утопічні проекти слід розглядати не тільки як форму соціальних намірів, а й як протест проти зіпсованих багатих центрів,

²³ Joestel V. *Osthüringen und Karlstadt. Soziale Bewegungen und Reformation in mittleren Saaletal am Vorabend des Bauernkrieges (1522–1524)*. Berlin, 1996; Joestel V. *Andreas Bodenstein von Karlstadt Schrift Von dem Sabbat und gebotenen Feiertagen im Spiegel der sozialen Bewegung in Osthüringen (1522–1524)*. *Querdenker der Reformation...* S. 211–228.

²⁴ Andreas Bodenstein von Karlstadt (1486–1541). *Ein Theologe der frühen Reformation...*; Hoyer S. *Karlstadt: Verfasser der Flugschrift «An die Versammlung gemeiner Bauernschaft»?* *Zeitschrift für Gtschichtswissenschaften*. 1987. H. 2. S. 136–137.

²⁵ Lutz R. H. *Wer war der gemeine Mann? Der dritte Stand in der Krise des Spätmittelalters*. München, Wien, 1979.

²⁶ Blickle P. *Landschaften im Alten Reich. Die staatliche Funktion des gemeinen Mannes in Oberdeutschland*. München, 1973; *Der Bauernkrieg. Die Revolution des gemeinen Mannes*. München, 1998.

що експлуатують беззахисне сільське населення. За таких умов розповсюджуються уявлення про можливість утворення подалі від великих міст «райських» куточків на землі, де будуть панувати справедливість і гармонія. Ідеї та мрії про створення справедливого гармонійного суспільства в межах окремих територій просякають релігійну і гуманістичну думку останньої третини XV–XVI ст. Популярною стає також ідея й практика створення «святих міст», які мали стати взірцем моральності та благочестя.

Ідея «християнського міста» народилася в річищі регіонального розвитку Реформації, утворення окремих, самостійних центрів, які претендували на взірець нового релігійного життя. Водночас конструкт «християнського міста» набуває ознак міфу й ідентифікує місто як спільноту, яка мала здійснити Реформацію. Міф про «християнське місто» формується на протиставленні іншим міфологізованим спільнотам та особам – «християнський правитель», «християнське дворянство», «християнський князь». В умовах динамічного часу міф про «християнське місто» поступається місцем новим міфологізованим силам, які в масовій свідомості стають здатними провести Реформацію й побудувати нове суспільство. На тлі розвінчання попередніх міфів формується міф про «простий народ», «просту людину». Повстання «простого народу» обернулася трагедією, проведення реформ у свої руки в'язали вже не міфічні, а реальні сили – земельні князі.

References

- Golubkin, Ju. A. (1992). *Iz ljubvi k istine – For the love of truth. Ljuter M. Vremja molchanija proshlo. Izbrannye proizvedenija 1520–1526 gg.* [Luther M. The time of silence has passed. Selected works of 1520–1526]. Per. s nem. Har'kiv, Ukraine.
- Joestel, V. (2001). *Andreas Bodenstein von Karlstadt Schrift Von dem Sabbat und gebotenen Feiertagen im Spiegel der sozialen Bewegung in Ostthüringen (1522–1524). Querdenker der Reformation – Andreas Bodenstein von Karlstadt und seine Wirkung.* Würzburg, Germany.
- Joestel, V. (1996). *Ostthüringen und Karlstadt. Soziale Bewegungen und Reformation in mittleren Saaleetal am Vorabend des Bauernkrieges (1522–1524).* Berlin, Germany.
- Kaufmann, Th. (2018). *Der Anfang der Reformation. Studien zur Kontekstualität der Theologie, Publizistik und Inszenierung Luthers und die reformatorisches Bewegung.* Tübingen, Germany.
- Kotlyarov, P. (2017). *Gumanist i reformator: osvıtni ta social'ni praktyky Filipa Melanhtona – Humanist and reformer: educational and social practices by Philip Melancthon.* Kyiv; Vinnyc'ya, Ukraine.
- Nemilov, A. N. (1999). *Obraz goroda v nemeckoj gumanisticheskoy kul'ture XV–XVI vekov [The image of the city in the German Humanistic culture of the XV–XVI centuries]. Gorod v srednevekovoj civilizacii Zapadnoj Evropy. T. 1. Fenomen srednevekovogo urbanizma [The city in the medieval civilization of Western Europe. Vol. 1. The phenomenon of medieval urbanism].* Moscow, Russia.
- Oehmig, S. (2001). «Christlicher Bürger» – «heilige Stadt». Zu Andreas Bodensteins von Karlstadt Vorstellungen von einem christlichen Gemeinwesen und den Tugenden seiner Bürger. *Querdenker der Reformation – Andreas Bodenstein von Karlstadt und seine Wirkung.* Würzburg, Germany.
- Oehmig, S. (1995). *Die Wittenberger Bewegung 1521/22 und ihre Folgen im Lichte alter und neuerer Fragestellungen. Ein Beitrag zum Thema (Territorial) Stadt und Reformation. 700 Jahre Wittenberg. Stadt – Universität – Reformation.* / Hg. von S. Oehmig. Weimar, Germany.
- Schulze, M. (2001). *Zwischen Frucht und Hoffnung. Berichte zur Reformation aus dem Reichsregiment. Die deutsche Reformation zwischen Spätmittelalter und Frühe Neuzeit / Hrsg. v. Th. A. Brady.* München, Germany.

Дятлов Володимир Олександрович – доктор історичних наук, професор, перший проректор, проректор з наукової роботи Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, Чернігів, Україна).

Dyatlov Vladimir A. – doctor of historical sciences, professor, First Vice-Rector, vice-rector for research of the National University «Chernihiv collegium» named after T. G. Shevchenko (53 Hetman Polubotka Street, Chernihiv, Ukraine).

E-mail: first.prorector@chnpu.edu.ua

THE MYTH OF THE "CHRISTIAN CITY" IN EARLY CHILDHOOD THE REFORMATION MOVEMENT IN GERMANY (1517-1525)

The article analyzes the Reformation project "Christian city Wittenberg" in the works of the famous reformer Andreas Karlstadt. Unlike previous researchers, the author considers it in the context of the mythologizing of various social forces and institutions that claimed to make the Reformation. The myth of the "Christian city" is formed in opposition to other mythologized communities and individuals – "Christian ruler", "Christian nobility", "Christian duke". The Reformation project of the "Christian city" arose in search of forces capable and ready to carry out the Reformation program formulated by Luther and his associates. In the first years of the Reformation, the myths of the "Christian duke" (reformer) and the "Christian nobility" came to the fore in socio-political thought. The Worms Reichstag of 1521 showed the inability of the political elite and the "Christian nobility", led by the emperor, to consolidate their efforts and to renew the Papal Church. The hopes of the Wittenberg reformers that the "Christian duke" (Prince-electoral Friedrich of Saxony the Wise) would carry out the reforms proved futile. Luther's patron pursued a careful ecclesiastical policy and was in no hurry to transform.

The idea of a "Christian city" arose spontaneously during the mass riots in Wittenberg in early 1522. After the first transformations took place here, one of the leaders of the Reformation movement, Andreas Karlstadt, promoted Wittenberg as a model of a true "Christian city." After Wittenberg and other cities proved unable to carry out their reform mission, Karlstadt, together with the radical reformers, continued to give the leading role to another community, the "common people," which was based on the peasantry. The identifier of such community is the "common man", who in the mass consciousness acquires the characteristics of a mythical hero. Martin Luther, who was extremely negative about the right of the "common people" to carry out reforms, also personifies such a community and calls it in German "Herr Omnes" (in English "Mr. All"). For him, "Mr. All" is the bearer of ochlocracy, chaos and violence. The short life of the myth of the "Christian city" is a confirmation of the weakness of urban republicanism, the inability of the burghers to carry out reforms.

Key words: Reformation, «Christian city», A. Karstadt, M. Luther, Wittenberg.

Дата подання: 18 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 25 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Дятлов, В. Міф про «християнське місто» в ранньому реформаційному русі в Німеччині (1517–1525). *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 105–113. DOI: 10.5281/zenodo.5084997.

Цитування за стандартом APA

Dyatlov, V. Mif pro «khrystyianske misto» v rannomu reformatsiinomu rusi v Nimechchyni (1517–1525) [The myth of the "Christian city" in early childhood the Reformation movement in Germany (1517–1525)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 105–113. DOI: 10.5281/zenodo.5084997.

Юрій Білоусов

ЄВРОПЕЙСЬКА МІГРАЦІЙНА КРИЗА 2015–2018 рр.: ДОСВІД БОЛГАРІЇ

DOI: 10.5281/zenodo.5091246

© Ю. Білоусов, 2021. СС BY 4.0

Актуальність дослідження полягає в тому, що європейська міграційна криза 2015–2018 рр. продемонструвала відсутність дотримання на практиці формального принципу солідарності, яким мали керуватися національні уряди країн ЄС у контексті міграційної політики. Діюча на момент початку кризи загальна міграційна стратегія ЄС, яка була створена на базі т. зв. Дублінських регламентів, виявилася недостатньо ефективною під час активізації міграційних потоків із третіх країн. Серед країн «першого в'їзду» (тих країн, які мали «зовнішні» кордони ЄС, через котрі мігранти потрапляли до ЄС) опинилася й Республіка Болгарія. **Метою** статті є вивчення впливу міграційної кризи на Болгарію, аналіз її як «країни першого в'їзду» на східно-середземноморському маршруті руху біженців. **Методи** дослідження представлені історико-системним методом (для формування цілісної картини з різноманітних складових міграційної кризи) історико-генетичним (для розуміння закономірностей та причинно-наслідкових зв'язків, які спричинили активізацію міграційних потоків), а також законом «виклику-відповіді» для розуміння заходів, організованих інституціями ЄС та національними урядами країн Євросоюзу (зокрема – болгарського) для протидії наслідкам міграційної кризи. Застосовано принципи історизму та об'єктивності. **Наукова новизна** полягає в аналізі болгарського досвіду подолання наслідків міграційної кризи впродовж всього періоду міграційної кризи 2015–2018 рр. у Європі. **Висновки.** Система спільної міграційної політики Євросоюзу продемонструвала свою неефективність в умовах зіткнення національних інтересів держав-членів ЄС. Наднаціональний принцип прийняття рішень виявився неробочим на практиці в умовах притоку мігрантів з країн іншої цивілізаційної зони, інтеграція яких у європейський соціокультурний простір була вкрай важкою і вимагала великих часових і матеріально-фінансових витрат. А приклад Болгарії як «країни першого в'їзду» продемонстрував, що в умовах значних зовнішніх викликів та відсутності єдності всередині ЄС, серед громадян досить швидко популяризувалася риторика політиків-євроскептиків.

Ключові слова: міграційна криза, стратегія, біженці, Болгарія, притулок.

Питання загальної міграційної політики для країн Європейського Союзу є складовою загальної політики безпеки ЄС, яка включає в себе боротьбу із міжнародним тероризмом, організованою злочинністю та нелегальною міграцією. Європейська міграційна криза 2015–2018 рр. стала значним випробуванням на єдність та колективну відповідальність для усіх країн-членів ЄС в політичному, економічному та соціокультурному аспектах.

Історіографічна база досліджуваної нами проблеми є відносно невеликою, певною мірою це зумовлено невеликою хронологічною віддаленістю між верхньою хронологічною межею дослідження та сьогоденням. На пострадянському просторі явище європейської міграційної кризи досліджували такі фахівці, як

О. А. Малиновська¹, А. Бардін та В. Пантін², Г. Луцишин³, М. І. Малиха⁴, Т. Зверева⁵, І. Прохоренко⁶.

Серед робіт, присвячених саме болгарському кейсу, необхідно зазначити статті Н. Нанчевої⁷ та Г. Владкової⁸. Однак через хронологічну обмеженість ці роботи надають інформацію лише про початковий етап міграційної кризи.

Першим кроком до зближення міграційного законодавства країн-членів Європейської економічної спільноти (ЄЕС, з 1992 р. – ЄС) стало прийняття в 1990 р. Дублінського регламенту⁹, який уніфікував правила надання політичного притулку. Згідно із цим документом, відповідальність за прохачів притулку на території спільноти покладали на ту державу, чий кордон вперше перетнув заявник, проте будь-яка інша держава ЄЕС була правочинно взята на себе відповідальність за прохача.

Паралельно із Дублінським регламентом, в 1990 р. прийняли Конвенцію про застосування Шенгенської угоди¹⁰ (яка була підписана ще в 1985 р., а вступила в силу в 1995 р.). Відповідно до цієї конвенції, для держав, котрі її підписали, запроваджувався єдиний формат туристичної та транзитної візи, яка могла бути видана третім особам, а також повністю скасовувався паспортний контроль на спільних внутрішніх кордонах.

Під час розпаду Югославії й спричинених цим збройних конфліктів на її колишній території, ЄЕС дипломатичним шляхом брала участь в урегулюванні югославської кризи. А оскільки на момент укладення Дейтонських угод (14 грудня 1995 р.) з одинадцяти держав-членів ЄС вісім були членами НАТО, тому окрім дипломатичного врегулювання на рівні ЄС, також проводилися миротворчі операції на рівні Північноатлантичного Альянсу. Ці події актуалізували для Євросоюзу необхідність удосконалювати загальну міграційну політику. На саміті ЄС¹¹, який пройшов у жовтні 1999 р. в м. Тампере (Фінляндія), було прийнято рішення про створення «єдиної системи політичного притулку» й посилення заходів щодо припинення торгівлі людьми та нелегальною імміграцією. Ключовим нововведенням нового підходу до міграційної політики став пункт про співпрацю з третіми країнами як фактор зовнішнього забезпечення внутрішньої безпеки.

У грудні 2000 р. для посилення ефективності Дублінської конвенції Рада ЄС ухвалює рішення про створення дактилоскопічної бази даних претендентів

¹ Малиновська О. А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії. Київ: НІСД, 2018. 472 с.

² Бардин А. Л., Пантин В. И. Политизация дискурса по проблемам миграционного регулирования в Европейском союзе. *Человек. Сообщество. Управление*. 2017. № 3. С. 6–17.

³ Луцишин Г. Міграційна криза в ЄС: проблема безпеки зовнішніх кордонів та загострення міжнетичних відносин. *Humanitarian vision*. 2015. Vol. 1, Num. 2. С. 41–46.

⁴ Малиха М. И. Новые вызовы для современной миграционной политики Европейского союза. *Studia Humanitatis. Политика и политические науки*. 2015. № 4. С. 1–11.

⁵ Зверева Т. Миграционный кризис и его последствия. *Представительная власть – XXI век: законодательство, комментарии, проблемы*. № 1–2 (144–145). С. 39–43.

⁶ Прохоренко И. Внешнеполитическая стратегия Европейского союза и проблема регулирования миграционного кризиса. *Год планеты: экономика, политика, безопасность*. 2016. С. 178–187.

⁷ Nancheva N. The Common European Asylum System and the failure to protect: Bulgaria's Syrian refugee crisis. *Southeast European and Black Sea Studies*. 2015. № 4. P. 439–455; Nancheva N. Bulgaria's response to refugee migration: institutionalizing the Boundary of Exclusion. *Journal of Refugee Studies*. 2016. № 4. P. 549–567.

⁸ Владкова Г. ПР на Държавната агенция за бежанците при криза – перспективи и предизвикателство. *Научни трудове на Русенския университет*. № 5, 2. С. 197–209.

⁹ Convention, determining the State responsible for examining applications for asylum lodged in one of the Member States of the European Communities. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:41997A0819\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:41997A0819(01)&from=EN).

¹⁰ The Schengen acquis – Agreement between the Governments of the States of the Benelux Economic Union, the Federal Republic of Germany and the French Republic on the gradual abolition of checks at their common borders. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:42000A0922\(02\)&qid=1618329598562&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:42000A0922(02)&qid=1618329598562&from=EN).

¹¹ European Parliament. Tampere European Council 15 and 16 October 1999 Presidency conclusions. URL: https://www.europarl.europa.eu/summits/tam_en.htm.

на притулок «Eurodac»¹² (база почала свою роботу в 2003 р). Ця система дозволила фіксувати всіх прохачів притулку, і в разі відхилення клопотання унеможливила його повторне подання.

У 2003 р. відбулося удосконалення системи прийняття мігрантів і біженців Європейським союзом. Рада ЄС прийняла ряд директив, таких як «Директива про статус громадян третіх країн, які тривалий час проживали на території країн-членів ЄС»¹³, «Директива про право на возз'єднання сімей»¹⁴, «Директива про введення єдиного дозволу на працевлаштування та проживання громадян третіх країн на території ЄС»¹⁵.

Однак по-справжньому значними подіями стали підписання Лісабонського договору в грудні 2007 р., де був затверджений наднаціональний пріоритет ЄС в питаннях міграційної політики над інтересами окремих національних держав¹⁶, а також прийняття Пакту про імміграцію¹⁷ в липні 2008 р. Нововведення полягали в такому:

- Створювалася служба охорони кордонів Європейського союзу «Frontex»;
- вводилася система так званих «блакитних карток» – документів, що дають право тимчасового проживання та роботи на території ЄС. Це повинно було сприяти залученню висококваліфікованих фахівців;
- ЄС розгорнув програму підтримки країн-«експортерів» іммігрантів шляхом навчання легальних мігрантів у ЄС та сприяння їх поверненню на батьківщину;
- також ЄС мав сприяти скороченню припливу некваліфікованої і низькокваліфікованої робочої сили. Для цього в 2008 р. була затверджена «Директива про репатріацію нелегальних мігрантів»¹⁸.

У період 1990–2000-х рр. система загальної міграційної політики ЄС досить ефективно справлялася зі своїми завданнями в умовах відсутності серйозних зовнішніх викликів. Але в 2010-х рр. ситуація почала змінюватися.

На початку нового десятиліття на Близькому Сході відбулося загострення соціально-політичної ситуації. На тлі економічної кризи 2008–2009 рр. і загального погіршення рівня життя загострилися такі традиційні проблеми регіону, як високий рівень корупції, нерівність доходів населення, порушення прав людини. При цьому відбувалося зростання чисельності населення (до 2011 р. загальне число жителів Близького Сходу становило 400 млн. осіб)¹⁹. Події подальшої «Арабської весни» привели до зростання впливу ісламістів і подальшої ескалації збройних конфліктів в Афганістані, Сомалі, Пакистані. У Лівії та Сирії були розв'язані громадянські війни, у яких ісламісти виступили проти діючих урядів М. Каддафі і Б. Асада.

¹² Council Regulation (EC) No 2725/2000 of 11 December 2000 concerning the establishment of «Eurodac» for the comparison of fingerprints for the effective application of the Dublin Convention. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32000R2725&from=EN>.

¹³ Council Directive 2003/109/EC of November 2003 concerning the status of third-country nationals who are long-term residents. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32003L0109&from=en>.

¹⁴ Council Directive 2003/86/EC of 22 September 2003 on the right to family reunification. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32003L0086&from=en>.

¹⁵ Directive 2011/98/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on a single application procedure for a single permit for third-country nationals to reside and work in the territory of a Member State and on a common set of rights for third-country workers legally residing in a Member State. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32011L0098&from=EN>.

¹⁶ EUR-Lex. Access to European Union Law. Treaty of Lisbon. URL: http://publications.europa.eu/resource/cellar/688a7a98-3110-4ffe-a6b3-8972d8445325.0007.01/DOC_19.

¹⁷ EUR-Lex. Access to European Union Law. European Pact on Immigration and Asylum. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISUM%3Ajl0038>.

¹⁸ Directive 2008/115/EC of the European Parliament and the Council of 16 December 2008 on common standards and procedures in Member States for returning illegally staying third-country nationals. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32008L0115&from=EN:pdf>.

¹⁹ Иносми. ру. Эяль Зисер. «Арабская весна» перевернула Ближний Восток. URL: <https://inosmi.ru/politic/20151220/234857005.html>.

Усе це сприяло різкому зростанню числа іммігрантів, які прибували в ЄС. За даними Єврокомісії, кількість звернень до органів країн-членів ЄС з проханням про надання притулку тільки в 2011–2012 рр. виросло в середньому до 330 тис. осіб на рік, тоді як притулок щорічно отримувало лише 70 тис. біженців, які змогли довести, що у себе на батьківщині вони зазнали переслідувань за політичними й релігійними мотивами²⁰.

Активізація міграційних процесів актуалізувала дискусії всередині ЄС щодо доцільності існуючої міграційної політики. Відповідно до Дублінського регламенту (на момент початку кризи діяла вже третя редакція документа, прийнята в 2013 р.), питанням про надання міжнародного захисту громадянину третьої країни чи особі без громадянства займалася та держава, чий кордон перетнув заявник (так звана «країна першого в'їзду»). На практиці це означало, що Італія, Греція, Угорщина й Болгарія змушені були відповідати за найбільшу кількість біженців. Незважаючи на декларований наднаціональний пріоритет ЄС щодо іммігрантів, національні уряди прагнули зберегти компетенцію прийняття рішень у галузі імміграції на рівні внутрішньої політики своїх держав.

Дискурс щодо мігрантів, властивий кожній країні, уступив у протиріччя із офіційно декларованою концепцією «відкритих кордонів»²¹. Нерівномірна відповідальність за прийом осіб, які шукають притулку, могла стати причиною зростання свроксептицизму й подальшої дестабілізації єдності Євросоюзу. Тому в короткі терміни необхідно було допрацювати чинну міграційну стратегію ЄС.

Що стосувалося безпосередньо Болгарії, то для неї проблема з біженцями почала актуалізуватися з осені 2013 р. У зв'язку із черговим загостренням громадянської війни в Сирії потік біженців до Болгарії став неухильно зростати. Якщо в період 2007–2012 рр. у країну щорічно прибувало близько 1000–1400 осіб, які шукали притулку (за офіційними даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців станом на 2 січня 2014 р.), вже в другій половині 2014 р. їх число досягло позначки в 3600 осіб²².

Болгарія стала «брамою до ЄС» на східно-середземноморському маршруті, яким ішли вихідці переважно з Сирії, Іраку і Афганістану²³. У грудні 2013 р. болгарський уряд звернувся по допомогу до Європейського офісу з питань надання притулку (EASO). У найкоротший час було складено план дій, і 22 команди фахівців були направлені до Болгарії для надання оперативної технічної допомоги на місцях. Були створені центри тимчасового утримання з підготовленим персоналом. Представництво УВКБ ООН в Болгарії також чинило аналогічну допомогу, крім цього проводило моніторинг ситуації²⁴. На території Болгарії були створені 6 центрів тимчасового утримання: у м. Харманлі й с. Пистрогор Хасковській області, у с. Бяня Бургаської області й у м. Софія в кварталах Овча купіль, Враждебна й Воєнна Рампа. Прибулих біженців спочатку розміщували в споруджених нашвидкуруч наметових містечках, а в подальшому переселяли в центри тимчасового утримання²⁵.

З січня по жовтень 2014 р., згідно з даними Державного агентства з питань біженців (болг. Държавна агенция за бежанци, далі – ДАБ), кордон Болгарії перетнули 8205 осіб – найбільший показник з 1993 р.²⁶ А за перший квартал

²⁰ DW. Made for minds. В ЕС появились новые правила для приема беженцев. URL: www.dw.com/ru/в-ес-появились-новые-правила-для-приема-беженцев/a-16876859.

²¹ Бардин А. Л., Пантин В. И. Политизация дискурса по проблемам... С. 9–10.

²² Nancheva N. The Common European Asylum System and the failure to protect: Bulgaria's Syrian refugee crisis. *Southeast European and Black Sea Studies*. 2015. № 4. P. 449–450.

²³ The Routes Of Illegal Entries In The Year 2014. URL: https://epthinktank.eu/2015/04/27/irregular-immigration-in-the-eu-facts-and-figures/illegal_border_crossing_sea_land-map/.

²⁴ Nancheva N. Bulgaria's response to refugee migration: institutionalizing the Boundary of Exclusion. *Journal of Refugee Studies*. 2016. № 4. P. 558.

²⁵ UNHCR. The UN Refugee Agency Bulgaria. Приемателни центрове. Качество на животи услуги. URL: <https://www.unhcr.org/bg/103-bgkakvo-pravim-niemonitoring-na-usloviyata-za-priempriematelnii-centrovoe-html.html>.

²⁶ Владкова Г. ПП на Държавната агенция за бежанците... С. 197–198.

2015 р. кількість біженців, які перетнули кордон з Болгарією, склала 3185 осіб (за аналогічний проміжок часу в 2014 р. ця цифра склала 1975)²⁷.

З огляду на загальну тенденцію посилення потоків біженців по всіх маршрутах, 23 травня 2015 р. Європейська комісія затвердила «Європейський порядок денний з міграції». Цей документ містив критерії, за якими визначали можливість тієї чи іншої держави приймати та інтегрувати біженців у своє суспільство. У число критеріїв входили загальна чисельність населення, розмір ВВП, рівень безробіття й кількість переселенців на 1 млн. місцевого населення за даними за 2010–2014 рр.²⁸ Щоправда, останній пункт було вкрай складно виконати, оскільки число біженців росло дуже швидко.

Передбачали також операції в рамках Спільної політики безпеки і оборони (СПБО) із виявлення та захоплення власників суден, які займаються переправленням нелегальних мігрантів до Європи, аж до знищення судів контрабандистів. Ці обов'язки поклалися на «Frontex» і «Europol» – поліцейську службу, яка координувала роботу національних служб безпеки в боротьбі з міжнародною організованою злочинністю²⁹. Передбачалася співпраця з країнами «третього світу» в питанні контролю над міграційними потоками. Оскільки більшість баз контрабандистів розташовувалися не в Європі, тому з метою припинення нелегальних перевезень біженців необхідна була допомога силових структур держав Азії та Африки, які межували з ЄС³⁰.

На державному рівні в Болгарії в червні 2015 р. була прийнята «Національна стратегія в галузі міграції, притулку та інтеграції 2015–2020 рр.»³¹. Згідно з цим документом, на державу поклалися обов'язки надавати біженцям житло, сприяти їх інтеграції в болгарське суспільство й використовувати нові демографічні ресурси для підвищення економічного потенціалу Болгарії³². Через ДАБ у Болгарії планували здійснення контролю за отриманими фінансами й за виконанням проєктів на місцях. У період гострої фази кризи, згідно зі звітом ДАБ, в 2015 р. Міністерство праці на потреби біженців виділило 2714074 євро³³.

Проте, незважаючи на значні кошти, що номінально виділялися на потреби біженців, умови їх проживання були найчастіше вкрай важкими. Мешканці центрів тимчасового утримання часто були змушені спати на голій підлозі через брак ліжок і спальних мішків, відчували нестачу їжі та чистої питної води, терпіли жорстоке поводження з боку співробітників адміністрації³⁴. До того ж, аж до лютого 2015 р. центри тимчасового утримання в Харманлі, Бані та Софії (Овча

²⁷ Eurostat. Asylum and first-time asylum applicants by citizenship, age and sex Annual aggregated data (rounded). Available at: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=migr_asyappctza&lang=en.

²⁸ European Commission. Migration and Home Affairs. European Agenda on Migration. 22 p. URL: https://ec.europa.eu/anti-trafficking/sites/antitrafficking/files/communication_on_the_european_agenda_on_migration_en.pdf.

²⁹ European Commission. Migration and Home Affairs. European Agenda on Migration. P. 3. URL: https://ec.europa.eu/anti-trafficking/sites/antitrafficking/files/communication_on_the_european_agenda_on_migration_en.pdf.

³⁰ European Commission. Migration and Home Affairs. European Agenda on Migration. P. 8–9. URL: https://ec.europa.eu/anti-trafficking/sites/antitrafficking/files/communication_on_the_european_agenda_on_migration_en.pdf.

³¹ Министерство на вътрешните работи. Национална стратегия в областта на миграцията, убежището и интеграцията 2015–2020 г. 54 с. URL: https://www.mvr.bg/docs/librariesprovider79/%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8/nacionalna_strategiq_po_migraciq_2011-2020.pdf?sfvrsn=91a2c789_2.

³² Министерство на вътрешните работи. Национална стратегия в областта на миграцията, убежището и интеграцията 2015–2020 г. С. 5–6. URL: https://www.mvr.bg/docs/librariesprovider79/%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8/nacionalna_strategiq_po_migraciq_2011-2020.pdf?sfvrsn=91a2c789_2.

³³ Министерство на финансите на Република България. Икономически анализи. Бежанците в България: пазар на труда и бюджетни разходи. С. 23. URL: <https://www.minfin.bg/bg/874>.

³⁴ Pro Asyl. Der Einzelfall zählt. Humiliated, ill-treated and without protection. Refugees and asylum seekers in Bulgaria. P. 31. URL: https://www.proasyl.de/wp-content/uploads/2015/12/Bulgaria_Report_en_Dez_2015.pdf.

купіль) були відкритими, і мігранти могли вільно залишати їх у будь-який час доби, що викликало сильне невдоволення місцевої громадськості. Установлення комендантської години з лютого 2015 р. й створення добровольчих патрульних груп викликало обурення вже з боку мігрантів³⁵. У найбільшому центрі тимчасового утримання (3000 мешканців), розташованому в Харманлі, в листопаді 2016 р. відбулося повстання, для придушення якого довелося задіяти значні сили поліції³⁶. Крім того, на відміну від західноєвропейських країн, уряд так і не створив програми інтеграції біженців у болгарське суспільство.

Крім того, серед болгар значною мірою були поширені ксенофобні настрої у ставленні до прибулих (болгари порівнювали арабських біженців із циганами, до яких у болгарському суспільстві загалом негативне ставлення), так і високий рівень безробіття в Болгарії (місцеві жителі побоювалися, що мігранти займають їх робочі місця)³⁷. На підтримку місцевого турецького населення біженцям розраховувати не доводилося, оскільки регіони, де була значна концентрація болгарських турків (Кирджалійська, Разградська, Тирговіштська, Сілістренська області) перебували далеко від болгаро-турецького кордону, а самостійно переміщатися країною до отримання візи, починаючи з лютого 2015 р., біженці не могли. Тому переважна більшість біженців, які опинилися в Болгарії, сприймали її як транзитний пункт. Вони прагнули знайти новий дім в тих країнах ЄС, де рівень життя був у рази вищим і вже функціонували етнічні анклавні вихідців з афро-азіатського регіону (Швеція, Німеччина, Франція).

У вересні 2015 р. Болгарія разом з більшістю партнерів по ЄС прийняла систему квот на прийом біженців, вироблених відповідно до критеріїв, закладених у «Порядку денному з міграції». Для Болгарії була призначена квота в 1600 осіб. Ті, хто отримав статус біженця в Болгарії, могли або виїхати в багатші країни Євросоюзу, або залишитися й спробувати отримати дозвіл на постійне проживання³⁸. Більшість обрала перший варіант. Тим небагатьом, хто забажав залишитися й добре знав англійську мову, були запропоновані вакансії перекладачів і консультантів при болгарському відділенні Червоного хреста³⁹.

Фактично відразу після затвердження системи квот, 19 вересня 2015 р. прем'єр-міністр Болгарії Б. Борисов заявив, що з наступного місяця РБ закриває кордони для біженців. Ті ж, хто зміг тим чи іншим незаконним способом потрапити в країну або під час перетину кордону не мав при собі необхідних документів (паспорти/свідоцтва про народження й транзитні візи), будуть депортовані. Борисов також підкреслив, що міграційна криза вимагає загального, скоординованого підходу всіх членів ЄС. Однією із найбільш серйозних перешкод на шляху вирішення питання з біженцями Борисов назвав Шенгенську зону, куди не входила Болгарія, що, у свою чергу, створювало перешкоду для подальшого транзиту переселенців. Президент Р. Плевнелієв підтримав свого колегу, також звинувативши керівництво ЄС в недостатній ефективності інтеграційних процесів в рамках союзу, що в підсумку й призвело до ситуації, що склалася⁴⁰.

Але система квот не вирішувала проблему в глобальному масштабі, оскільки кількість осіб, які шукають притулку, постійно зростала. До того ж уряди деяких держав (Вишеградська четвірка) відмовлялися від системи квот, як і від

³⁵ Nancheva N. Bulgaria's response to refugee migration: institutionalizing the Boundary of Exclusion. *Journal of Refugee Studies*. 2016 № 4. P. 560–561.

³⁶ BBC News. Migrant crisis: Riot in Bulgaria's largest refugee centre. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-38090753>.

³⁷ DW Made for minds. Почему беженцы обходят Болгарию десятой дорогой. URL: <https://www.dw.com/ru/%D0%BF%D0%BE%D1%87%D0%B5%D0%BC%D1%83-%D0%B1%D0%B5%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%8B-%D0%BE%D0%B1%D1% %B9/a-18708478>.

³⁸ Newscafe. Квотата за България – 1600 бежанци. URL: https://www.webcafe.bg/newscafe/bulgaria/id_1489545313_Kvotata_za_Bulgaria_-_1600_bejanci.

³⁹ DW Made for minds. Why few refugees want to stay in Bulgaria. URL: <https://www.dw.com/en/why-few-refugees-want-to-stay-in-bulgaria/a-19218637>.

⁴⁰ Novinite. Квотата за България официално затваря границите си за бежанци. URL: <https://www.novinite.bg/articles/99756/Balgariya-oficialno-zatvarya-granicite-si-za-bejanci>.

прийому мігрантів у цілому. 25 жовтня 2015 р. в Брюсселі в форматі міні-саміту відбулася чергова спроба виробити новий план з урегулювання потоку мігрантів. Лідери 13 країн ЄС (Болгарії, Німеччини, Австрії, Хорватії, Греції, Угорщини, Люксембургу, Нідерландів, Румунії та Словенії), плюс трьох країн, які не перебували в складі ЄС (Албанії, Македонії та Сербії), розробляли спосіб урегулювання ситуації. У результаті переговорів було вироблено план дій, який складався із 17 пунктів і отримав неофіційну назву «План Юнкера» за прізвищем голови Єврокомісії Ж.-К. Юнкера.

Згідно з планом, передбачалося створення 100 тис. місць для розміщення мігрантів уздовж східно-середземноморського (балканського) маршруту. Греція до кінця року була зобов'язана створити умови для прийняття 50 тис. іммігрантів, ще 50 тис. повинні були прийняти інші балканські держави. Фінансову підтримку в розміщенні біженців крім національних урядів, фондів ЄС і УВКБ ООН повинні були також надати Європейський інвестиційний банк (ЄІБ), Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) і Банк розвитку Ради Європи. Фактично, мали на увазі створення «буферної зони» на Балканах⁴¹.

Однак і ця спроба домовитися провалилася. За день до саміту на тристоронній зустрічі в Софії прем'єр Б. Борисов і президенти Румунії та Сербії К. Йоханніс і А. Вучич домовилися про колективне неприйняття подібного сценарію, не виключаючи можливості, що їх позицію підтримають ще й інші країни⁴².

Відсутність компромісу щодо розподілу біженців змусила керівництво ЄС розширити співпрацю з цього питання із Туреччиною, через територію якої пролягав основний сухопутний маршрут біженців в Європу. 16–18 березня 2016 р. в Брюсселі проходив дводенний саміт, підсумком якого стала угода між ЄС і Туреччиною, укладена 18 березня 2016 р. Основною його метою було припинення контрабандної переправи мігрантів через Егейське море з Туреччини до Греції. Особи, затримані при нелегальній спробі перетину греко-турецького кордону, підлягали поверненню на територію Туреччини. ЄС же в свою чергу брав на себе витрати з повернення і розміщення біженців на турецькій території, зобов'язувався виділити 3 млрд. євро в 2016–2017 рр. і стільки ж до кінця 2018 р. Також керівництво Європейського союзу давало обіцянку прискорити роботу щодо скасування віз для турецьких громадян.

Окрім цього, за кожного повернутого сирійця-нелегала інший сирієць (раніше не виявлений у спробі незаконного проникнення в ЄС) отримував право в'їхати в ту державу Європейського союзу, яка погодиться його прийняти⁴³. Така пільга була зроблена у зв'язку з тим, що на території Сирії до війни були досить високі показники вищої освіти, було розвинене виробництво фосфатів і нафтопродуктів. Тому саме сирійські біженці (які, до того ж, становили етнічну більшість на східно-середземноморському маршруті) мали більше можливостей для інтеграції у виробничу сферу ЄС.

Угоду щодо мігрантів одразу ж було піддано жорсткій критиці. УВКБ ООН через два дні після його прийняття заявило про свою неучасть у процедурах повернення біженців до Туреччини, указавши на першочерговість необхідності створення придатних для життя мігрантів умов на грецьких островах. Комісар Ради Європи з прав людини Н. Муйжнієкс висловився за виконання правових і процесуальних заходів безпеки стосовно всіх біженців, які перебувають в ЄС, а не тільки сирійців. Він також заявив, що домовленості викликають побоювання щодо дотримання прав людини⁴⁴.

⁴¹ European Commission. Meeting on the Western Balkan Migration Route: Leaders agree on 17-points plan action. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_15_5904.

⁴² *Иносми. ру*. Экстренный мини-саммит ЕС наметил меры контроля, но не остановки потока беженцев. URL: <https://inosmi.ru/world/20151027/231049147.html>.

⁴³ European Council. Council of the European Union. EU-Turkey statement, 18 March 2016. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/european-council/2016/03/17-18/>.

⁴⁴ Прохоренко И. Внешнеполитическая стратегия Европейского союза... С. 186.

Угода також негативно була сприйнята міжнародною правозахисною організацією Amnesty International (AI). Її голова Д. Далюйзен стверджував, що Туреччина небезпечна для біженців, а керівництво ЄС просто ігнорує свої міжнародні зобов'язання⁴⁵. У червні 2016 р. представники AI повідомляли, що прохачі притулку в Туреччині дуже часто не отримували його, і тому змушені повертатися назад в зони бойових дій в Сирії, Іраку й Афганістані. Крім того, турецькі прикордонники не дозволяли біженцям перетинати кордон, періодично застосовують вогнепальну зброю проти них. Тим же, хто зумів залишитися в Туреччині, нерідко було відмовлено в наданні повноцінного статусу біженця, що надалі «розв'язувало руки» турецькій владі, дозволяло не дотримуватися норм міжнародного права щодо прибулих⁴⁶.

Однак у доповіді Європейської комісії щодо цієї угоди, опублікованої через 2 роки після її укладення, зазначали її ефективність: для дітей сирійських біженців у Туреччині було побудовано 175 шкіл, у яких навчалися 500000 осіб, понад 760000 осіб отримали компетентну медичну допомогу, і 220000 неповнолітніх пройшли вакцинацію. Найбільш соціально вразливі категорії біженців (люди похилого віку, жінки без чоловіків, діти, інваліди), яких станом на квітень 2018 р. налічувалося 1200000 осіб, отримували грошову допомогу⁴⁷.

Незважаючи на неоднозначність цієї угоди, її підсумком стало істотне скорочення потоку мігрантів на східно-середземноморському маршруті в цілому й у Болгарію зокрема. Якщо в 2015 р., за даними Євростату, у країну в'їхало 20165 прохачів притулку, а протягом 2016 р. – 19000, то вже в 2017 р. було нараховано 3470 осіб, а в 2018 р. – 2185. Відсоток біженців у цілому досяг докризового рівня⁴⁸.

Проте міграційна криза в Болгарії навіть після завершення її «гострої фази» спричинила неабиякий вплив на політичне життя країни. Євроскептична риторика деяких політиків, що не мала особливого відгуку у виборців у роки стабільності, у період кризи збрала чимало прихильників. На прикладі Болгарії це було добре видно за підсумками президентських виборів 2016 р. У першому турі після незалежного кандидата Р. Радева (за фактом лобювався коаліцією «За Болгарію» на чолі з БСП), який набрав 25,44%, і представниці правлячої партії ГЕРБ Ц. Цачевої (21,96%), які пройшли у другий тур, стабільне третє місце утримував висуванець від коаліції крайніх правих партій «Об'єднані патріоти» К. Каракачанов, чий електоральний відсоток склав 14,97% (для порівняння: на президентських виборах 2011 р. він набрав менше одного відсотка голосів)⁴⁹. До другого туру Каракачанов не пройшов, однак сам факт досить високої популярності політика свідчив про те, що болгарські виборці за станом на 2016 р. набагато більш лояльно сприймали радикальний націоналізм як альтернативу чинному проєвропейського курсу.

Керуючись досвідом угоди з Туреччиною щодо мігрантів, на саміті ЄС 28–29 червня 2018 р. вирішили створити табори для біженців також і на території Лівії та профінансувати посилення лівійської берегової охорони, надавши їй розширену акваторію для дій. Звітні біженці мали розподілятися по країнах ЄС, які погодяться взяти їх добровільно. Водночас планували проводити ідентифікацію осіб, які шукають притулку, щоб відокремити біженців, яким реально потрібен

⁴⁵ Amnesty International (AI). EU-Turkey refugee deal: a historic blow to rights. URL: <https://www.amnesty.org/en/search/?q=eu+turkey+statement>.

⁴⁶ Amnesty International (AI). The EU-Turkey deal: Europe's year of shame. URL: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2017/03/the-eu-turkey-deal-europes-year-of-shame/>.

⁴⁷ European Commission. EU-Turkey statements: two years on. URL: https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/20180314_eu-turkey-two-years-on_en.pdf.

⁴⁸ Eurostat. Asylum and first-time asylum applicants by citizenship, age and sex Annual aggregated data (rounded). URL: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=migr_asyappctza&lang=en.

⁴⁹ Центральна виборча комісія. Президент и вице-президент на републиката и национален референдум 2016. Резултати от изборите на президент и вице-президент на 1-ви тур. URL: <http://results.cik.bg/pvrnr2016/tur1/president/index.html>.

міжнародний захист, від звичайних трудових емігрантів⁵⁰. Фактично, скасовувалося правило «країни першого в'їзду», а мігранти змушені були перебувати в очікуванні «біля дверей Європейського союзу» без права самостійного перетину кордонів ЄС.

У підсумку необхідно визнати, що станом на сьогодні система спільної міграційної політики продемонструвала свою неієздатність. Наднаціональний принцип прийняття рішень виявився неробочим на практиці в умовах притоку мігрантів із країн іншої цивілізаційної зони, інтеграція яких у європейський соціокультурний простір була вкрай важкою й вимагала великих часових і матеріально-фінансових витрат. А приклад Болгарії як «країни першого в'їзду» продемонстрував, що навіть за умови членства в ЄС у державі може зберігатися значний вплив політиків-євроскептиків, риторика яких, імовірно, знайде відгук у значної кількості громадян.

References

Bardin, A. L., Pantin, V. I. (2017). Politizatsiya diskursa po problemam migratsionno regulirovaniya v Yevropeyskom soyuze. Chelovek [Politization of the discourse on the problems of migration regulation in the European Union]. *Soobshchestvo. Upravlenie – Community. Governance*. Krasnodar, Russian Federation.

Butorina, O. (2011). Evropeyskaya integratsiya [European integration]. Moscow, Russian Federation.

Lutsyshyn, G. (2015). Migrantsiina kryza v YeS: problema bezpeky zovnishnikh kordoniv ta zahostrennia mizhetchnikh vidnosyn [Refugee Crisis in EU: the problem of Security of the External Borders and Exacerbation of the Interethnic Relations]. *Humanitarian vision*. Lviv, Ukraine.

Malinovska, O. (2018). Migrantsiina polityka: hlobalnyi kontekst ta ukrainski realii [Migrational Policy: the Global Context and Ukrainian Realities]. Kyiv, Ukraine.

Malykha, M. I. (2015). Novyie vyzovy i dlya sovremennoy migratsionnoy politiki Evropeyskogo soyuza [The New Challenges for Contemporary Migrational Policy of the European Union]. *Studia Humanitatis. Politika i politicheskie nauki – Studia Humanitatis. Politics and political science*. Russian Federation.

Nancheva, N. (2015). The Common European Asylum System and the failure to protect: Bulgaria`s Syrian refugee crisis. *Southeast European and Black Sea Studies*, 4.

Nancheva, N. (2016). Bulgaria`s response to refugee migration: institutionalizing the Boundary of Exclusion. *Journal of Refugee Studies*, 4.

Prokhorenko, I. (2016). Vneshnepoliticheskaya strategiya Yevropeyskogo soyuza i problema regulirovaniya migratsionnogo krizisa [EU Foreign Policy Strategy and the Problem of Managing the Refugee Crisis]. *God planety: ekonomika, politika, bezopasnost – Year of the planet: economy, politics, security*. Moscow, Russian Federation.

Vladkova, G. 2015: PR na Drzhavna ta agentsiya za bezhantsi tepri kriza – perspektivi i predizvikelstvo [PR of the State Agency for Refugees – Perspectives and Challenges]. *Nauchni trudovena Rusenskiya universitet*, 5.

Zvereva, T. (2016). Migratsionnyiy krizis ES i ego posledstviya [Refugee Crisis of EU and its aftermath]. *Predstavitel'naya vlast – XXI vek: zakonodatel'stvo, kommentarii, problemy – Representative power – XXI century: legislation, comments, problems*. Moscow, Russian Federation.

Білоусов Юрій Володимирович – аспірант кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна).

⁵⁰ Post-European Council Briefing (PECB). Outcome of the meetings of EU leaders on 28-29 June 2018. URL: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/621838/EPRS_BRI\(2018\)621838_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/621838/EPRS_BRI(2018)621838_EN.pdf).

Bilousov Yurii V. – Ph.D. Student of the Department of Modern and Contemporary Department (4 Freedom Square, Kharkiv, 61022, Ukraine).

E-mail: yuriibelousov94@gmail.com

EUROPEAN REFUGEE CRISIS OF 2015-2018: THE EXPERIENCE OF BULGARIA

The purpose of the article lies in that the European refugee crisis of 2015–2018 demonstrated the lack of compliance in practice with the formal principle of solidarity, which should have guided the national governments of the EU member states in the context of migration policy. The general migration strategy of the EU, which was in force at the beginning of the crisis, was created on the basis of the so-called Dublin regulations and have proved ineffective in intensifying migration flows from third-world countries. Among the "first entry countries" (those countries that have "external" EU borders through migrants entered the EU) also was the Republic of Bulgaria. *The purpose of the article* is studying the impact of the migration crisis on Bulgaria, analyzing its experience as a "first entry country" on the eastern Mediterranean refugee route. *Research methods* are presented by the historical-system method (to form the holistic view of the various components of the migration crisis), historical-genetic method (to understand the patterns and causal relationships that led to the intensification of migration flows), as well as the law of "call-response" to understand measures organized by the EU institutions and national governments of the European Union (including Bulgaria) to counter the effects of the migration crisis. The principles of historicism and objectivity has been also applied. *The scientific novelty* lies in the analysis of the Bulgarian experience of overcoming the consequences of the migration crisis during the entire period of the migration crisis in 2015–2018 in Europe. **Conclusions.** The EU's common migration policy system has proved its ineffective in the face of a conflict between the national interests of the EU member states. The supranational principle of decision was proved to be ineffective in practice in the context of the influx of migrants from countries of another civilizational zone, whose integration into the European socio-cultural space was extremely difficult and required large time and material costs. And the example of Bulgaria as a "first entry country" has shown that in the face of significant external challenges and the lack of unity within the EU, the rhetoric of Eurosceptic politicians quickly became popular among citizens.

Key words: migration crisis, strategy, refugees, Bulgaria, asylum.

Дата подання: 23 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Білоусов, Ю. Європейська міграційна криза 2015–2018 рр.: досвід Болгарії. *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 114–123. DOI: 10.5281/zenodo.5091246.

Цитування за стандартом APA

Bilousov, Y. Yevropeiska mihratsiina kryza 2015–2018 rr.: dosvid Bolharii [European refugee crisis of 2015–2018: the experience of Bulgaria]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 114–123. DOI: 10.5281/zenodo.5091246.

УДК 821.161'01-97«11/13»

Світлана Шуміло

КАТЕГОРІЯ ЧАСУ У СВІТОБАЧЕННІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЛЮДИНИ: ВПЛИВ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ НА МОРФОЛОГІЮ ДІЄСЛОВА

DOI: 10.5281/zenodo.5036397

© С. Шуміло, 2021. CC BY 4.0

Мета статті – розглянути особливості середньовічної мовної картини світу, які відбилися на становленні морфологічної системи дієслівних часів. Використані *методи* спостереження, порівняння та аналізу. *Новизна* дослідження полягає в уточненні того, як саме формується категорія дієслівного часу від праіндоєвропейської до давньоукраїнської мови та як це пов'язано зі світобаченням давньої та середньовічної людини. Ми простежуємо процес поступового розвитку дієслівних категорій давніх мов паралельно із процесом розвитку давніх і середньовічних уявлень про час як феномен, і вбачаємо безпосередній зв'язок між цими двома взаємозумовленими процесами. У *заклучній частині* статті поданий короткий начерк подальшого розвитку дієслівної категорії часу, її спрощення в сучасних слов'янських мовах.

Ключові слова: дієслово, категорія часу, картина світу, майбутній час дієслова, християнізація.

«Категорія часу набуває все більшого й більшого значення в сучасному розумінні світу та в сучасному відображенні цього світу в мистецтві»¹, – писав Д. С. Лихачов. Сприйняття часу є якимось особливим аспектом світогляду, що людство осягає не відразу, вимагає наявності історичної свідомості, уміння подумки переноситись туди, куди в реальності перенестися не можна, – у минуле та в майбутнє.

Як і будь-який важливий факт усвідомлення навколишнього світу, сприйняття часу має чітке відбиття в системі мови, зокрема в граматиці дієслова. Мовознавці вважають, що не тільки лексика, але й морфологія мови бере участь у створенні мовної картини світу; особливо це стосується таких важливих граматичних категорій, як рід, число, перехідність дієслова, його час, особа тощо. Категорію часу можна назвати найбільш світоглядною з усіх граматичних категорій, оскільки з часом пов'язані не тільки поняття «минуле» і «майбутнє», але й поняття «вічність», «початок часів», «кінець часів».

Так, якщо слідувати фактам реконструкції морфологічної системи індоєвропейської прамови, то можна зробити висновок: на зорі існування людства такі звичні для сучасності уявлення, як минуле та майбутнє, імовірно, ще не були міцно закріпленими концептами світосприйняття. У праіндоєвропейській мові,

¹ Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. Санкт-Петербург, 2001. С. 5.

на думку ряду вчених², існувало кілька форм вираження теперішнього часу: презент, аорист і перфект³. Як уважає О. М. Савченко, перфект міг позначати як стан суб'єкта або об'єкта, що є наслідком якоїсь дії в минулому, так міг і зовсім не співвідноситися з часом, бути позачасовим. Аорист також не мав чіткої співвіднесеності з часом і міг позначати як теперішнє, так, із розвитком системи, і минуле (саме тому в перекладах з давніх мов і, зокрема, зі старослов'янської, аорист можуть перекладати як теперішнім, так і минулим, наприклад: «Рече Господь притчю сію» можна перекласти як «Сказав Господь цю притчу» і, хоча й на силу, як «Говорить Господь цю притчу»). Так чи інакше, усі три форми були пов'язані з позначенням поточного моменту часу, із різними семантичними відтінками⁴. Існувала лише одна форма, що чітко виражає минулий час, – імперфект⁵, до якої іноді приєднують утворення минулого часу за допомогою аугмента. Знаменно, що не існувало спеціальних способів вираження майбутнього⁶, хоча певні вчені, зокрема, О. М. Савченко, вважають, що первинне формування майбутнього часу почалося в діалектах праіндоевропейської мови ще до її розпаду⁷. Більшість дослідників історичної морфології дійшли згоди в тому, що в слов'янських мовах саме форми майбутнього часу є одними з найбільш пізніх⁸.

Отже, у системі праіндоевропейської мови чітко виражена концентрація свідомості мовця на теперішньому часі, на відмінності відтінків теперішнього, розумінні закінченої дії (аорист), незакінченої дії (презент) та стану об'єкта, вираженого дієсловом (перфект). Натомість у минулому часі виділяють тільки тривалу або повторювану дію (імперфект), а майбутнє практично не усвідомлюють як час, що є відмінним від теперішнього. Це трохи нагадує дитяче світосприйняття, у якому чітко усвідомлюють лише сьогодні, а минуле й майбутнє частково сприймають як те, що не існує. Лише з часом дитина переймає від дорослих уявлення про минуле й майбутнє як про те, що реально існувало або буде існувати.

Така виразна концентрація уваги давньої людини на теперішньому моменті, яка знайшла відображення в дієслівних категоріях, повинна бути пов'язана з якимись важливими особливостями картини світу стародавньої людини, а також із тим, що концепція часу давньої людини суттєво відрізняється від сучасної.

За час свого існування людство створило кілька концепцій плину часу, пов'язаних із релігійними та філософськими уявленнями. Умовно їх можна розділити на дві: спіральну, або циклічну, і векторну, або лінійну.

Розглянемо спочатку першу, спіральну, або циклічну концепцію часового потоку. Циклічна концепція спирається на уявлення про постійне розгортання часу у вигляді спіралі, яка не має початку та кінця й лише повторює в тій чи тій формі сюжет, який колись уже відбувався. Таке уявлення про час властиве давнім народам. Згідно з твердженнями Н. Убальдо, спостереження над регулярним рухом небесних тіл і за постійністю біологічних ритмів сприяли появі уявлень про аналогічну циклову структуру часу. Історія як цілісна та необоротна послідовність неповторних фактів у сприйнятті архаїчної людини не існувала. Крім того, людина вірила, що так точно, як рослинність відроджується кожен весну,

² Савченко А. Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. Москва: УРСС, 2003. С. 294; Тронский И. М. Общеиндоевропейское языковое состояние. Москва: УРСС, 2004. С. 91; Сафаревич Я. Развитие формативов времени в индоевропейской глагольной системе. *Проблемы индоевропейского языкознания*. Москва, 1964. С. 13; Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. Москва: Издательство ЛКИ, 2007. С. 212–213 та ін.

³ Гамкрелдзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры: В 2 ч. Тбилиси, 1994. Ч. 1. С. 300–301.

⁴ Савченко А. Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. С. 260.

⁵ Семерень О. Введение в сравнительное языкознание. Москва: УРСС, 2002. С. 317.

⁶ Beekes R.S.P. *Comparative Indo-European linguistics: An introduction*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamin's Publishing Company, 2011. P. 252.

⁷ Савченко А. Н. Указ. соч. С. 285–288.

⁸ Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. *Історична граматики української мови: Підручник*. Київ: Вища школа, 1980. С. 200; Огієнко І. *Історія української мови*. Київ, 2001. С. 143 та ін.

так і в людині існує щось, що має знову народитися. Найдавніші культури, засновані на віруванні в метемпсихоз, або циклічне відродження душі, особливо акцентовані в обрядових діях, пов'язаних із відродженням весни. Ця особливість властива й слов'янському язичництву. Універсальним символом циклічного часу є Уроборос (грецькою Οὐροβόρος) – змія, що кусає свій хвіст, – середньовічний символ, який зображує світ, обвитий навколо себе⁹. Ще в Стародавній Греції цей символ використовували для позначення процесів, які не мають початку та кінця^{10 11}.

Древнє, язичницьке уявлення про час відповідає концентрації уваги на теперішньому, яку ми помітили в граматичній структурі праіндоевропейської мови. С. С. Аверинцев, розповідаючи про античну циклову часову концепцію, згадує слова Горация: «Лови день, найменше довіряй прийдешньому»¹². Якщо час розкручується спірально й не має початку та кінця, то в реальності існує тільки сьогодні, а все інше – дуже відносне, а тому не гідне пильної уваги. Цінність сьогодні, нібито спійманого й зупиненого моменту дійсності, підкреслюється античною уважністю до матеріального, тілесного світу, до молодості, сили – за умови, і на це особливо звертає увагу Аверинцев, порожнечі очей в античних статуях, яка наче заперечує заглядання в душу людини, у її минуле, у її досвід і передання цього досвіду. Ось ця цінність моменту, очевидно, і підкреслюється розвиненою системою теперішніх часів у правовій.

Однак якщо далі провести паралель між розвитком категорії часу в мові й змінами в уявленнях про плин часу, то необхідно зазначити поступове зростання уваги до минулого й розвиток системи минулих часів.

Почнемо з граматики. Ми вже згадували, що в праіндоевропейській мові було три різновиди теперішнього, які лише з достатнім ступенем відносності можна назвати взагалі визначеними з позиції відтінків часу. Із розвитком морфологічних систем різних індоевропейських мов змінювалися дієслівні конструкції: теперішнє все частіше передавали тільки одним способом – презентом, а аорист і перфект почали сприймати як категорії, що передають дію в минулому. Така структура праслов'янської мови, саме такі санскрит, старогрецька, латинська, готська. Можна припустити, що з плином часу накопичувався досвід людства, і його звернення до своєї історії, увага до минулого виражалися в становленні й розвитку системи минулих часів. Виникає плюсквамперфект, який разом з аористом, перфектом, імперфектом і формами з аугментом становить найрозгалуженішу часову категорію в мовах давнього періоду. Змінюється й ставлення людини до минулого. Минуле – одне з найважливіших художніх часів стародавніх літератур, особливо найдавнішого епосу. Саме минуле є предметом найпильнішої уваги античних авторів; основна мета давнього епосу – збереження пам'яті про минуле. Людина починає відчувати цінність минулого, його вплив на теперішнє, свій обов'язок зберегти пам'ять про минулі події. Минуле помітно сакралізується в епосі стародавніх народів, його не просто переказують, а оспівують. Те саме можна сказати й про слов'янський фольклор, зокрема, про билини, які передають героїчний епос слов'ян. Однак фольклорному минулому не треба надавати ознак історичності, це минуле саме по собі, поза часовим потоком – «бувальщина», «острівне колишнє», як називає його Д. С. Лихачов: «Час і дію билин суворо локалізовано в минулому – в умовній епосі руського минулого, яку можна було б назвати “епічною епохою” ... Ця “епічна епоха” – якась ідеальна “старина”, що не має безпосередніх переходів до нового часу. У цю епоху “віч-

⁹ Убальдо Н. *Время цикличное/линейное. Иллюстрированный философский словарь* / Пер. с ит. Москва: БММАО, 2006. С. 175.

¹⁰ Lurker Manfred. *The Routledge dictionary of gods and goddesses, devils and demons*. Routledge, 2004. P. 4.

¹¹ Висловлюю щире подяку Ірині Грецькій за підказку про символ Уроборуса, знаходження інформації про це та натхнення на написання цієї розвідки.

¹² Аверинцев С. С. *Между «изъяснением» и «прикровением»*: Ситуация образа в поэзии Ефрема Сирина. *Восточная поэтика: Специфика художественного образа*. Москва, 1983. С. 93.

но” княжить Володимир, вічно живуть богатирі ... Це ... історія, але історія, не пов’язана з іншими епохами, ніби та, що займає “острівне положення”¹³. Воно ще тісно пов’язане з язичницьким уявленням про циклічність часу, хоча вже намагається зламати його – але історичності, векторної спрямованості часу ще немає, інакше билини оспівували б не абстрактну епоху «колись», «за часів князя Володимира», а конкретні події минулого, так, як це пізніше робили в літописах.

Літописи, як і вся середньовічна література, відображають зовсім інший принцип сприйняття часу: циклічну концепцію змінює лінійна, або векторна, і ця зміна, так званий часовий перелом, пов’язана з появою й поширенням християнства. У межах приведеної далі паралелі між граматичними формами й світоглядними принципами сприйняття, зазначимо, що розвиток у граматиці категорії майбутнього часу йде паралельно розвитку нової категорії художнього часу в літературі та мистецтві, а отже, – новому розумінню часу у світосприйнятті людства.

Суть лінійної концепції полягає в тому, що вона суворо дотримується біблійних уявлень про створення світу, його земну історію та очікування кінця світу й обітованої вічності. За цією концепцією час не сприймають як циклічний та нескінченний у своїй повторюваності, але як такий, що чітко почався в якийсь історичний момент, що триває на землі, – до того ж, із уявленням про значущість кожного вчинку, кожної епохи для майбутнього – очікуваного Страшного Суду – і має закінчитися, щоб перейти у вічність. Водночас земне існування чітко ділять на дві частини: до Різдва Христового та після нього. Тобто за цією концепцією історію не можна сприймати як якийсь ідеалізований «острівний» час – вона має закріпленість за конкретним роком, століттям, тисячоліттям і повністю спрямована в майбутнє – подія тим важливіша, чим більше значення вона матиме для майбутнього. Майбутнє стає найбільш сакральним, очікуваним часом для християнського світу. Теперішнє взагалі перестає мати будь-яке значення саме по собі – і перестає мати значення матеріальність, тілесність, зовнішність. Саме тому в середньовічних художніх творах важливе внутрішнє життя людини, її досвід і її переживання.

Як помітив С. С. Аверинцев, християнізація грецького та римського світу позначилася, зокрема, на античній скульптурі в тому, що скульптори почали просвердлювати зіниці – автор немов намагався таким способом відкрити завісу над внутрішнім світом людини, яка до цього була лише красивим тілом, моментом молодості та сили, а тепер має дещо позачасове в собі – душу, і через очі ми можемо хоча б трохи проникнути в неї¹⁴.

Ще яскравіше ця знижена увага до тілесного та посилена – до душевного відбилася в культурі християнізованих слов’ян. За чудовим спостереженням Т. І. Вендіної, це відобразилося на лексичному ладі старослов’янської мови. Мова IX–X ст. містить мінімальну кількість слів, що відображають зовнішні риси людини, її національну належність або соціальне положення, і незрівнянно більше відображають її духовний стан. «Чуттєва, фізична природа людини не мала особливого інтересу для мовної свідомості середньовічної людини, – пише дослідниця, – інтерес проявляли насамперед до оцінки людини як до особистості, особистості соціальної і духовної, “інтелігібельної”». І ще більш конкретно: «Назви людини як істоти соціальної в старослов’янській мові значно поступаються назвам, що характеризують людину як істоту духовну, із особливостями її мислення, відчуття, сприйняття, зі всіма її ідеалами, здатностями, бажаннями, інтересами та схильностями»¹⁵. Як циклічна часова концепція пов’язана з тілесністю й зовнішнім виглядом людини, так векторна – із духовним світом людей, зі зневагою до зовнішнього вигляду й тілесності, навіть із запереченням цієї тілесності – про що свідчить аскетичний досвід християнства. Заперечення тілесності

¹³ Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. С. 24.

¹⁴ Аверинцев С. С. Между «изъяснением» и «прикровением»... С. 93.

¹⁵ Вендина Т. И. Средневековый человек в зеркале старославянского языка. Москва, 2002. С. 28, 39.

пов'язано з применшенням значення моменту, теперішнього часу, презенту, і збільшенням уваги до обігваної вічності, відплати в майбутньому, до футуруму.

Дійсно, саме в період переходу від античності до середньовіччя в різних індоєвропейських мовах розвивається категорія майбутнього часу. Що стосується слов'янських мов, то кінець праслов'янської епохи й початок Кирило-Мефодіївського періоду ознаменовано в морфології мови справжнім «вибухом» майбутніх часів. Формування футуруму в праслов'янській мові йшло довго і, якщо зіставити з грецькою та латинською, – із великим відставанням. Але до кінця праслов'янської епохи в мові позначилися чіткі риси описових майбутніх часів. А з першими перекладами грецьких книг на старослов'янську ці початкові протокатегорії доповнилися кальками з грецької – і в старослов'янській налічують п'ять різновидів вираження майбутнього часу: *просте майбутнє*, усталене в українській та російській мовах, *перше майбутнє*, що стало основою українського складного майбутнього, *майбутнє в сьогоденні*, яке розвинулося під впливом грецької мови та існує й зараз в українській, *передмайбутнє*, яке утвердилося в південно- і західнослов'янських діалектах, і *майбутнє в минулому*, що стало основою для синтаксичного оформлення складнопідрядних речень¹⁶.

Доповнена системою майбутніх часів, морфологія слов'янських мов набула остаточної форми, як і категорія художнього часу в давньоруській літературі. Так, літописи найбільш яскраво відображають відчуття історичності та хронологічної послідовності, яке, імовірно, було настільки новим для новонавернених слов'ян, що передається в літописах набагато яскравіше та різкіше, ніж у візантійських хроніках: якщо хроніка прагне відобразити тільки найважливіші події з життя імперії та пропускає ті роки, коли не відбувалося нічого особливого, то літопис скрупульозний до кожного року, навіть якщо в цей рік нічого не сталося. Звідси знамените літописне «была тишиша велія» навпроти послідовно перелічених років. Це абсолютне протиріччя билинному й узагалі фольклорному часу відображає саме той «часовий перелом», який повинні були пережити слов'яни в період прийняття християнства.

Християнізація для слов'ян була не тільки рецепцією нової теодоктрини, а й сприйняттям мудрості найдавніших цивілізацій, яку несла в собі грецька культура. Поступовий рух у розвитку слов'янської культури, його неспішність та інертність були порушені в Кирило-Мефодіївську й далі – Володимирську епохи занадто важливими для системи світосприйняття подіями. Саме тому можна говорити про «сплеск» або «вибух» нових світоглядних понять і, відповідно, нових граматичних конструкцій.

Отже, зміни морфологічної категорії часу поступово відображають зміни в його сприйнятті людством: на зорі свого існування людина сприймає час як теперішнє, і минуле вона зміщує з сьогоденням і значущим для неї настільки, наскільки воно має результат у цьому сьогоденні. Це розуміння відображене в категорії перфекта. Із розвитком суспільства, накопиченням досвіду й історичних подій актуальність набуло минуле, яке потребувало запам'ятовування та збереження. Цей етап відображений в становленні розгалуженої системи минулих часів – оформлюються імперфект та аорист, з'являється плюсквамперфект. Із появою та поширенням християнства набуває актуальності нова концепція часу – векторна, яка замінює собою циклічну. Векторна концепція дозволяє відчути міцний зв'язок між минулим, сьогоденням і майбутнім. Християнство акцентує увагу людини на майбутньому, знімає маркер важливості з сьогодення. А разом із тим – із тілесного, зовнішнього й матеріального. Цьому етапу відповідає активний розвиток системи майбутніх часів у мові та зміна художньої категорії часу в літературі.

¹⁶ Див.: Бирнбаум Х. Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции. Москва, 1987; Пор.: Хабургаев Г. А. Старославянский язык: Учебник. Москва, 1986; Леута О. І. Старослов'янська мова: Підручник. Київ, 2002.

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, головний редактор наукового журналу «Сіверянський літопис», науковий редактор альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Svetlana M. – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature, T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium», editor-in-chief of the scientific journal “Severian Chronicle», scientific editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: shumilosm@gmail.com

THE CATEGORY OF TENSE IN A MEDIEVAL HUMAN'S OUTLOOK: INFLUENCE OF LINGUISTIC WORLDVIEW ON VERB MORPHOLOGY

The article intends to examine the features of a medieval linguistic worldview that affected the becoming of morphological system of verb tenses. The methods of observation, comparison and analysis are used in the research. Its novelty is in clarification of how exactly the category of verb tense is formed starting from Proto-Indo-European language to Old Ukrainian one, but also how it relates to an ancient and medieval human's outlook. We observe gradual development of verb categories in old languages alongside development of ancient and medieval concepts of time as a phenomenon. We also note immediate connection between these two interdependent processes. The article's final part provides a short essay on further evolution of verb category of tense and its simplification in modern Slavic languages.

Key words: verb, the category of tense, worldview, future verb tense, Christianization.

Дата подання: 1 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло С. Категорія часу у світобаченні середньовічної людини: вплив мовної картини світу на морфологію дієслова. *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 124-129. DOI: 10.5281/zenodo.5036397.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, S. Kategoria chasu u svitobachenni serednovichnoi liudyny: vplyv movnoi kartyny svitu na morfolohiiu diieslova [The Category of Tense in a Medieval Human's Outlook: Influence of Linguistic Worldview on Verb Morphology]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 124-129. DOI: 10.5281/zenodo.5036397.

Наталя Тихолоз

●

СТРІЛЕЦЬКИЙ ТРЕВЕЛОГ ПЕТРА ФРАНКА: «ВІД СТРИПИ ДО ДАМАСКУ. ПРИГОДИ ЧЕТАРЯ УСС»

DOI: 10.5281/zenodo.5079810

© Н. Тихолоз, 2021. CC BY 4.0

Статтю присвячено сенсаційно-пригодницькій повісті Петра Франка «Від Стрипи до Дамаску. Пригоди четаря УСС» (1937). **Мета студії** – розкрити жанрово-стильові особливості твору, його творчу й видавничу історію, обставини публікації та критичної реценції. **Методологія** дослідження базується на історико-літературному, текстологічному, генологічному й стильовому підходах із використанням біографічного, бібліографічного, культурно-історичного методів. **Наукова новизна** дослідження полягає в першому в українському літературознавстві системному осмисленні художнього феномену сенсаційно-історичної повісті Петра Франка, а також в обґрунтуванні та науковій легітимізації поняття «стрілецький тревелог». Фабула повісті охоплює події періоду Першої світової війни та національно-визвольних змагань (зокрема 1915–1918 рр.). Головний герой твору – четар УСС, який після військового вишколу й бойового гарту (зосібна, боїв над Стрипою) виконує дипломатичну місію на Близькому Сході (у Туреччині та Аравії), поєднану з розвідницькими спецзавданнями. Основну сюжетотворчу роль у повісті відіграє подорож героя з Відня до Стамбула, а далі до Алеппо, Дамаска, Єрусалима, Акаби, Медини й Мекки, через оази й пустелі уздовж узбережжя Середземного та Червоного морів, що завершується щасливим поверненням літаком до Легіону УСС. Фаховий генологічний аналіз виявляє в жанрово-стильовій природі твору елементи художнього історизму, трансформованого автобіографізму, авантюрно-пригодницького сюжетобудування (із помітною розвідницько-шпигунською лінією), екзотичної культурної географії й антропології, неоромантичного характеротворення, любовної інтриги. Осібну дослідницьку увагу приділено «плагіатному скандалу» довкола твору, що пов'язує повість Петра Франка «Від Стрипи до Дамаску» з книгою англійського археолога, письменника й розвідника Томаса Едварда Ловренса «Бунт арабів» (1932) на підставі окремих тематичних і фабульних запозичень. Докладний літературознавчий аналіз дає підстави зробити висновок про Петра Франка як одного з найяскравіших творців жанру сенсаційно-історичної пригодницької повісті в контексті тогочасного західноукраїнського письменства зокрема та історії української літератури загалом.

Ключові слова: сенсаційно-пригодницька повість, художній історизм, автобіографізм, стрілецький тревелог, мандрівна література.

Наприкінці 1930-х рр., після повернення з радянського Харкова, Петро Франко, наймолодший син автора «Каменярів» та «Мойсея», на той час – гімназійний учитель руханки (фізкультури) та англійської мови у Львові та Яворові, знову взявся до письменницького ремесла¹. У січні 1937 р. з-під його пера з'явилася повість «Від Стрипи до Дамаску. Пригоди четаря УСС», а в листопаді того самого року його гумористичне оповідання «Телеграма» транслювали на львів-

¹ Стаття є продовженням студії: Тихолоз Н. Літературний доробок Петра Франка: у пошуках творчого «я». Сіверянський літопис. 2021. № 2. С. 75–91.

ському радіо². У 1938 р. на літературний конкурс газети «Діло» він подав своє оповідання «Меля»³.

У той час Петро Франко також захопився *перекладацькою діяльністю*. Зокрема, із американської літератури в його перекладі з'являються оповідання Ернеста Сетона-Томпсона (у Петра Франка – Ернест Томс Сітон) «Життєпис сірого Медведя» (Львів: Накладом видавництва «Неділя», 1937) та книга доктора Орисона Светта Мардена «Характер – це могутня сила» (Львів: Український Видавничий Інститут, 1937; серія «Бібліотека практичного знання»). За мотивами балади «Вільшаний король» («Erlkönig») видатного німецького письменника Й.-В. Гете Петро Франко написав поезію «Водяник» (1937)⁴, яка, щоправда, так і залишилася неопублікованою.

Найпомітніший здобуток його художньої спадщини цього періоду – повість «Від Стрипи до Дамаску», головним героєм якої є четар УСС.

Сенсаційна повість: пригоди, мандри, воєнна історія

Якщо книжка «В пралісах Бразилії» (1928) та тревел-оповідання зі збірки «Дядько Шкіпер» (1930) розширювали географію мандрів персонажів Петра Франка від Одеси до далекого Сибіру й далі на інший материк, до Бразилії й Аргентини, то пригодницька сенсаційна повість «Від Стрипи до Дамаску. Пригоди четаря УСС» переносила читачів на Близький Схід (до Туреччини, Сирії, Палестини) в арабсько-мусульманський світ.

Збір матеріалів до цього твору письменник розпочав ще в коломийській період. Зокрема, у листі до товариства «Просвіта» у Львові від 22 червня 1929 р. Петро Франко просив надіслати географічні дані про Сирію, Палестину й Арабію⁵, а в листі до Антона Крушельницького від 19 вересня 1929 р. сповіщав: «Пишу величеньку повість: пригоди четаря в Арабії. 200 ст. готових, решта буде готове до кінця року. Разом около 1000–1200 ст. письма або 220–250 ст. 8»⁶.

Щоправда, друком ця повість вийшла в січні 1937 р. у Львові, в серії «Українська бібліотека» (ч. 49) у видавництві Івана Тиктора. Обкладинку до книги виконав художник Едвард Козак.

У передмові до видання редакція окреслювала жанр твору як *сенсаційна повість*: «Вже сам заголовок повісти “Від Стрипи до Дамаску” нагадуватиме не одному якусь подорож, а між тим повість Петра Франка – це типова повість воєнного сенсаційного життя, багатого на різні пригоди, часом дуже неймовірного, що в ньому завжди дійсність тісно сплетена з видумкою.

Якщо не брати під увагу чисто сенсаційних повістей (а їх так страшенно мало в нас!), то “Від Стрипи до Дамаску” являється в українському письменстві одною з перших спроб. Має вона всі потрібні прикмети: живий стиль, безперервну зміну картин акції, міцні й дотепні діяльогі, швидкі події та виразних героїв – словом усе те, що потреба такій повісті.

Про вартість такої повісти – зайво говорити. Вона не тільки розбуджує уяву, не тільки відриває людину з тісного кола щоденного життя, але й впорскує тугу за цим завжди новим і завжди цікавим, за тим, що є основою людини-завойовника. І в тому саме вартість, в тому й сила цього рода повістей»⁷.

І справді, історичний сенсаційний тревелог Петра Франка «Від Стрипи до Дамаску. Пригоди четаря УСС» відривав читача від буденного життя й занурював в атмосферу мандрів, небезпек, бурхливих почуттів і захопливих пригод. Події, про які йдеться у повісті, охоплюють 1915–1918 роки. Головний герой твору – четар УСС, що прийшов жорстокої бої над Стрипою, зокрема, вів у наступ

² Львівське радіо. *Діло*. 1937. Чис. 261 (від 26. XI.). С. 10; Чис. 262 (від 27. XI.). С. 10.

³ Франко П. Меля (оповідання). *Діло*. 1938. Чис. 112 (від 25. V.). С. 3; Чис. 113 (від 26. V.). С. 3–4.

⁴ ЦДАЛ. Ф. 640. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 6.

⁵ ЦДАЛ. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6632. Арк. 5.

⁶ ЦДАЛ. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 21.

⁷ Франко П. Від Стрипи до Дамаску. Пригоди четаря УСС. Львів: Видавець Іван Тиктор, 1937. С. 5.

дві сотні отамана Семена Горука (виразна автобіографічна деталь⁸), пізнав вир Першої світової війни. «Людина в такий час не представляє вартости», «щохвилини хтось відходив у вічність або попадав у лічницю»⁹, – так характеризує небезпеки воєнного життя автор.

Головний герой під час відпустки прибуває зі своїм чурою (джурою) Василем до Відня, де в Союзі визволення України дістає розвідницьке спецзавдання налагодити контакти з Молодотурецьким комітетом. Відтак він вирушає Східним експресом із Відня до Стамбула з фальшивим кур'єрським портфелем, яким має привабити шпигунів і внести дезорієнтацію в їхні плани. Справжня ж мета поїздки четаря – докладно пізнати Туреччину, особливо «її провідних, чільних людей», бо ж «Туреччина мала стати союзником Визвольованої України»¹⁰.

Провідником молодого стрільця по Стамбулу стає турецький хлопчина-злодій Селім. Четар знайомиться не лише з історичними місцями Стамбула та його околиць (до речі, відвідує і гробницю українки-султани Роксолани, дружини султана Сулеймана), а й втрапляє в цілий шерех ситуацій і пригод із виявленням й переслідуванням шпигуна, виходить пораненим із бою біля порту й урешті дістає доручення в складі якогось австрійського відділу податися разом із німецькою армією до Аравії. А далі перед ним пролягає довга (понад 3 тисячі кілометрів!), повна небезпек дорога до Алеппо, Дамаска, Єрусалима, Акаби, Медини й Мекки... Шлях четаря УСС веде через зелені оази й золоті піски пустелі вздовж узбережжя Середземного та Червоного морів. Під час своїх карколомних мандрів він стає учасником національного протистояння між турками й арабами, що доходить до повстань і кривавих побоїщ. Виступаючи на боці арабської армії Файзала (до речі, Файзаль – реальна історична особа, перший і останній король Сирії та перший король Іраку), четар погоджується навіть одягнути арабське вбрання та вишколити для неї відділ стрільців та скорострільців. Окрім того, він допомагає арабським воїнам і як летун. Четареві імпонує дух національної свободи, що «п'янить» арабів на шляху здобуття своєї державності: «Дамаск! То слово, могло зелектризувати всіх арабів! На звук того слова всі були згори рішені зробити все...»¹¹. Їхня боротьба за свою незалежність нагадає боротьбу українців. Автор виразно говорить про потребу сильного лідера в такому протистоянні та проблему об'єднання довкола спільної національної мети.

Своєрідним обрамленням повісті «Від Стрипи до Дамаску» є образ коханої четаря, дівчини Дзюнки, що з'являється лише на початку та наприкінці сюжету. Цей образ «хімерної панночки з малиновими устами», із якою четар познайомився за вісім років до спецзавдання та яка «безповоротно полонила серця того стрільця саме при нагоді посвячення пам'ятника М. Шашкевича в Підлисю»¹², – промовиста автобіографічна деталь, що вказує на кохану автора Ольгу Білевич – Дзюнку, як її називав Петро Франко. Короткий лист від судженої на початку твору («Не можу бути твоєю») й не менш короткий наприкінці («Любий, чому не вертаєш? Дзюнка») – пояснюють ті внутрішні стимули, які штовхнули молодого четаря на таку далеку пригоду, за тисячі кілометрів, заледве не на край світу. «Зранена гордість гнала його все далі й далі від пригоди до пригоди, веліла шукати все нових небезпек...»¹³. Мотив дороги розпочинає і замикає сюжет: четар утікає від любої «примховатої судженої» та знову повертається до неї. Любовна історія додає цьому тексту легкої романтики й інтриги.

Екзотичні середземноморські й аравійські ландшафти (пустелі, верблюди, пальми, мигдалеві та оливкові гаї), сухий спекотний клімат, енергетика східних

⁸ Про цей період життя П. Франка див.: Тихолоз Н. Петро Франко: перерваний політ. Студія друга. Кризь вир війни: на землі і в повітрі. URL: <https://frankolive.wordpress.com/2019/06/25/петро-франко-перерваний-політ-2/>.

⁹ Франко П. Від Стрипи до Дамаску... С. 9.

¹⁰ Там само. С. 33.

¹¹ Там само. С. 119.

¹² Там само. С. 7.

¹³ Там само. С. 8.

базарів, соковита насолода тропічних фруктів (із яких четареві найбільше смакують свіжі дактилі – фініки), гіркота справжньої турецької кави чи терпкість чаю з цинамоном (корицею) – усе це майстерно передає шарм і атмосферу Сходу. Урешті, гостросюжетні, сповнені перипетій мандри головного героя закінчуються щасливо: він разом зі своїм чурою Василем повертається літаком до Легіону УСС. До речі, прототипом хлопця був чура Петра Франка Василь Готфрід¹⁴.

Любовна інтрига, екзотична тема, напружений пригодницький сюжет із помітною шпигунською лінією, що повертав до недалекого історичного минулого, засвідчували жанрово-стильові й тематичні пошуки Петра Франка як письменника в контексті тогочасної західноукраїнської літератури. І тут він зайняв гідне місце як один із творців жанру *сенсаційно-історичної пригодницької повісті*.

Жанр сенсаційної повісті в українській літературі не був новим. Наприкінці XIX ст. до нього зачисляли низку повістей і романів Івана Франка, як-от «Петрії і Довбуцуки», «Для домашнього огнища», «Основи суспільности»¹⁵. Однак, у міжвоєнний період запит на «сенсаційні» (пригодницькі) повісті був високим. Критики вказували навіть на те, що «ніша “сенсаційних творів” незайнята в українській літературі через орієнтування на “високі” жанри»¹⁶. «Сенсаційні» повісті мали велику популярність, а відтак були зорієнтовані на комерційний успіх і на масового читача. Літературознавець Лука Луців зазначав, що «до сенсаційної, чи шпигунської творчости, треба мати окремиї дар»¹⁷.

Серед творців цього популярного жанру в 30-х рр. XX ст. в західноукраїнському письменстві вирізнявся молодший від Петра Франка письменник Григорій Лужницький (псевдо Семен Ордівський, Богуслав Полянчик та ін.), відомий своїми сенсаційними пригодницько-шпигунськими («Перша ніч», 1928; «Товариші усміху», 1930; «Кімната з одним входом», 1931; «Годинник з надбитим склом», 1933; «Гальо!..Гальо!.. Напад на банк!», 1935) та сенсаційно-історичними повістями за мотивами доби козаччини («Багрянний хрест», 1937; «Срібний череп», 1937; «Чорна ігуменя», 1938). Літературознавиця Стефанія Андрусів навіть називала Г. Лужницького «першим, хто верстає шлях української сенсаційно-історичної повісті»¹⁸. У жанрі історично-пригодницької повісті працював у той час і Юрій Косач («Остання атака поручика Гагенав», 1933; «Сонце в Чигирині», 1934; «Затяг під Дюнкерк», 1936). Рисами авантюрно-сенсаційної поетики позначені й романи Гео Шкурупія «Двері в день» (1929), «Жанна-Батальйонерка» (1930), «Міс Адрієна» (1934); «Останній Ейджевуд» (1926) Юрія Смолича та йо-

¹⁴ Василь Готфрід був 1896 р. народження і походив із села поблизу Коломиї. У середині жовтня 1916 р. він був призначений чурою (джуурою, ад'ютантом) Петра Франка. За час служби Василь не раз виконував приватні прохання четаря, як-от передавав від Петра Франка продукти його сестрі Анні, носив листи до коханої Ольги Білевич, що мешкала у Полоничній тощо. Востаннє Петро й Василь бачилися в Красному (ймовірно перед виїздом П. Франка до Білгорода). У коломийській період свого життя Петро Франко підтримував із Василем листовні зв'язки, часом надсилаючи своєму колишньому чурі «дещо з літератури» [Лист Василя Готфріда до Ольги Франко від 23. II. 1967 р. (з приватного архіву родини Галуцуків)]. Наприкінці 1930-х років їхні контакти обірвалися. Згодом Василь замешкав у Чехословаччині, у селищі неподалік від Праги. 1966 р. Ольга Франко написала до нього листа. Відпис Василя Готфріда від 13 лютого 1967 р. на лист Петрової дружини зберігся у приватному архіві родини Галуцуків (онуків Петра Франка).

¹⁵ Див.: Легкий М. Проза Івана Франка: сенсаційна повість і скандальний роман. *Записки НТШ*. Т. CCLXIX: Праці Філологічної секції. Львів, 2016. С. 86–101; Луців Л. Іван Франко – борець за національну і соціальну справедливість. Нью-Йорк; Джерзі-Сіті, 1967. С. 468; Маковей О. Др. Іван Франко. *Зоря*. 1896. № 1 (від 1/13. I.). С. 18; Микитюк В. Іван Франко та Омелян Огоновський: мовчання і діалог. Львів, 2000. С. 182.

¹⁶ Вешелені О. Жанр «сенсаційної повісті» в українській еміграційній літературі. *Питання літературознавства: наук. зб.* Чернівці, 2013. Вип. 87. С. 314.

¹⁷ Луців Л. Шпигунська повість. *Свобода*. 1951. Чис. 66. С. 3.

¹⁸ Андрусів С. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років XX ст. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка; Тернопіль: Джура, 2000. С. 175.

го трилогія «Прекрасні катастрофи» (1932–1934); «Тигролови» Івана Багряного (1944)¹⁹ й ін.

Покоління письменників – колишніх вояків, четарів, старшин УСС та УГА, які пройшли фронти Першої світової, – до якого належав Петро Франко, також пробувало себе в цьому жанрі. Зокрема, Олесь Бабій був автором історичних воєнно-сенсаційних повістей «Перші стежі» (1931) та «Дві сестри. Повість зі записок старшини УГА» (1936)²⁰. До «сенсаційних» творів із історії воєнного життя можемо віднести й пригодницько-фантастичну повість «Чета крилатих. Дивні пригоди воєнних часів» (1928) Юрія Шкрумеляка та «знамениту» трилогію «Заметіль» («Курилася доріженька», «Перед навалою», 1928; «У зворах Бескиду», 1933) Романа Купчинського.

Не дивно, що «сенсаційні» повісті з воєнного життя мали підзаголовки «Пригоди четаря УСС» (у Петра Франка) чи «Повість зі записок старшини УГА» (в Олесь Бабія), які вказували не лише на зв'язок із недалеким історичним минулим, а й викликали довіру в читача й створювали ефект правдивого розповіді з уст очевидця. Бо як сюжетну історію сприймали як таку собі художню реконструкцію нещодавньої біографії авторів цих текстів, у якій «сплелась із вимуджкою правда» – саме так значилося в епіграфі до повісті Петра Франка. Наштовхувала на автобіографічне сприйняття сюжету й фотографія Петра Франка в однострої українського старшини, яка відкривала його повість «Від Стрипи до Дамаску». Не випадково Олесь Бабій у передмові до перевидання своєї повісти «Дві сестри» писав: «Живемо в часах, коли не тільки життя кожного українського письменника могло би бути темою і сюжетом повісти, але і кожна повість могла би бути матеріалом для нового літературного твору»²¹. І це, очевидно, було правдою.

Плагіатний скандал: привид Ловренса Аравійського

Повість Петра Франка «Від Стрипи до Дамаску» стала «сенсаційною» не тільки через свій пригодницький сюжет, але й через той скандал, який розгорнувся довкола неї відразу після виходу книжки в січні 1937 р. у Львові. Побачивши світ у популярній, дуже рекламованій серії «Українська бібліотека» відомого видавця Івана Тиктора (ч. 49), ця повість опинилась у центрі уваги прискіпливих критиків. Зокрема, 20 лютого 1937 р. у львівській щоденній газеті «Українські вісти» з'явилася стаття під назвою «Рідна скандалістика. Привид полк[овника] Лоуренса регочеться в виданні І. Тиктора» за підписом журналіста Володимира Дзися, у якій автор називав Петра Франка «найслабшим твором» свого Батька, «ноторійним плягіатором», що «робить велику кривду світлій пам'яті Івана Франка»²². А далі В. Дзись паралельно у двох колонках наводив фрагменти тексту з повісті Петра Франка «Від Стрипи до Дамаску» (1937) та з книги англійського археолога, письменника й розвідника Томаса Едварда Лоуренса «Бунт арабів» (1932), указуючи на літературну крадіжку «не лише теми, але й дослівного змісту»²³.

«Як мені відомо, п. Петро Франко – інженер і вернув недавно з Советів. Коли вже конче захотів бути письменником, то чому не написав книжки про советську дійсність, про большевицький «рай» в Україні, а лише заляпав болотом честь українського старшини й прізвище, що для нас так багато-багато значить. Чому?»

¹⁹ Див.: Утріско О. «Тигролови» Івана Багряного та галицький пригодницький роман 30-х років ХХ століття: проблема актуалізації типологічного зіставлення. *Парадигма: зб. наук. праць*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. Вип. 6. С. 123–131.

²⁰ Докладніше про це див.: Роздольська І. Літературний феномен Українських Січових стрільців: функціонування та структура покоління. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2020. С. 228.

²¹ Бабій О. Дві сестри. Повість зі записок старшини УГА. Чикаго, 1971. С. 3.

²² Дзись В. Рідна скандалістика. Привид полк. Лоуренса регочеться в виданні І. Тиктора. *Українські вісти*. 1937. Чис. 37 (375) (від 20. II.). С. 3.

²³ Там само.

... В обороні доброї слави українських писаних творів, я, нефаховий критик, запитує оцим Т[оварист]во Письменників і Журналістів імені Івана Франка: Що думаєте робити, панове, в обороні славного імені Вашого патрона? Чи дозволяете поширювати оту неславну «літературу»²⁴.

Одразу після цієї публікації В. Дзіся Петро Франко подав до Товариства письменників і журналістів імені Івана Франка (ТОПЖ), що діяло у Львові в 1925–1939 рр., листа з проханням розглянути цю справу. Одначе рада ТОПЖу на засіданні від 23 лютого 1937 р. вирішила, що не втручатиметься в суперечку між П. Франком і В. Дзісем, бо ж вони обидва не були членами згаданого товариства. Оскільки розлогу публікацію В. Дзіся, яка займала три шпальти газети, не можна було проігнорувати (тим паче, що журналіст публічно закликав членів ТОПЖу відреагувати на появу повісті П. Франка), то голова ТОПЖу Роман Купчинський у газеті «Діло» від 27 лютого 1937 р. публічно порадив Петру Франкові «попросити двох членів Т[оварист]ва для фахового розгляду зробленого йому закиду»²⁵.

Очевидно, до «фахового розгляду» так і не дійшло. Наступного дня, 28 лютого, в газеті «Діло» з'явилася стаття «Що таке плягіят», у якій безіменний автор, натякаючи на ситуацію щодо повісті Петра Франка (хоча жодних імен у дописі не названо!), зазначав, що ця «справа поки що не роз'яснена і не буде роз'яснена скоро» та що загалом «рішити, чи автор допустився плягіяту, не завсіди легко»²⁶.

Хоч би як там було, але, мабуть, Петро Франко таки послуговувався книгою Т. Е. Лоуренса, коли писав свою повість «Від Стрипи до Дамаску».

Томас Едвард Лоуренс (роки життя: 1888–1935), відомий також як Лоуренс Аравійський, належав до покоління Петра Франка й був дуже популярною особистістю у 20–30-х рр. ХХ ст. Завзятий археолог, мандрівник і шукач пригод у краях Османської імперії (до складу якої на ту пору входили сучасні Сирія, Ліван, частина Саудівської Аравії) та Єгипту, блискучий знавець арабської мови, її діалектів, побуту й звичаїв місцевого населення, а водночас англійський полковник і розвідник (свого часу був завербований як агент британської розвідки), він допомагав організувати повстання арабів проти Османської імперії, зокрема був воєнним радником штабу сирійського принца Фейсала та керував військовою операцією, у ході якої в турків було відвойовано Дамаск. Якийсь час Т. Е. Лоуренс був навіть радником Вінстона Черчилля з арабського питання, виконував дипломатичну місію на Паризькій мирній (1919–1920) і Каїрській (1921) конференціях. Після війни він пробував себе в летунстві та бронетанкових військах. Своє сповнене пригод і небезпек життя на Близькому Сході Лоуренс описав у мемуарах «Сім стовпів мудрости» (1926). Скорочений варіант цих мемуарів автор видав у 1927 р. під назвою «Повстання в пустелі»²⁷. Життя Т. Е. Лоуренса обірвала трагічна випадковість: він розбився на мотоциклі 13 травня 1935 р. Біографія Лоуренса ще за його життя скидалася на якусь неймовірну захопливу романтичну пригоду. Його образ, на думку деяких дослідників, навіть став одним із прототипів легендарного «агента 007» Джеймса Бонда²⁸. Постать Лоуренса як мандрівника, шпигуна, дипломата, чие життя до того ж обірвалося передчасно, до сьогодні інтригує й не залишає байдужими чимало його читачів.

Очевидно, імпонувала ця постать і Петрові Франку. Можливо, він навіть упізнавав у ній себе, як своє alterego. Тим паче, що в житті Лоуренса та Петра Франка було багато схожих біографічних етапів: фронти Першої світової, досвід

²⁴ Дзісь В. Рідна скандалістика... С. 3.

²⁵ Купчинський Р. Комунікат Ради «Топіж-у». *Діло*. 1937. Чис. 43 (від 27. II.). С. 4.

²⁶ [Б. п.] Що таке плягіят. *Діло*. 1937. Чис. 44 (від 28. II.). С. 7.

²⁷ Докладніше див.: Азамбаєв Р. Лоуренс Аравійський: пригоди британського інтелігента в суворій пустелі. URL: https://was.media/uk/2019-08-23-lourens-aravijiskij-prigodi/?fbclid=IwAR3U4nL2f-bq3ymt1QfQu6iXNYLQ2v7Sz6Vx8aJ56QsMEcunyl_HstOTesk.

²⁸ Див.: Жданов М. Кто вы, агент 007? Где МИ-6 прячет «настоящего» Джеймса Бонда. Санкт-Петербург: Вектор, 2008. 192 с.

розвідника, дипломата й летуна. До цього, мабуть, не зайвим буде додати ще й сильне бажання мандрувати, яке було властиве обом їхнім натурам. Звідси, напевно, і походить ота спроба приміряти на себе образ відомого шукача пригод та людини-легенди.

Висновки

Таким чином, авантюрно-сенсаційна повість Петра Франка – своєрідний феномен західноукраїнської історичної прози та пригодницької белетристики періоду міжвоєнтя, що, з одного боку, виростає з тяглої і плідної традиції української пригодницької та мандрівної літератури, а з іншого, defacto започатковує жанровий різновид «стрілецького тревелогу». Художнє переосмислення власного життєвого досвіду крізь призму естетично трансформованого автобіографізму дало змогу амбітному авторові поєднати реалістичну достовірність (особистісно-подієву, побутову, хронологічно- й культурно-історичну, географічно-топографічну) із неоромантичним духом пригод і випробувань. Попри закиди в плагіаті й можливий інтертекстуальний зв'язок із творчістю Ловренса Аравійського, повість Петра Франка в контексті українського письменства 1930-х рр. є явищем оригінальним та неординарним. Це вдала спроба белетризувати стрілецький військово-історичний і біографічний досвід у легкому, захопливому, гостросюжетному жанрі «масової» літератури для широкого читача, своєрідному «міксі» історизму, автобіографізму, авантюризму, сенсаційності, екзотизму та подорожно-мандрівного характеру як жанротворчих чинників.

References

- Azambaiev, R. (2019). Lourens Araviiskiy: pryhody brytanskoho intelihenta v suvorii pusteli [Laurens Araviiskiy: the adventures of a British intellectual in the harsh desert].
- Andrusiv, S. (2000). Modus natsionalnoi identychnosti: Lvivskiy tekst 30-kh rokiv 20 st. [Modus of national identity: Lviv text of the 1930s]. Lviv, Ukraine.
- Vesheleni, O. (2013). Zhanr «sensatsiinoi povisti» v ukraïnskii emihratsiïinii literatury [The genre of «sensational story» in the Ukrainian emigration literature]. *Pytannia literaturoznavstva: nauk. zb. – Questions of literary studies: scientific collection*. Vyp. 87. Chernivtsi, Ukraine.
- Zhdanov, M. (2008). Kto vy, ahent 007? Hde MY-6 priachet «nastoiashcheho» Dzheimsa Bonda [Who are you, Agent 007? Where MI6 hides the «real» James Bond]. Sankt-Peterburh, Russia.
- Lehkyi, M. (2016). Proza Ivana Franka: sensatsiïna povist i skandalnyi roman [Ivan Franko's prose: a sensational story and a scandalous novel]. *Zapysky NTSH – Memories of SSSH*. T. CCLXIX: Pratsi Filolohichnoi seksii. Lviv, Ukraine.
- Mykytiuk, V. (2000). Ivan Franko ta Omelian Ohonovskiy: movchannia i dialoh [Ivan Franko and Omelian Ohonovskiy: silence and dialogue]. Lviv, Ukraine.
- Rozdolska, I. (2020). Literaturnyi fenomen Ukraïnskykh Sichovykh striltziv: funktsionuvannia ta struktura pokolinnia [Literary phenomenon of Ukrainian Sich Riflemen: functioning and structure of generation]. Lviv, Ukraine.
- Tykholog, N. (2021). Literaturnyi dorobok Petra Franka: u poshukakh tvorchoho «ya» [The Literary Heritage of Petro Franko: in search of the Creative Self]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1. Chernihiv, Ukraine.
- Tykholog, N. (2019). Petro Franko: perervanyi polit. Studiia druha. Kriz vyr viiny: na zemli i v povitri [Petro Franko: an interrupted flight. Second studio. Through the whirlpool of war: on earth and in the air].
- Utrisko, O. (2011). «Tyhrolovy» Ivana Bahrianoho ta halytskyi pryhodnytskyi roman 30-kh rokiv 20 stolittia: problema aktualizatsii typolohichnoho zistavlennia [Ivan Bahriany's «Tyhrolovy» (Tiger Hunters) and the Galician adventure novel of the 1930s: the problem of actualizing the typological comparison]. *Paradyhma: zb. nauk. prats – Paradigm: collection of scientific works*. Vyp. 6. Lviv, Ukraine.

Тихолоз Наталія Богданівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри української преси Львівського національного університету імені Івана Франка (вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна).

Nataliya Tykholoz B. – PhD in Philological Sciences, Senior Researcher, Associate Professor of the Department of Ukrainian Press, Ivan Franko National University of Lviv (1, Universytetska Street, 79000, Lviv).

E-mail: ntykholoz@ukr.net

PETRO FRANKO'S SHOOTING TRAVELOGUE «FROM STRYPА TO DAMASCUS. ADVENTURES OF THE CHOTAR (PLATOON LEADER) OF USS»

The article is devoted to the sensational-adventure story of Petro Franko «From Strypa to Damascus. Adventures of the chotar (platoon leader) USS» (1937). The purpose of the study is to reveal the genre-style features of the work, its creative and publishing history, the circumstances of publication and critical reception. The research methodology is based on historical-literary, textual, genealogical and stylistic approaches using biographical, bibliographic, cultural-historical methods. The scientific novelty of the study lies in the first Ukrainian literary criticism systematic understanding of the artistic phenomenon of the sensational-historical story by Petro Franko, as well as in the substantiation and scientific legitimization of the concept of a "shooting travelogue". The plot of the story covers events of the period of the First World War and national liberation struggles (in particular 1915–1918). The protagonist of the work is a chotar (platoon leader) of USS, who after military training and combat experience (in particular, battles over the Strypa) performs a diplomatic mission in the Middle East (in Turkey and Arabia), combined with special scouting tasks. The main plot role in the story is played by the hero's journey from Vienna to Istanbul, and then to Aleppo, Damascus, Jerusalem, Aqaba, Medina and Mecca, through oases and deserts along the Mediterranean and Red Seas, which ends with a happy return by plane to USS Legion. Professional genealogical analysis reveals in the genre-stylistic nature of the work elements of artistic historicism, transformed autobiography, adventurous plot construction (with a noticeable espionage mission line), exotic cultural geography and anthropology, neo-romantic characterization, love affair. Particular research attention has been paid to the «plagiarism scandal» regarding the work, linking Petro Franko's story «From Strypa to Damascus» with the book by English archaeologist, writer and scout Thomas Edward Lawrence, «The Arab Revolt» (1932), on the basis of individual thematic and plot borrowings. A detailed literary analysis gives grounds to draw a conclusion about Petro Franko as one of the brightest creators of the genre of sensational-historical adventure story in the context of that time Western Ukrainian literature in particular and the history of Ukrainian literature in general.

Key words: sensational-adventure story, art historicism, autobiography, shooting travelogue, traveling literature.

Дата подання: 19 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 22 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Тихолоз, Н. Стрілецький тревелог Петра Франка: «Від Стрипи до Дамаску. Пригоди четаря УСС». *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 130–138. DOI: 10.5281/zenodo.5079810.

Цитування за стандартом APA

Тыкхолз, N. Striletskyi treveloh Petra Franka: «Vid Strypy do Damasku. Pryhody chetaria USS» [Petro Franko's Shooting Travelogue «From Strypa to Damascus. Adventures of the Chotar (Platoon Leader) USS»]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 130–138. DOI: 10.5281/zenodo.5079810.

УДК 929.52:81'373.232

George Welyczkowsky (Welleck)

РОДИННІ ЗВ'ЯЗКИ БЛАЖЕННОГО ВАСИЛЯ ВЕЛИЧКОВСЬКОГО З ПРЕПОДОБНИМ ПАЇСІЄМ ВЕЛИЧКОВСЬКИМ ТА ЧЕРНІГІВЩИНА

DOI: 10.5281/zenodo.5106248

© G. Welyczkowsky, 2021. CC BY 4.0

Праця присвячена двом значним та видатним українським діячам, які мають одне і те саме прізвище: преподобному Паїсію Величковському (1722–1794) та блаженному Василю Величковському (1903–1973). Прп. Паїсій визнаний Православною Церквою святим. Він був канонізований у 1988 році з нагоди тисячоліття Хрещення Київської Русі, попередниці України. Бл. Василя визнано мучеником Української Греко-Католицької Церкви та блаженним у 2001 році Папою Римським Іваном-Павлом II. В автобіографії прп. Паїсій писав, що він був 11-м із 12-ти братів і сестер і останнім живим членом його найближчої родини. Родинна лінія прп. Паїсія вимерла з його смертю. Бл. Василь все життя був безшлюбним, але мав двох сестер із сім'ями, які живі до теперішнього дня. Нещодавно з'явилися знахідки, які свідчать про те, що предки прп. Паїсія та бл. Василя колись мешкали на Чернігівщині в Україні. Окрім того, прізвище «Величковський» простежується за родовим походженням у Литві, починаючи з родин XIV ст. Дізнання, чи прп. Паїсій та його родина мають спільних предків з бл. Василем, не лише вирішить постійне питання, на яке у самого бл. Василя остаточної відповіді не було, але також може стати ще однією позитивною силою християнської єдності між Українською Греко-Католицькою Церквою та Православною Церквою України. У випадку, якщо вони пов'язані між собою, дві Церкви, які стали правонаступниками хрещення України в 988 році, могли б відзначати родинну лінію, яка колись жила на Чернігівщині та яка призвела до канонізації святого в Українській Православній Церкві та блаженного мученика в Українській Католицькій Церкві. Дотепер не було серйозно досліджено, як пов'язані ці дві впливові, видатні та святі особи.

Ключові слова: Паїсій Величковський, Василь Величковський, Феодор Величко, Литва, Новогрудок, Велички, Любеч, Чернігівське воєводство, Чернігівська область, Сирокомла.

Two Prominent Ukrainian Figures

The Ukrainian nation has been blessed with many historically important and prominent figures dating back to the baptism of Kyivan Rus' in 988 by St. Grand Prince Volodymyr the Great (Ukr: *Володимир Великий*).¹ Two such figures were known by the surname Velychkovsky (Ukr: *Величковський*). They are Venerable

¹ Volodymyr the Great. (n.d.). *Internet Encyclopedia of Ukraine*: <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\V\O\VolodymyrtheGreat.htm>.

Paisius Velychkovsky (1722–1794)² and Blessed Vasyl Velychkovsky (1903–1973).³ Ven. Paisius' grandfather was Rev. Ivan Velychkovsky (1640?–1701),⁴ an arch-priest and famous poet and author from Poltava, Ukraine. How Ven. Paisius and his ancestors are related to Bl. Vasyl Velychkovsky has never been seriously explored.

Ven. Paisius wrote in his autobiography that he was the 11th of 12 siblings and that he was the last living member of his family so his family line became extinct with his passing. Bl. Vasyl was the oldest of three siblings and his parents were part of large families that have grown and multiplied since his passing. They are many in number and are spread around the entire world. Over the course of at least a century, many have posed the question of whether the Velychkovsky family that Bl. Vasyl descended from is in some way related to Ven. Paisius and his lineage.

The Ukrainian Greek Catholic Church as well as the Ukrainian Orthodox are both successor churches to the acceptance of Christianity by St. Grand Prince Volodymyr the Great of Kyiv in 988. The Ukrainian Greek Catholic Church evolved from the Union of Brest, an agreement, proclaimed in 1596 between the Ruthenian (Ukrainian-Belarusian) Orthodox church in Poland and Lithuania (*Ukr: Лубва*) and the Holy See.⁵ Since then, unity between the two churches has been elusive, challenged by many obstacles resulting in centuries of division. After seven centuries, the Ukrainian Orthodox Church formally broke from Russia and Russian Orthodoxy when in Istanbul on January 6, 2019 Ecumenical Patriarch Bartholomew I, the spiritual leader of the Eastern Orthodox church handed a Tomos of Autocephaly containing a decree of independence to Metropolitan Epiphanius of Ukraine.⁶ In the last 60 years since the Second Vatican Council (1962–1965) a lot of progress has been made between the Orthodox and Catholic churches, both on a theological level and practical level.⁷

Determining whether Ven. Paisius and his family share the same ancestry with Bl. Vasyl and his family would not only resolve a standing question that Bl. Vasyl himself had no definitive answer to, it could also serve as another positive force for Ukrainian unity between the Ukrainian Greek Catholic Church and the Orthodox Church of Ukraine. In the event that they are related, the Ukrainian nation and its two churches that are successors to Ukraine's baptism in 988 could celebrate a family line that once lived in Chernihivshchyna and produced two prominent, famous, and saintly figures. One that was canonized a saint in the Ukrainian Orthodox Church and the other beatified as a martyr in the Ukrainian Catholic Church.

Venerable Paisius Velychkovsky

Venerable Paisius (Petro) Velychkovsky (1722–1794) was born in Poltava, Ukraine and was a Ukrainian Eastern Orthodox ascetic, writer and theologian who helped spread the concept of the spiritual elder to the Slavic world known as staretsdom.⁸ He studied at the Kyivan Mohyla Academy (1735–1739) but withdrew in order to devote himself completely to monastic life. He moved to his great grandfather's ancestral home of Lyubech (*Ukr: Любеч*) and became a novice at the

² Velychkovsky Paisii. (n.d.). *Internet Encyclopedia of Ukraine*: <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\VE\VelychkovskyPaisii.htm>.

³ Sianchuk, J. C. (2014, September). Father of the Underground Church in Ukraine. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, pg. 31, 52.

⁴ Шумило С. В. (2020). До питання про походження роду прп. Паїсія Величковського і його зв'язки з Чернігівщиною. *Сіверянський літопис* (1), pg. 149.

⁵ Church Union of Berestia. (n.d.). *Internet Encyclopedia of Ukraine*: <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\CH\ChurchUnionofBerestia.htm>.

⁶ Gall, Carlotta. Ukrainian Orthodox Christians Formally Break from Russia. *New York Times*, January 6, 2019. <https://www.nytimes.com/2019/01/06/world/europe/orthodox-church-ukraine-russia.html>.

⁷ Guigou, C. (2020, July 7). Major obstacles to unity with Orthodox are resolved. What's left? *Aleteia*: <https://aleteia.org/2020/07/07/major-obstacles-to-unity-with-orthodox-are-resolved-whats-left-interview/>.

⁸ Velychkovsky Paisii. (n.d.). *Internet Encyclopedia of Ukraine*.

Saint Anthony of the Caves Monastery.⁹ In 1746 he traveled through Istanbul to Mount Athos where he was accepted into the Monastery of Christ Pantocrator. In 1779, Ven. Paisius moved to the Moldavian monastery in Neamț where he was named archimandrite in 1790.¹⁰ Under his leadership the Neamț monastery emerged as an important center for Slavonic theology and philosophy.¹¹ He is recognized as one of the major figures of Orthodox spirituality from the 18th century and is considered the father of the Orthodox monastic revival.¹² He is buried in the monastery church at Neamț where his grave is still greatly venerated. The Romanian Church and Mount Athos were the first to venerate him formally as a saint, and subsequently he was canonized by the Orthodox church in June 1988 on the occasion of the millennium of the Baptism of Kyivan Rus'.¹³ The holy relics of Ven. Paisius were uncovered in 1846, 1853, 1861 and 1872, and were found to be incorrupt.¹⁴

Blessed Vasyl Velychkovsky C.Ss.R. Bishop and Martyr

Blessed Vasyl Velychkovsky (1903–1973) was born a little less than 200 years after Ven. Paisius' birth in Stanislaviv, modern day Ivano-Frankivsk, Ukraine. He was a Ukrainian Redemptorist priest, and later bishop of the Ukrainian Greek Catholic Church, one of the Eastern Catholic Churches in communion with Rome. While Bl. Vasyl was serving as a priest in 1946, the Ukrainian Greek Catholic Church was declared an illegal body by the Soviet Union. Its hierarchy was arrested and thousands of clergies, religious and laity were imprisoned, tortured, and killed for their faith. Among those placed on death row and imprisoned and tortured was Bl. Vasyl Velychkovsky. He was tortured for his Christian faith by inhumane and unthinkable acts: electrocution, isolation, starvation, sleep deprivation, water torture, toxic injections, threats, violence, prolonged repetitive questioning, freezing, hard labor, confinement in crates, etc.¹⁵ Sensing his imminent death in 1972, the Soviets exiled him. In June 1973 he died in Canada from the injuries and torture he endured for many years.¹⁶ In 2001, Pope John Paul II during a pastoral visitation to Lviv, Ukraine, beatified Bl. Vasyl Velychkovsky and declared him a Christian martyr for his faith.¹⁷

Thirty years after his death, Bl. Vasyl Velychkovsky's body was found to be almost incorrupt. His toes that had been frozen during his imprisonment had fallen off and were subsequently divided to be used as holy relics. Bishop Julian Voronovsky who himself was ordained to the priesthood by (Bishop) Bl. Vasyl, called him "*The Father of the Underground Church*". On July 20, 2014 during the All-Ukraine Pilgrimage to Zarvanytsia, Ukraine, Patriarch Sviatoslav solemnly proclaimed Blessed Vasyl to be the Patron of Prison Ministry of the Ukrainian Greek Catholic Church. Bl. Vasyl's intact remains are enshrined at the shrine at St. Joseph's Ukrainian Catholic Church in Winnipeg, Manitoba, Canada.

Ven. Paisius and Bl. Vasyl were born almost 200 years apart and they share the same surname. In March 2020, Serhiy V. Shumylo published a novel paper in the *Siverian Chronicle* that explored Ven. Paisius Velychkovsky's genealogy.¹⁸ Most recently, a detailed rodovid (*Ukr: родовід*) or family tree, sought for close to 100 years was discovered by Dr. Zynovia Sluzhyns'ka (*Ukr: Д-р Зиновія Служинська*) among papers belonging to her grandmother Zynovia Volynets nee Velychkovska,

⁹ Velychkovsky Paisii. (n.d.). *Internet Encyclopedia of Ukraine*.

¹⁰ IBID.

¹¹ IBID.

¹² McGuckin, J. A. (2009). The Life and Mission of St. Paisius Velichkovsky. 1722–1794. An Early Modern Master of the Orthodox Spiritual Life. *Spiritus. A Journal of Christian Spirituality* (9 (2)), pg. 168.

¹³ IBID, pg. 158.

¹⁴ Venerable Paisius Velichkovsky. (n.d.). *Orthodox Church in America*: <https://www.oca.org/saints/lives/2020/11/15/103311-venerable-paisius-velichkovsky>.

¹⁵ Kavats, K. (2014). The arrest and imprisonment of Bishop Vasyl' Velychkovs'kyi, 1945–1955.

¹⁶ Vasyl Velychkovsky. (n.d.). *Wikipedia*: https://en.wikipedia.org/wiki/Vasyl_Velychkovsky.

¹⁷ Sianchuk, J. C. (2014, September). Father of the Underground Church in Ukraine. pg. 30.

¹⁸ Шумило, С. В. (2020). До питання про походження поду Прп. Паїсія Величковського... pg. 144–163.

(1889–1971) in Lviv, Ukraine. The rodovid, dated October 3, 1928 was written by Volodymyr Kmetyk (1903–1983),¹⁹ Bl. Vasyl's paternal cousin. S. Shumylo's paper combined with V. Kmetyk's rodovid and Polish, Ukrainian and Lithuanian historical sources suggest that Ven. Paisius' ancestors may have come from Lithuania from the same ancestral pool that Bl. Vasyl's ancestors came from.

Figure 1 – Relics of Ven. Paisius Velychkovsky at the Neamț Monastery, Romania

Figure 2 – Holy relics of Blessed Bishop Vasyl Velychkovsky at the shrine at St. Joseph's Ukrainian Catholic Church in Winnipeg, Manitoba, Canada

Recently discovered evidence suggests that their paternal ancestors and relatives at one point lived in Lithuania and later in the Chernihiv region of Ukraine, including the village of Velychky near the town of Lyubech. Coincidentally, Ven. Paisius' ancestor moved from Chernihiv to Poltava.²⁰ while Bl. Vasyl's ancestor moved from

¹⁹ Свобода. (1983). Ч. 241, ст 3. Retrieved from: <http://www.svoboda-news.com/архив/pdf/1983/Svoboda-1983-241.pdf>.

²⁰ Шумило, С. В. (2020). До питання про походження роду Прп. Паїсія Величковського... рг. 146.

Velychky to Halychyna, to an area occupied today by the village of Horokholyna, at roughly the same time. Ven. Paisius was a Ukrainian Orthodox monk and came from a priestly family beginning with his grandfather. Bl. Vasyl was a Ukrainian Catholic bishop who also came from a long line of priests and the first two priests in Bl. Vasyl's lineage were orthodox priests. Both of their mothers and grandmothers became nuns after their husbands' deaths. At approximately the same period of time, both had ancestors named Luka Velychkovsky, as well as multiple ancestors named Ivan Velychkovsky. Family trees beginning in the 17th century have been reconstructed for both. Combined with historical documentation a clearer picture of a common ancestry begins to emerge.

Origins and Ancestry

The origin and evolutionary patterns of the Velychkovsky family are in a sense analogous with those of Kyivan Rus', modern day Ukraine. Analogous when considering the role cities such as Novhorod, (*Ukr: Новгород*), Novohrodok (*Ukr: Новогородок*), Chernihiv (*Ukr: Чернігів*), Poltava (*Ukr: Полтава*) and Lyubech (*Ukr: Любеч*) played in their respective developments as well as the roles of the Kingdom of Poland (*Ukr: Королівство Польське*), the Grand Duchy of Lithuania (*Ukr: Велике Князівство Литовське*), the Polish-Lithuanian Commonwealth (*Ukr: Річ Посполита*).

According to legend, the origin of Ukraine has its beginning in the 6th century with the founding of its capital Kyiv (*Ukr: Київ*), by three Polian brothers and a sister.²¹ A little less than three centuries later, Kyiv was conquered by Varangian Prince Oleh (*Ukr: князь Олег*) from Novhorod, marking the beginning of the rule of the Riuryk Dynasty (*Ukr: Династія Рюриків*).²² Generations later in 988, the former ruler of Novhorod, Grand Prince Volodymyr the Great (*Ukr: Володимир Великий*), son of Malusha Malkovna (*Ukr: Малуша Малковна*) from Lyubech,²³ baptized Kyivan Rus', the predecessor to Ukraine.²⁴ Later, his son and three-time prince of Novhorod, Yaroslav the Wise (*Ukr: Ярослав Мудрий*), grew Kyivan Rus' to its greatest extent.²⁵

By the early XIII century Lithuania arose as a power under the Lithuanian King Mindaugas (*Ukr: Миндовг*). In 1253 he was crowned a Catholic king in the town of Novohrodok, a city 500 miles southwest of Novhorod that today is a part of Belarus (*Ukr: Білорусь*).²⁶ Mindaugas established Novohrodok as the first capital of the Grand Duchy of Lithuania.²⁷ By 1387, a part of western Ukraine fell under Polish rule while northern and central Ukraine fell under the rule of the Grand Duchy of Lithuania whose descendants extended the rule of the Riuryk dynasty through marriage. Lithuanian rule continued over Ukrainian lands for centuries.²⁸

Michal Minigajło and Jacob Mingaila

On October 2, 1413 in the town of Horodło (*Ukr: Городло*), a treaty which strengthened the indissoluble character of the Polish-Lithuanian Union while carefully

²¹ Kyiv. (n.d.). *Internet Encyclopedia of Ukraine*: <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\KY\Kyiv.htm>.

²² Oleh, Prince. (n.d.). *Internet Encyclopedia of Ukraine*: <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\O\L\OlehPrince.htm>.

²³ Азбелев, С. Н. (2007). *Устная история в памятниках Новгорода и Новгородской земли*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин. pg. 90.

²⁴ Volodymyr the Great. (n.d.). *Internet Encyclopedia of Ukraine*: <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\V\O\VolodymyrtheGreat.htm>.

²⁵ Yaroslav the Wise. (n.d.). *Internet Encyclopedia of Ukraine*: <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\Y\A\YaroslavtheWise.htm>.

²⁶ Миндовг, король пруссов и литвинов. Войшелк, сын Миндовга. (n.d.). *Краткая история Беларуси за последние 1000 лет*: <http://history-belarus.by/pages/figures/mindowg.php>.

²⁷ IBID.

²⁸ The Ukrainian lands making part of the Great Lithuanian Principality and of other States. (n.d.). *THELIB*: <https://thelib.info/tehnologii/2940383-the-ukrainian-lands-making-part-of-the-great-lithuanian-principality-and-of-other-states/>

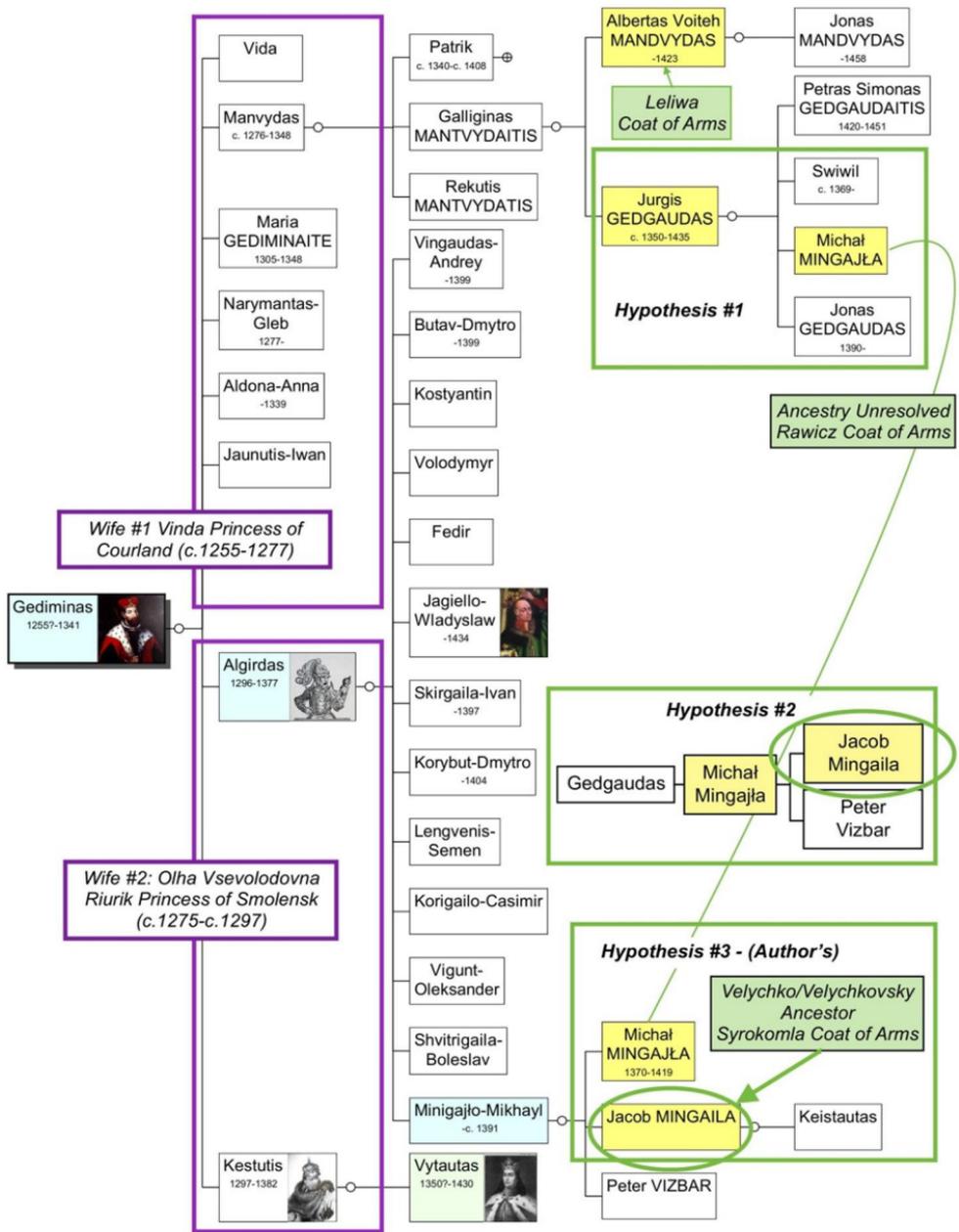

Figure 3 – Partial Hypothetical Gediminas Family Tree – Names in yellow were recipients of Polish Coats of Arm at the Union of Horodło. Vytautas who represented Lithuania at the Union of Horodło in green shaded box. There are at least three versions of who MichałMingajła’s father was. Velychko/Velychkovsky ancestor circled in red. This diagram assumes Gediminas had children by three different wives (violet boxes) and that Algirdas had two wives

balancing Polish and Lithuanian interests was signed between Poland and Grand Duke Vytautas (*Ukr: Вітовт*) from Lithuania. As part of the treaty, 47 Lithuanian nobles received rights to various Polish coats of arm.²⁹ Among them was Jacob Mingaila (*alt: Jan Minigel Ukr: Якуб Мінігайло*), who received rights to the Syrokomla (*Ukr: Сирокомла*) coat of arms.³⁰ The Rawicz (*Ukr: Равич*) coat of arms was granted to Michał (Mykolla) Minigajło (*alt: Mingailas, Minigajło, Minigał Ukr: Міхал Мінігайло*)

²⁹ Sužiedėlis, S. (n.d.). Horodle, Union of. *Encyclopedia Lituanica II*. Boston, Massachusetts. pg. 443–444.

³⁰ Górzyński, S., & Kochanowski, J. (1990). *Herby Szlachty Polskie*. Warszawa: Uniwersytetu Warszawskiego. pg. 145–146.

castellan of Vilnius. Michal Minigajło is thought to be related to Jacob Mingaila, bearer of the Syrokomla coat of arms.³¹

Information Michal Minigajło's ancestry is sparse but several hypotheses have emerged about the identity of his father. Hypothesis #1 promotes him as the son of Jurgis Gedgaudas (*alt: Gedihold Ukr: Гедигольд*), brother of Albertas Manvydas (*Ukr: Альберт Войцех Монивид*).^{32 33 34} Some associate him with Prince Butovt (*alt: Demetrius Ukr: Бутав-Дмитро*) (1359–1399) who was Algirdas' (*Ukr: Ольгерд*) son.³⁵ Hypothesis #2 was formed by Historian E. Chernets'kyi and genealogist Z. Sluzhyn'ska. They wrote that Michal Minigajło's father was Gedgaudas, the head of Oshmy any and a castellan from Vilnius³⁶ who they surmised was the son of the Novhorod prince Minigajło, son of Algirdas.³⁷ New data however, shows that Michal Minigajło's signature always appeared before the signature of Albertas Manvydas in documents from Vytautas the Great, which mean she held a higher position in the Grand Duchy of Lithuania than Albertas.³⁸ This brings to question Hypothesis #2 because if Michal Minigajło was the son of Gedgaudas, he would have been two generations younger than Vytautas and a generation younger than Albertas Manvydas. It is unlikely that someone that much younger would be closer to Vytautas than Albertas Manvydas. Hypothesis #3 argues that Albertas Manvydas, Gedgaudas, Michal Minigajło and Jacob Mingaila all received coats of arms at the Union of Horodło, so it is likely that they may have been from a similar generation. Considering this and the patrimony of surnames, Michal Minigajło generationally lines up as the son of Minigajło, son of Algirdas and brother of Jacob Mingaila. All three hypotheses suggest that both Michal Minigajło and Jacob Mingaila are descendants of King Gediminas.

The Lithuanian recipient of the Syrokomla coat of arms was Jacob Mingaila who was among the boyars of the Grand Duchy of Lithuania who converted to Christianity, received the rights and privileges of the Polish gentry, as well as the right to use the Polish coats of arms.³⁹ He was an influential Samogitian (*Ukr: Самогітянин*) noble (i.e. boyar)⁴⁰ and one of the most influential nobles of Kaltinénai (*Ukr: Колтиняни*), a town in Lithuania about 137 miles northwest of Vilnius.⁴¹ He was close to Grand Duke Vytautas the Great where he held various responsible positions^{42 43} and was referred to as a "Samogitian elder".⁴⁴ He was mentioned in either 1406 or 1408 together with his brother Peter Vizbar as having met with Kűchmeister, an official of the Order who ruled Samogitia at that time.⁴⁵ In 1412, he along with his brother Peter Vizbar, his son

³¹ Служинська, З., & Чернецький, Е. (2001). Князі і Шляхта Велички (Величковські). *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства* (Випуск II), pg. 183.

³² Jurgis Gedgaudas. (n.d.). *GENI*: <https://www.geni.com/people/Jurgis-Gedgaudas/6000000014913002876>.

³³ Petrauskas, Rimvydas (2003). Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a. (in Lithuanian). *Aidai*. pg. 77.

³⁴ Городельская уния. (n.d.). Retrieved from: <https://www.litviny.net/104310861088108610761077108311001089108210721103-1091108510801103.html>.

³⁵ Beauvois, D. B. (1991). *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832* (Vol. 2: Szkoły podstawowe i średnie). Lublin. pg. 166.

³⁶ Служинська, З., & Чернецький, Е. (2001). Князі і шляхта Велички (Величковські). *Генеалогічні записки Українсько геральдичного товариства* (Випуск II), pg. 182–184.

³⁷ *IBID*.

³⁸ Пятраўскас, Р., & Макараў, М. (2015). Літоўская знаць у канцы XIV–XV ст.: Склад–структура–улада. Смаленск: Інбелкульт. pg. 270.

³⁹ Городельская уния. (n.d.). Retrieved from: <https://www.litviny.net/104310861088108610761077108311001089108210721103-1091108510801103.html>.

⁴⁰ Пятраўскас, Р., & Макараў, М. (2015). Літоўская знаць у канцы XIV–XV ст.: Склад–структура–улада. pg. 270.

⁴¹ Kaltinėnų krašto bajorai XIV a. pabaigoje – XV a. pradžioje. (2010). *Voruta. It*: <http://www.voruta.lt/kaltinenu-krasto-bajorai-xiv-a-pabaigoje-%E2%80%93-xv-a-pradzioje/>; Lietuvos Metrika. Kn. 3, p. 50.

⁴² *IBID*.

⁴³ Almonaitis, V. (2011). Kaltinėnų krašto bajorai XIV a. pabaigoje – XV a. pradžioje. *Lietuvos istorijos metraštis*, pg. 85–92.

⁴⁴ *IBID*. pg. 87–88.

⁴⁵ *IBID*.

Kestaut (*alt: Kstautas or Keistautas*) were called elders of Vilnius.⁴⁶ Jacob, his brother and son, along with 27 other nobles were also mentioned in a donation deed issued by Grand Duke Vytautas in 1415 to the nobles of the Kaitinėnai region and in letters of the Order's Marshal sent in 1419.^{47,48}

Research into the most prominent noblemen of Vytautas' epoch shows that their high status could be accounted for by their descent.⁴⁹ Their parents belonged to then ruling elite,⁵⁰ thus the Union of Horodło drove the institutionalization of the social élite which attributed to the appearance of estate privileges.⁵¹

Prince Teodor Velychko and Dutchess Druzhiyana Voronetska

More than 150 years later, in 1578, Prince Teodor (*alt: Fedir Ukr: Федір*) Welychko (*alt: Wieliczko Ukr: Величко*), a Lithuanian nobleman in Novohrodok who was married to Dutchess Druzhiyana Voronetska (*alt: Woronieckq Ukr: князівня Дружияна Воронецька*) in Novhorodok, is mentioned in the constitution as a bearer of the Syrokomla coat of arms with variation,⁵² the same coat of arms that was granted to Jacob Mingaila. The Velychko family in Lithuania likely grew and expanded in the region because by 1641, the surnames Velychko and Velychkovsky are mentioned multiple times in the Lithuanian Archaeographic Collection as land owners in the Trakai district near Vilnius in 1641.⁵³ Evhen Chernets'kyi and Z. Sluzhyns' karpoposed that the Velychkovsky surname evolved from the surname Velychko⁵⁴ akin to the historical account of the Sanhushko (*var: Sanhuszko Ukr: Сангушки*) surname. Alexander, the grandson of Algirdas who was the great grandson of Gediminas lived in the first half of the 15th century and served as prince (1433–1443). His givend name of Alexander, in a tenderly reduced form would sound like Alexandrushko, then Sandrushko and over time was shortened to the endeared form of Sanhushko.⁵⁵ The nickname Sanhushko was subsequently adopted by his descendants as their surname, creating a new familial line.

Additional traces of the Velychko and Velychkovsky families's existence in Lithuania are evident to this day by the vitue of a village named Veličkava (*alt: Velychkova*)⁵⁶ in the Trakai district (Vilniaus apskritis) in Lithuania about 16 mi (or 26 km) west of Vilnius, the country's capital city.

In 1790, a testimony consisting of recorded documents that confirmed the Velychko family's rights to Syrokomla, was submitted by Teodor Velychko's descendants and were recognized by the Mohylansky Noble Deputy Assembly (*Ukr: Могилівське дворянське депутатське зібрання*).⁵⁷ Years later, Rev. Joseph Velychkovsky (*Ukr: о. Йосиф Величковський*) (1821–1903), a pastor in Chertizh (*Ukr: Чертиж*), Ukraine, wrote a testimony describing his oldest ancestor as a Lithuanian named Barabash (*Ukr: Барабаш*) who had noble rights, and who moved from Lithuania to the village of Velychky near Lyubech in Chervivshchyna, Ukrainewith two brothers.⁵⁸ One brother moved to Moscow, the other's destiny is

⁴⁶ Пятраўскас, Р., & Макараў, М. (2015). Літоўская знаць у канцы XIV–XV ст.: Склад–структура–улада. рг. 270.

⁴⁷ IBID.

⁴⁸ IBID.

⁴⁹ Petrauskas, R. (2002). The Lithuanian nobility in the late-fourteenth and fifteenth centuries: composition and structure. *Lithuanian Historical Studies*, 1–22, рг. 8.

⁵⁰ IBID.

⁵¹ IBID.

⁵² Niesiecki, K. (1842). *Herbarz Polski* (Vol. 9). рг. 296–297.

⁵³ Щербицкий, О. (1871). *Археографический сборник документов* (Vol. 5), рг. 25, 26, 35, 44, 46, 47, 52, 55, 57, 60, 62, 63.

⁵⁴ Служинська, З., & Чернецький, Е. (2001). Князі і шляхта Велички (Величковські). рг. 182.

⁵⁵ КНЯЗІ САНГУШКИ «RODV. WYELKIEGO. KNIZE. LITHEWSKIÉ. OLGIERDOWA». (n.d.). *Володимир-Волинський історичний музей*: <http://volodymyrmuseum.com/naukovi-statti/57-knyazi-sanhushky-rodv-wyelkiego-knize-lithewski-olgierdowa-vstup-mynuvshyni-dynastii-sanhushkiv-prysviatylo-uvahu-bahato-heraldystiv-istorykiv-suchasnykiv-kotri-neridko-buly-blyzkymy-do-kniazivskoi-familii-sere>.

⁵⁶ Veličkava. (n.d.). *Wikipedia*: <https://lt.wikipedia.org/wiki/Veličkava>.

⁵⁷ Служинська, З., & Чернецький, Е. (2001). Князі і шляхта Велички (Величковські). рг. 182.

⁵⁸ Кметик, В. (1928). Родовід Величковських. Саджава: *George Welyczkowski Archives*. рг. 2–3.

unknown and Barabash himself and/or his family relocated to the village of Horokholyna (*Ukr: Горохоліна*), Ukraine when it was largely forest, effectively starting the Ukrainian Velychkovsky family line that Bl. Vasyl Velychkovsky (*Ukr: Бл. Василь*) descended from.⁵⁹ In 1928, Volodymyr Kmetyk (*Ukr: Володимир Кметик*) the son of Bl. Vasyl's aunt Hlykeria (*Ukr: Гликерія*) Kmetyk nee Velychkovska, preserved a transcript of Rev. Joseph Velychkovsky's notes, as well as a family tree that begins with Barabash and includes two drawings of the Velychkovsky family coat of arms – Syrokomla.⁶⁰ Bl. Vasyl in his autobiography wrote that his father told him that his ancestor was from the town of Velychky and had noble rights.⁶¹

Recognizing that the main functions of the family during this era were the preservation of the social status, personal protection and memory,⁶² Evhen Chernets'kyu and Dr. Zynovia Sluzhyns'ka, concluded that the available historical evidence shows that Bl. Vasyl's Velychkovsky family line with rights to the Syrokomla coat of arms hypothetically descended from Teodor Velychko or his relatives and Jacob Mingaila, himself a descendant of Minigajlo and Lithuanian King Gediminas.⁶³

Lithuanian Rule over Chernihivshchyna

Returning to the rule of Ukrainian lands by Lithuania, shortly after the Union of Horodlo in 1413, Lithuanian King Vytautas, the grand son of King Gediminas granted ownership of the Ukrainian town of Lyubech to Lithuanian noble Albertas Manvydas⁶⁴ who had received rights to the Leliwa coat of arms in Horodlo.⁶⁵ Rights to the Leliwa coat of arms were granted to the Cossack Velychkovsky family in 1658⁶⁶ and in 1700, a Velychkovsky coat of arms that is nearly identical to the Leliwa coat of arms appeared in the name of Cossack Joseph Andriyevich Velychkovsky.⁶⁷ In 1471, the Kyiv Voivodstvo was formed and Kazimir Jagiellon, the Grand Duke of Lithuania (*Ukr: Великий литовський князь Казимир*) appointed Martynas Goštautas (*alt: Gastold Ukr: Мартин Гаутольд*) governor of Kyiv.⁶⁸ Martynas Goštautas was the son of Jonas (*Ukr: Ян*) Goštautas who received the rights to the Abdank (*Ukr: Аданк*) coat of arms in Horodlo.⁶⁹

In 1503, Martynas Goštautas' son Albertas Goštautas (*Ukr: Ольбрихт Гаутольд*) was named governor of Novohrodok,⁷⁰ the same city that Prince Teodor Velychko and his wife Dutchess Druzhiana Voronetska would reside in years to come.⁷¹

During this period, multiple individuals with surnames that eventually appear in Lyubech and who are considered Ven. Paisius' ancestors are identified as living in Lithuania. Noblemen Stepan Savin (*Ukr: Степан Савин*) and Ivan Savich (*Ukr: Іван Савич*) are identified in 1508 and 1518 respectively, as living in Lithuania.⁷² They are both probable ancestors of the Savich and Savin-Velychkovsky and Velychkovsky

⁵⁹ Кметик, В. (1928). Родовід Величковських. рр. 2–3.

⁶⁰ IBID.

⁶¹ Velychkovsky, B. V. (2002). Be Not Afraid, A Martyr's Story. *Redeemer's Voice Press*. рр. 1–3.

⁶² Petrauskas, R. (2002). The Lithuanian nobility in the late-fourteenth and fifteenth centuries: composition and structure. рр. 19.

⁶³ Служинська, З., & Чернецький, Е. (2001). Князі і шляхта Велички (Величковські). рр. 183.

⁶⁴ Кондратьев, І. (2014). Любецьке Староство (XVI – середина XVII ст.). рр. 32.

⁶⁵ IBID; Niesiecki, K. (1842). *Herbarz Polski* (Vol. 6), рр. 41.

⁶⁶ Wykazy Polskich Rodzin Szlacheckich. (1938). *Polska Encyclopedia Szlachecka* (Vol. 12), рр. 127.

⁶⁷ Лукомский, В. К., & Модзалевський, В. (1914-г.1993). Малоросійський Гербовник (с рисунками Егора Нарбута). рр. 24.

⁶⁸ Кондратьев, І. (2014). Любецьке Староство... рр. 37.

⁶⁹ Niesiecki, K. (1839). *Herbarz Polski* (Vol. 2), рр. 4; The Goštautas family. (n.d.). *Liubavas, Museum of history, cultural and technical heritage*: <http://www.liubavas.lt/the-gostautas-family/>.

⁷⁰ Кондратьев, І. (2014). Любецьке Староство... рр. 40.

⁷¹ Niesiecki, K. (1842). *HerbarzPolski* (Vol. 9), рр. 296–297.

⁷² Кром, М. (2010). Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI вв. рр. 267.

families⁷³ in Lyubech, who were among the Cossack officers of the late XVI – mid XVII centuries.⁷⁴ The Savich-Velychkovsky (*Ukr: Савичі-Величковські*) family shared a common ancestor with the Tarasevich-Velychkovsky (*Ukr: Тарасевичі-Величковські*) family, ancestors of Ven. Paisius Velychkovsky.⁷⁵ Also living in Lithuania in 1528 was Prince Vasyl Ivanovich Veletsky (*alt: Wielicki Ukr: Василь Іванович Велецький*),⁷⁶ the possible ancestor of Joseph Veletsky (*Ukr: Йосиф Велецький*), a soldier with the Polish-Lithuanian Army who in 1651 died as a Cossack in the Lyubech–Chernihiv area under the flag of B. Khmelnytsky.⁷⁷ Joseph Veletsky is also referred to as Joseph Velychkovsky implying that he descended from ancestors common to the Velychkovsky family.⁷⁸ The surname Veletsky appears with Velychko in the list of families who had rights to the Syrokomla coat of arms (with variation).⁷⁹

In 1516, Lyubech was given to Albertas Goštautas in “eternity”.⁸⁰ He became the voivode of Vilnius (*Ukr: Вільно*) and the Grand Chancellor of Lithuania. He married Sophia Vereyska (*Ukr: Софія Верейська*) who had governed Lyubech with her mother after her father Vasyl’s death.⁸¹ Sophia was a descendant of the Moscow line of the Riurik family.⁸² After getting married, Albertas relocated to Lyubech and Chernihivshchyna and was followed into the region by a large group of Lithuanian nobility.⁸³ Since Novohrodok was shown to be the home to Velychko nobles in 1578, it is reasonable to assume that the family had a presence there decades earlier when Albertas Goštautas was governor. This in combination with the surnames living in Lithuania prior to their appearance in Lyubech, suggests that Ven. Pasius’ paternal ancestors may have originated from the same Velychko-Velychkovsky ancestry nest as Bl. Vasyl’s ancestors in Lithuania and that a branch of the family may well have followed Albertas Goštautas into Chernihivshchyna. Of note, the surname Velychkovsky appears in Chernihivshchyna only after Albertas Goštautas’ arrival.

The reason the Velychkovsky family may have followed Albertas Goštautas to Chernihivshchyna is supported by the historic model of land-ownership.⁸⁴ In early XVI century Lithuania there existed a rather complicated system of land holding, which could not be expressed by the formula ‘one boyar – one village’.⁸⁵ A characteristic feature of the patrimonial holdings was their topographical dispersal. The nobles’ land holdings were scattered in various parts of the country, which corresponded to the interrelated structure of the family. Such an order of landowning enabled the nobility to ensure their influence in various parts of the state.⁸⁶ Given this, it is highly probable that as nobility and others moved south to Chernihivshchyna and its surrounding areas from Lithuania, new land grants and ownership were in a sense the expansion of a family’s holdings and the family lines rooted in Lithuania.

⁷³ Кондратьев, І. (2014). Любецьке Староство... р. 56.

⁷⁴ Яковенко, Н. М. (1993). Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Київ: Наукова думка. р. 162, 164.

⁷⁵ Кривошея, В. (2012). Українське козацтво в національній пам’яті: Чернігівський полк: монографія (Vol. 1), р. 287.

⁷⁶ Кром, М. (2010). Меж Русью и Литвой... р. 126.

⁷⁷ Кондратьев, І., & Кривошея, В. (1999). Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. р. 98; Кондратьев, І. (2014). Любецьке Староство... р. 225, 229.

⁷⁸ Кондратьев, І. (2014). Любецьке Староство... р. 225; Кондратьев, І. В. (2011). Шляхта Любецького староства як джерело поповнення Війська Запорізького. *Гілея. Науковий Вісник*, р. 314.

⁷⁹ Niesiecki, K. (1842). *Herbarz Polski* (Vol. 9), р. 296–297.

⁸⁰ Кондратьев, І. (2014). Любецьке Староство... р. 59.

⁸¹ *IBID.* р. 60–61.

⁸² Кондратьев, І. (2006). Історія міст і сіл – Любецька волость наприкінці XV – на початку XVI ст. *Сіверянський Літопис*. 27–37, р. 32; Яковенко, Н. М. (1993). Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. р. 344.

⁸³ Кондратьев, І. Історія міст і сіл – Любецька волость наприкінці XV – на початку XVI ст. р. 31; Jablonowski A. *Polska XVI wieku podwzylem Geograficzno-statystycznym*. Tom XI. Ziemia Ruskie. р. 104.

⁸⁴ Petrauskas, R. (2002). The Lithuanian nobility in the late-fourteenth and fifteenth centuries: composition and structure. р. 9.

⁸⁵ *IBID.*

⁸⁶ *IBID.*

Implicitly, it explains genealogical descent by the presence of surnames such as Savich, Savin, Velychko, Velychkovsky et al. in Lithuania prior to their appearance in Lyubech and Chernihivshchyna, and supports the hypothesis that Ven. Paisius' paternal ancestors were from the Velychko-Velychkovsky ancestry nest in Lithuania similar to Bl. Vasyl's ancestors.

Velychkovsky Family in Chernihivshchyna

A. Jablonowski⁸⁷ wrote that the Tarasevich-Velychkovsky family was nobilized during the times of Albertas Goštautas and was granted Sylchansky lands near Lyubech.⁸⁸ It is important to point out that the relations between the dukes and the nobility were a regular phenomenon in society, where power depended on personal relationships.⁸⁹ The concept of noble status was logical only in the context of lineage.⁹⁰ On March 13, 1571 the Savich-Velychkovsky family were given Humyshchena, Selhirska and Sylchansky (*Ukr: Гумищена, Сельгірська і Сільчан-ська*) lands by Sigismund II Augustus (*Ukr: Сигізмунд II Август*).⁹¹ On March 13, 1571 and the use of Sylchansky lands was confirmed to landowner Nazar (*Ukr: Назар*) Tarasevich.⁹²

Using generational tables with data provided by V. V. Kryvosheia and aligning them with the names of the members of the Velychkovsky family in Lyubech that in 1642 were raided by Polish magnate Martin Kalinowski (*Ukr: Мартин Калиновський*), shows that the founder of the Lyubech Velychkovsky line (or 1st generation) was Taras (*Ukr: Тарас*) with no surname.⁹³ The surname Tarasevich appears in the XVI century, then by the 1st half of the XVII century appears as Tarasevich-Velychkovsky (*Ukr: Тарасевич-Величковський*).⁹⁴ Ven. Paisus Velychkovsky is thought to be a direct descendant of the Tarasevich-Velychkovsky family line.⁹⁵

Hypothetically, by the 2nd generation, two more lines appear: Savich-Velychkovsky (*Ukr: Савичі-Величковські*) and Demydovich-Velychkovsky (*Ukr: Демидовичі-Величковські*)⁹⁶ and by the 4th generation the Yushchenko-Velychkovsky (*Ukr: Ющенки-Величковські*) family appears.⁹⁷ Odds are that all four lines had a common ancestor which hypothetically means that they were all either relatives or ancestors of Ven. Paisius'. Of note, Rev. Ivan Tarasevich (Velychkovsky) is seemingly the first name from all these lines that is identified with a date. He was a priest of the Pyatnytska Church (*Ukr: П'ятницька церква*) in Lyubech on January 18, 1548.⁹⁸

⁸⁷ Кондратьев, И., & Кривошея, В. (1999). Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. pg. 97; Jablonowski, A. (1911). Pisma (Vol. 3: Ukraina). Warszawa. pg. 35; Кондратьев, И. (2014). Любецьке Староство... pg. 44.

⁸⁸ Кондратьев, И., & Кривошея, В. (1999). Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. pg. 97; Jablonowski, A. (1911). Pisma. pg. 35; Кондратьев, И. (2014). Любецьке Староство... pg. 44.

⁸⁹ Petrauskas, R. (2002). The Lithuanian nobility in the late-fourteenth and fifteenth centuries: composition and structure. pg. 4.

⁹⁰ IBID, pg. 7.

⁹¹ Кондратьев, И. (2014). Любецьке Староство... pg. 334; Кривошея, В. В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк: у 2 т. / Т. І. Київ: Пріоритети, 2012. pg. 287.

⁹² Кондратьев, И., & Кривошея, В. (1999). Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. pg. 97

⁹³ Кривошея, В. (2012). Українське козацтво в національній пам'яті: Чернігівський полк. pg. 194, 287–293.

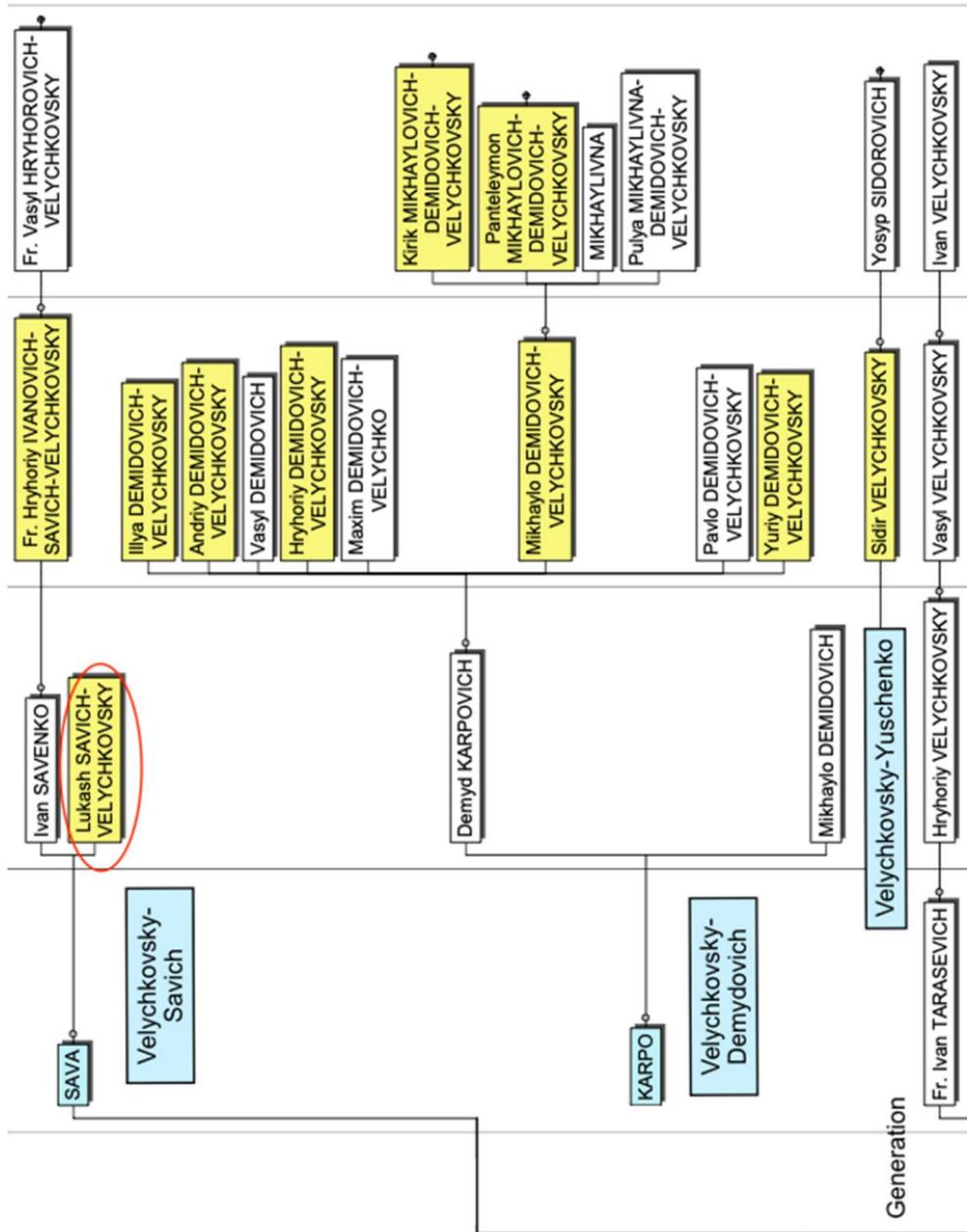
⁹⁴ Кондратьев, И. (2014). Любецьке Староство... pg. 334; Кривошея В. (2012). Українське козацтво в національній пам'яті: Чернігівський полк. pg. 286, 291; Яковенко, Н. М. (1993). Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. pg. 164.

⁹⁵ Кривошея, В. (2012). Українське козацтво в національній пам'яті: Чернігівський полк. pg. 290–291. Note: Ven. Paisius' grandfather Ivan Velychkovsky is listed.

⁹⁶ IBID, pg. 287–293.

⁹⁷ IBID, pg. 194, 287–293.

⁹⁸ Шумило С. В. (2020). До питання про походження роду прп. Паїсія Величковського... pg. 146; Кондратьев, И. (2014). Любецьке Староство... pg. 70; Кривошея, В. (2012). Українське козацтво в національній пам'яті: Чернігівський полк. pg. 290; Кондратьев, И., & Кривошея, В. (1999). Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. pg. 97.

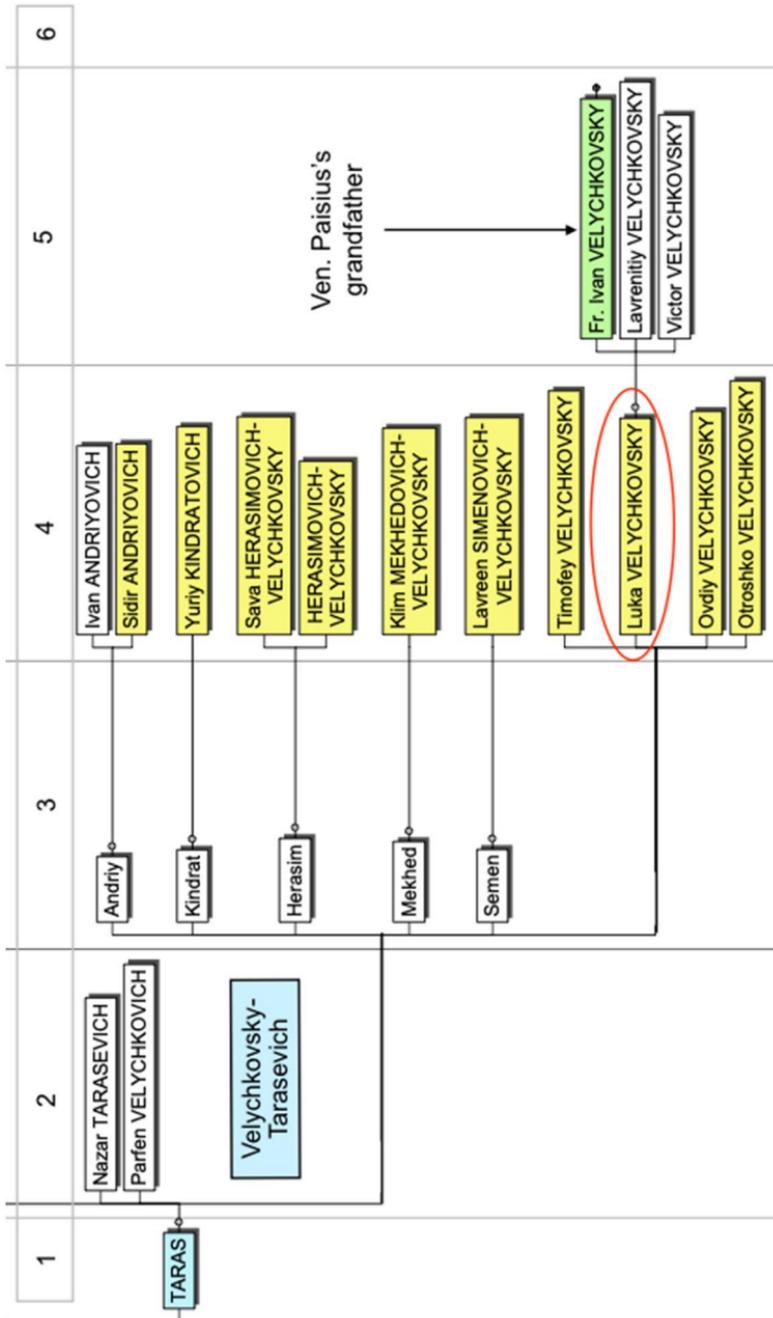

Figure 4 – Generational tables of four independent Velychkovsky families aligned by the names that were raided by Martin Kalinowski (in green shaded boxes).
Lukash Velychkovsky from the Savich line (yellow box circled in red)

and Luka Velychkovsky from the Tarasevich line (green box circled in red) were likely two unique individuals but are sometimes referred to as the same person. The latter is Ven. Paisius' great-grandfather (yellow boxes at lower right)

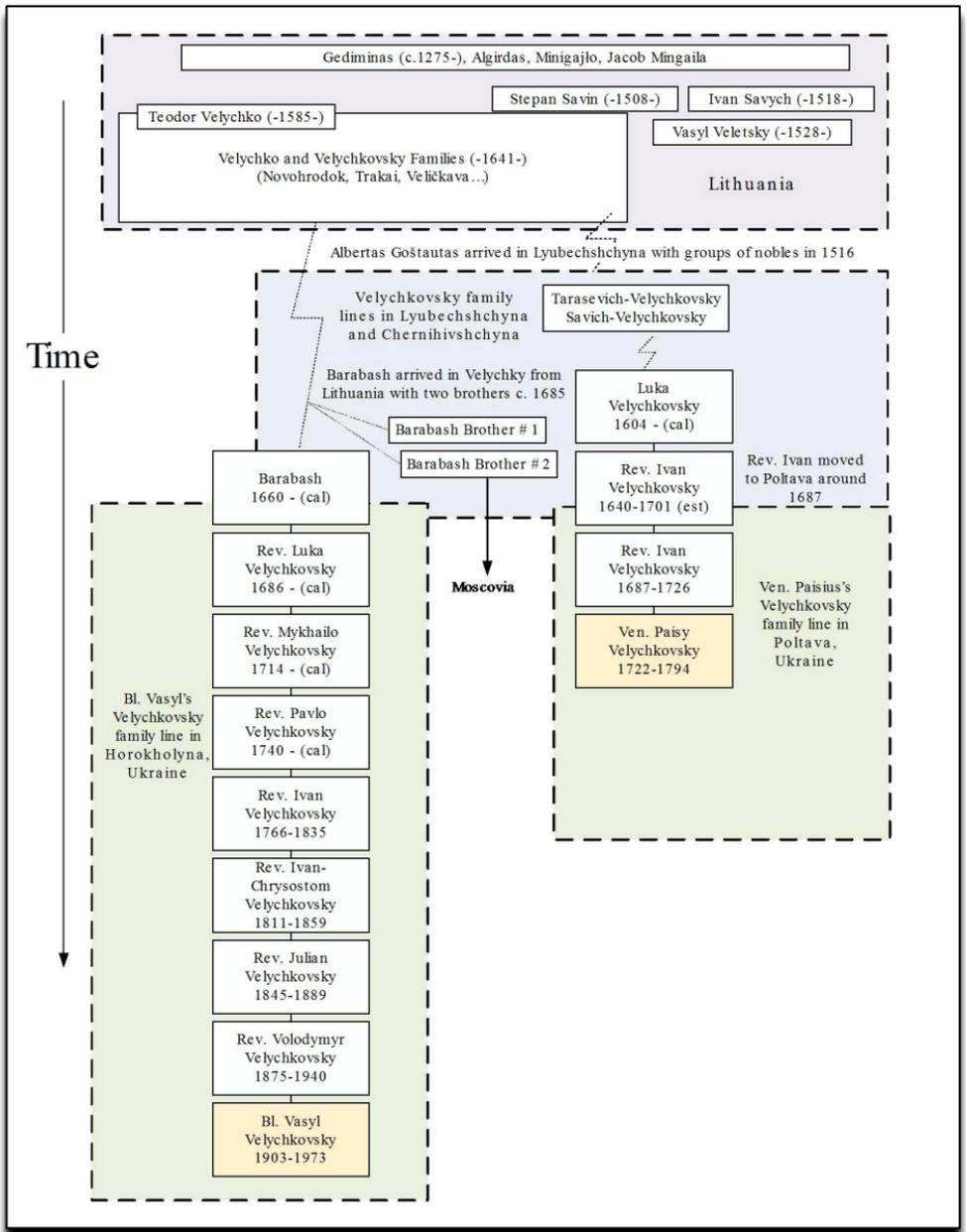

Figure 5 – High level hypothetical diagram of how Bl. Vasyl’s ancestors intersect with Ven. Paisius’ ancestors

The Lyubech line of the Velychkovsky family expanded throughout the region both in number and influence over the next 200 years. Over this period, the family established or owned many villages and lands between Lyubech and Chernihiv, including Velychky, Mokry Velychky, Sukhy Velychky, Tarasevichevy-Velychky, Savinky and others (*Ukr: Велички, Мокрі Велички, Сухі Велички, Тарасевичеві-Велички, Савинки*).⁹⁹ The village of Velychky, where Bl. Vasyl’s ancestor Barabash and his two brothers moved to from Lithuania was eventually renamed Tarasevichevy-Velychky and today is known today as the village of Tarasa Shevchenka.¹⁰⁰ Ven. Paisius’ great grandfather and nobleman Luka Velychkovsky lived in Lyubech¹⁰¹

⁹⁹ Кондратьев, І. (2014). Любецьке Староство... рг. 320; Кривошея, В. В, Українське козацтво в національній пам’яті. Чернігівський полк. рг. 286–287.

¹⁰⁰ Кондратьев, І. (2021, January 29). Любеч і Велички. (G. Welyczkowsky, Interviewer).

¹⁰¹ Кривошея, В. (2012). Українське козацтво в національній пам’яті: Чернігівський полк. рг. 291.

while Ven. Paisius' grandfather, the famous poet and writer Rev. Ivan (*Ukr: Іван*) Velychkovsky, moved from Chernihiv to Poltava around 1687,¹⁰² effectively starting the Poltava branch of the Velychkovsky family line that Ven. Paisius descended from. Records show that the greater Velychko and Velychkovsky families in the region joined the Zaporizhian Army and especially the Nizhyn regiment (*Ukr: Ніжинський полк*) in number.¹⁰³ Many were horseman and named officers of the famous Cossack Lyubech 100 (*Ukr: Любецька Сотня*).¹⁰⁴

Conclusion

The genesis of the Velychkovsky family has its roots in Lithuania. The surname likely evolved from the surname Velychko. Using the trail of the Syrokomla coat of arms, the Velychko and Velychkovsky families are hypothetical descendants or relatives of Prince Teodor Velychko, Jacob Mingaila and King Gediminas.

Bl. Vasyl Velychkovsky's branch of the Velychkovsky family in Ukraine began with the arrival of his ancestor, a Lithuanian named Barabash in the village of Velychky, in Chernihivshchyna around 1680. Velychky was a holding of the Velychkovsky family line in Chernihivshchyna related to Ven. Paisius.

The branch of Ven. Paisius' Velychkovsky Poltava family line in Ukraine began in Lyubech, but curated data suggests that his ancestors in Lyubech also came from Lithuania around 1525 during Albertas Goštautas' rule and from virtually the same region in Lithuanian as Bl. Vasyl's ancestors. To that degree, it is probable that the origin of the surname Velychkovsky for both Ven. Paisius and Bl. Vasyl is from a common Lithuanian ancestry.

Ultimately, a definitive way to determine whether Ven. Paisius and Bl. Vasyl were related is to examine their DNA – an extant possibility that is being actively pursued by the author.

References

- Almonaitis, V. (2010). Kaltinėnų kraštobajorai XIV a. pabaigoje – XV a. pradžioje. *Lietuvos istorijos metraštis*, № 1.
- Azbelev, S. (2007). *Ustnaya istoriya v pamyatnikah Novgoroda i Novgorodskoj zemli* [Oral history in the monuments of Novgorod and the Novgorod land]. Saint-Petersburg, Russia.
- Beauvois, D. (1991). *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832. Vol. 2: Szkoły podstawowe i średnie*. Lublin, Poland.
- Kavats, K. (2014). The arrest and imprisonment of Bishop Vasyl' Velychkovskiy, 1945–1955. ProQuest Dissertations Publishing. Manitoba, Canada
- Kondratiev, I. (2006). Istoriiia mist i sil – Liubetska volost naprykintsi XV – na pochatku XVI st. [History of towns and villages – Lyubech parish in the late XV – early XVI centuries]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, № 6.
- Kondratiev, I. (2011). Shliakhta Liubetskoho starostva yak dzherelo popovnennia Viiska Zaporizkoho [The nobility of the Lyubetsky eldership as a source of replenishment of the Zaporozhian Army]. *Гілея – Gileia*, № 52.
- Kondratiev, I. (2014). Liubetske starostvo (XVI – seredyna XVII st.) [Lyubetsky eldership (XVI – middle of XVII century)]. Chernihiv, Ukraine.
- Kondratiev, I., & Kryvosheia, V. (1999). *Narysy z istorii Chernihivshchyny kozatskoho periodu* [Essays on the history of Chernihiv region of the Cossack period]. Lyubech, Ukraine.
- Krom, M. (2010). Mezhdru Russy i Litvoj. Pogranichnye zemli v sisteme russko-litovskih otnoshenij konca XV – pervoj treti XVI vv. [Between Russia and

¹⁰² Шуило, С. В. (2020). До питання про походження роду прп. Паїсія Величковського... рг. 146.

¹⁰³ Кондратьев, І. (2014). Любецьке Староство... рг. 224; Кондратьев, І. В. (2011). Шляхта Любецького староства як джерело поповнення Війська Запорізького. рг. 314.

¹⁰⁴ Кривошея, В. В. (2010). Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія. Рг. 42; Кондратьев, І., & Кривошея, В. (1999). Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. рг. 99.

Lithuania. Borderlands in the system of Russian-Lithuanian relations at the end of the 15th – first third of the 16th centuries]. Moscow, Russia.

Kryvosheia, V. (2010). Kozatska starshyna Hetmanshchyny [Cossack foreman of the Hetmanate]. *Енциклопедія*. Kyiv, Ukraine.

Kryvosheia, V. (2012). Ukrainiske kozatstvo v natsionalnii pamiaty: Chernihivskiyi polk: monohrafiia [Ukrainian Cossacks in national memory: Chernihiv regiment: monograph]. Kyiv, Ukraine.

Petrauskas, R. (2002). The Lithuanian nobility in the late-fourteenth and fifteenth centuries: composition and structure. *Lithuanian Historical Studies*, Vol. 7.

Petrauskas, R. (2003). Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a. Sudėtis – struktūra – valdžia. Vilnius, Lithuania.

Piatraŭskas, P., & Макараў, М. (2015). Litoŭskaia znats u kantse XIV–XV st.: Sklad – struktura – ulada [Lithuanian nobility at the end of the 14th – 15th centuries: Composition – structure – power]. Smolensk, Russia.

Shumylo, S. (2016). Prepodobnyi Pasiy Velychkovskiyi, "Povist Pro Sviatyi Sobor" ta malovidomi lysty [Reverend Pasiy Velychkovsky, "The Tale of the Holy Cathedral" and little-known letters]. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2020). До питання про походження роду прп. Паісія Величковського і його зв'язки з Чернігівщиною [To the Question of the Origin of the Family of Sts. Paisiy Velychkovsky and His Relations with Chernihiv Region]. *Сіверянський Літопис – Siverian chronicle*, № 1.

Sianchuk, J. (2014). Father of the Underground Church in Ukraine. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, Vol. 34.

Sluzhynska, Z., & Чернецький, Е. (2001). Kniaz i shliakhta Velychky (Velychkovski) [Knyazes and gentry of Wieliczka (Wieliczkowski)]. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства – Genealogical notes of the Ukrainian Heraldic Society*, Вип. II.

Velychkovsky, B. (2002). Be Not Afraid, A Martyr's Story. Redeemer's Voice Press. Yorkton (Saskatchewan), Canada.

Yakovenko, N. (1993). Ukrainiska shliakhta z kintsia XIV do seredyiny XVII st: Volyn i Tsentralna Ukraina [Ukrainian gentry from the end of the 14th to the middle of the 17th century: Volyn and Central Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Величковський Юрій – випускник Сіракузького університету зі ступенем магістра технічних наук та Університету Уейна зі ступенем бакалавра, віце-президент та заслужений інженер у корпорації IBM Corp. (Остин, Техас 78730, США).

Welyczkowsky (Welleck) George – Graduate of Syracuse University with a Master's Degree in Engineering and a Bachelor's Degree from Wayne State University. Vice President and Distinguished Engineer at IBM Corp. (Austin, Texas 78730, USA).

E-mail: blunebo@protonmail.com

BLESSED VASYL VELYCHKOVSKY'S ANCESTRAL RELATIONSHIP WITH VENERABLE PAISIUS VELYCHKOVSKY AND CHERNIHIVSHCHYNA

Purpose: To determine whether two prominent Ukrainian figures with identical surnames and with ancestors who lived in the Chernihiv region were genetically related. Discoveries about the ancestries of Venerable Paisius Velychkovsky (1722–1794) and Blessed Vasyl Velychkovsky (1903–1973) have advanced and curated data leads to new hypothetical conclusions about their paternal genealogical connection.

Methodology: Findings and conclusions are presented using an anthropological and chronological approach relying on published works and family archives. **Scientific**

Novelty: For the first time a documented attempt to jointly explore and profile the collective origins of Ven. Paisius Velychkovsky and Bl. Vasyl Velychkovsky is made to determine whether they are genealogically related. **Conclusions:** Two historically prominent Ukrainian figures born almost 200 years apart shared the same paternal surname. Their significance was elevated when Ven. Paisius Velychkovsky was canonized by the Orthodox church in June 1988, more than a century after his relics were uncovered and found to be incorrupt. Similarly, Bl. Vasyl Velychkovsky was declared a Christian martyr for his faith in 2001, and thirty years after his death, his body with the exception of his toes was also found to be incorrupt. Ven. Paisius was the last living member of his immediate family, thus his immediate family line became extinct with his passing, while Bl. Vasyl was celibate but had two sisters whose families exist to present day. While their families' descendants are limited, a focus on their paternal ancestors reveals that they both once lived in the Chernihiv region of Ukraine and that their common surname and its derivations existed in Lithuania prior to the earliest known occurrences in Ukraine. Surnames of related families to the Velychkovsky family in the Chernihiv region also existed in Lithuania. Heraldry and in particular coats of arm associated with the Velychkovsky surname establish yet another link to a hypothetical Velychkovsky ancestry dating back to Lithuanian King Gediminas in the XIV century. Limited but circumstantial evidence suggests they are both related by paternal descent from a common ancestral nest in Lithuania. The possibility of scientifically answering the question of whether they have a genealogical connection using DNA remains a distinct and extant possibility.

Key words: Paisius Velychkovsky, Vasyl Velychkovsky, Teodor Velychko, Lithuania, Novohrodok, Velychky, Lyubech, Chernihiv region, Syrokomla.

Дата подання: 20 лютого 2021 р.

Дата затвердження до друку: 25 лютого 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Величковський, Ю. Родинні зв'язки блаженного Василя Величковського з преподобним Паїсієм Величковським та Чернігівщина. *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 139–155. DOI: 10.5281/zenodo.5106248.

Цитування за стандартом APA

Welyczkowsky, G. Rodynni zviazky blazhennoho Vasyliia Velychkovskoho z prepodobnym Paisiiem Velychkovskym ta Chernihivshchyna [Blessed Vasyl Velychkovsky's ancestral relationship with venerable Paisius Velychkovsky and Chernihivshchyna]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 139–155. DOI: 10.5281/zenodo.5106248.

Сергій Шумило, Віталій Шумило

**ВАЖКА ДОЛЯ
ГЕРОЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ З ЧЕРНІГІВЩИНИ:
АНДРІЙ ФЕДОТОВИЧ САВЕНКО (1912–1988)**

DOI: 10.5281/zenodo.5089974

© С. Шумило, В. Шумило, 2021.СС BY4.0

***Мета** статті – розкрити віхи біографії нашого співвітчизника Савенка Андрія Федотовича (1912–1988). Використані **методи**: біографічний, історичного об’єктивізму. **Новизна** статті полягає у висвітленні життєвого шляху простої людини, крізь призму якого розглянуто ключові моменти історії нашої батьківщини ХХ ст.: розкуркулення, розкозачення, концтабори, утеча від переслідувань, Друга світова війна. **Актуальними** є судження свідка та учасника тих трагічних подій про сенс цього періоду історії для життя людини. Неординарними є такі вчинки А. Ф. Савенка, як знищення партбілету та переосмислення ключових життєвих подій. У заключній частині статті запропоновано короткій огляд того, як склалася доля нащадків А. Ф. Савенка.*

***Ключові слова:** А. Ф. Савенко, розкуркулення, розкозачення, радянські концтабори, Друга світова війна, форсування Дніпра, Києво-Печерська лавра, Чернігівщина.*

Савенко Андрій Федотович (1 жовтня 1912, с. Лопатні, Любецька волость, Городнянський повіт, Чернігівська губернія, Російська імперія – 26 листопада 1988, с. Корчев’я, Ріпкинський район, Чернігівська область, Українська РСР) – нащадок старовинного українського козацького роду Савенків із Любеччини, в’язень радянських концтаборів, герой Другої світової війни, командир відділення 2-ї понтонної роти 108-го Окремого моторизованого понтонно-мостового батальйону 2-ї Гвардійської танкової армії, учасник багатьох головних битв Другої світової війни: Сталінградської та на Курській дузі, форсування Дніпра, боїв у районі Лютизького плацдарму та звільнення Києва, Житомирсько-Бердичівської, Корсунь-Шевченківської, Вісло-Одерської та Східно-Померанської операцій, брав участь у взятті Берліна, де був поранений у голову. Під час звільнення Киє-

ва 6 листопада 1943 р. на чолі групи саперів брав участь у обстеженні та розмінуванні Києво-Печерської лаври. Один із перших увійшов у звільнений від нацистів Київ. За героїзм і мужність був нагороджений бойовими орденами та медалями.

Родовід

Андрій Федотович Савенко походив зі старовинного українського козацького роду Савенків із Любеччини (Чернігівщина), який, у свою чергу, походить від любецького шляхтича Сави Величковського (кін. XVI – поч. XVII ст.). Від останнього на Любеччині походять споріднені родові гілки Савенків-Савичів.

Представники роду Савенків-Величковських володіли на Любеччині власними маєтками, якими були наділені ще за часів Великого князівства Литовського¹. У складі Речі Посполитої ці володіння за ними неодноразово підтверджували універсали польських королів Сигизмунда II Августа (1571), Стефана Баторія (1581) і Владислава IV (1634)². У 1642 р. на родові маєтки синів Сави Величковського, Луки й Григорія Савенків-Величковських, скоїв розбійний напад Мартин Калиновський – любецький староста й перший польський воєвода Чернігівського воєводства, який прославився жорстоким придушенням козацьких повстань. Представники родин Савенків-Величковських гуртом подали скаргу на вальний сейм, у зв'язку з чим їхні імена згадує в листі король Владислав IV у 1642 р.³ Під тиском Калиновського в 1643 р. всіх представників любецького роду Савенків-Величковських позбавили шляхетства. Серед них були Лука й Григорій Савенки-Величковські, від яких на Любеччині походять родові гілки Савенків-Савичів⁴. Існує версія, що Лука Савенко-Величковський доводився прадідом прп. Паїсію Величковському⁵. Протистояння з польським воєводою Калиновським призвело до того, що любецькі шляхтичі Савенки-Величковські взяли активну участь в антипольському національно-визвольному повстанні Б. Хмельницького (1648–1657), а деякі з них стали відомими та впливовими представниками української козацької старшини⁶. У Реєстрі війська Запорозького 1649 р. згадують чимало козаків на прізвище Савенко⁷. Один із представників роду – Іван Савич (Савенко), товариш полку Чернігівського (1704), сотник Любецький (1709–1733), мав від гетьманів І. Мазепи та І. Скоропадського ґрунти й володіння в Любечі, селах Новосілки, Зліїв та ін.⁸ Його син Іван Іванович у 1737 р. придбав у козака Левона Савенка двір у с. Лопатні на Любеччині⁹. У цьому ж селі жили козаки Данило та Йосип Савенки (1751)¹⁰. Деяких представників родин Савенків віднесли до дворянських родів Чернігівської губернії¹¹. Більша частина пред-

¹ Кондратьев І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. Київ, 1999. С. 97.

² Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк: у 2 т. Київ: Пріоритети, 2012. Т. I. С. 287, 290–291; Шумило С. До питання про походження роду прп. Паїсія Величковського і його зв'язки з Чернігівщиною. *Сіверянський літопис*. 2020. № 1. С. 146–148.

³ Кривошея В. Українська козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. С. 287–291.

⁴ Кривошея В. Українська козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. С. 287–291; Шумило С. До питання про походження роду прп. Паїсія Величковського... С. 146–148.

⁵ Шумило С. До питання про походження роду прп. Паїсія Величковського... С. 146–148.

⁶ Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 452 с.; Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В. Неурядова старшина Гетьманщини. Київ: Стилюс, 2009. 432 с.

⁷ Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О. В. Годійчук (голов. упоряд.) та ін.; Редкол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1995. 592 с. (Джерела з історії українського козацтва).

⁸ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Санкт-Петербург, 1900. Т. IV. С. 465.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 57. Румянцевський опис.

¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19357. Арк. 83.

¹¹ Милорадович Г. А. Алфавитный список дворянских родов Черниговской губернии, внесенных в родословную книгу, разделенную на шесть частей. *Дворянский адрес-календарь на 1898 год*. Санкт-Петербург, 1898. Т. I. С. 93–128; Милорадович Г. А. Родословная книга черниговского дворянства. Т. I. Части 1 и 2. Санкт-Петербург, 1901; То же. Т. II. Части 3, 4, 5, 6 и Приложения. Санкт-

ставників роду Савенків належала до козацького стану, але після ліквідації в XVIII ст. в Україні козацтва не була піддана покріпаченню, – вони володіли на Любеччині власними землями та господарствами, зокрема й у селі Лопатні, де на їхні пожертва побудовано Олександрівську церкву¹².

Дитинство та юність

Андрій Федотович Савенко народився в с. Лопатні (Любецька волость, Чернігівська губернія) 1 жовтня 1912 р. в сім'ї козака-землевласника Федота Лукича Савенка¹³. Дід Андрія Федотовича – козак-землевласник Лука Макарович Савенко – володів у с. Лопатні власною «чабачною лавкою» (рибним магазином). Рідний дядько Андрія Федотовича – Олександр Лукич Савенко¹⁴ – у складі імператорської армії брав участь у Першій світовій війні, отримав звання унтер-офіцера, після революції 1917 р. бився проти більшовиків, емігрував до Франції¹⁵. Батько Андрія Федотовича – Савенко Федот Лукич (06.06.1882–1935)¹⁶ – воював на фронтах Першої світової війни; як і його брат Олександр, більшовицьку ідеологію не сприймав, проте, переживши криваві бої Першої світової та маючи поранення, у громадянській війні участі, найімовірніше, не брав. У 1918 р. повернувся в рідне село Лопатні, де намагався розвинути власне господарство. Радянська влада підозрювала його у зв'язках із повстанськими антибільшовицькими загонами отамана Галаки (Івана Васильчикова; 1890–1921), які діяли на Чернігівщині, зокрема й у лісах навколо сіл Радуль, Лопатні, Корчев'я та ін., але довести провину Ф. Л. Савенка не вдалось.

Після закінчення громадянської війни влада не пробачила Федоту Савенку його «контрреволюційне минуле» та зв'язок із братом-білокозаком і наприкінці 1922 р., коли новий врожай вже зібрали, у нього конфіскували в с. Лопатні будинок, землі, табун коней та господарство¹⁷. Усю сім'ю розкуркулили, виселили із с. Лопатні й переселили в сусіднє с. Корчев'я, де кілька років вони змушені були жити в найвіддаленішому кутку села в землянці. Разом із батьками, молодшим братом і двома сестрами був виселений і юний Андрій Савенко¹⁸.

У 1925 р. Андрій Савенко закінчив місцеву чотирирічну школу, після досягнення повноліття виїхав із с. Корчев'я. Працював у Мінську та Києві, у 1934 р. повернувся до батьків у с. Корчев'я та одружився. Тут вступив до колгоспу, працював комірником, був обраний секретарем комсомольської організації, прийнятий до ВКП(б) й обраний головою колгоспу «Радянська Україна».

Петербург, 1901; Милорадович Г. А. Алфавитный список дворянских родов Черниговской губернии, внесенных в дворянскую родословную книгу, разделенную на шесть частей. Чернигов, 1890. 29 с.; Милорадович Г. А. Черниговские дворянские роды. Т. 2. Краткие заметки о некоторых старых родах. С. 383–398; Лазаревский А. М. Списки черниговских дворян 1783 года. Материалы для истории местного дворянства. Чернигов, 1890. 186 с.; Герб рода дворян Савенко, часть 16 Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи. С. 121.

¹² Кондратьев І. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). Чернівці, 2014. С. 316–317; Станкевич Г. Особлива церква (з історії Олександрівської церкви села Лопатні Ріпкинського району Чернігівської області). *Сіверянський літопис*. 2004. № 5–6. С. 7–9; Лопатні. *Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська область*. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. Т. 26. С. 587; Шумило С. В. «...Вразили руїни Успенського собору». *Lavra.ua – сайт Києво-Печерської Лаври*. URL: <https://lavra.ua/uk/vrazili-ruyni-uspenskogo-soboru/>.

¹³ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 679. Оп. 10. Спр. 2072. Арк. 140 зв.–141, запис в метриці про хрещення від 02.10.1912, Олександрівська церква с. Лопатні.

¹⁴ Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). Ф. 16196. Оп. 1. Іменні списки 24 пехотного Сибирського полка о потерях солдат на фронтах. Док. 93842 (15.02.1915). Арк. 46 зв.–47; РДВІА. Ф. 16196. Оп. 1. Іменні списки 24 пехотного Сибирського полка о потерях солдат на фронтах. Док. 270618 (14.05.1915). Арк. 74 зв.–75; РДВІА. Ф. Картоотека бюро учета потерь в Первой мировой войне (офицеров и солдат). Шк. без ном. Ящ. 4388-Р. Арк. 383; РДВІА. Ф. Картоотека бюро учета потерь в Первой мировой войне (пленные). Шк. без ном. Ящ. 6322-Г. Арк. 1795.

¹⁵ *Наша Страна*. Орган російської еміграції в Аргентині. Буенос-Айрес. 2008. № 2848. 19 липня. С. 6.

¹⁶ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 1980. Арк. 402 зв.–403, запис в метриці про хрещення від 06.06.1882.

¹⁷ *Наша Страна*. С. 6.

¹⁸ Савенко Андрей Федотович. *Дорога памяти*. *Сетевой ресурс*. URL: <https://foto.pamyat-naroda.ru/detail/2728567>.

Батьки, особливо мати, були проти, але молодість рідко дослухається батьківських порад – 22-літній Андрій Савенко повірив у «щасливе майбутнє», яке обіцяли більшовики, і в те, що він може долучитися до його будівництва. Ілюзії тривали недовго – на посаді голови колгоспу він пропрацював лише два роки, до арешту в 1936 р.

Сталінські репресії

Підпав під сталінсько-єжовські репресії: заарештований наприкінці 1936 р. за наклепом як «ворог народу»¹⁹, а фактично, як він сам уважав, за критику політики колективізації. Засуджений на три роки, термін покарання відбував у «ДмитЛагу» (Дмитрівському виправно-трудовому таборі) під Москвою на каторжних роботах із будівництва каналу Москва-Волга ім. Сталіна. Після арешту А. Ф. Савенка його дружині пригрозили засланням як «дружині ворога народу», унаслідок чого вона розлучилася й відреклася від чоловіка. Відсидів два роки – після зняття з посади наркома НКВС М. Єжова, на якого, як казав А. Ф. Савенко, «Сталін “повісив усіх собак” за масові арешти», підпав під амністію й наприкінці 1938 р. був звільнений²⁰. «Тоді відпустили з тюрем 5 тисяч [ув'язнених], тих, хто був заарештований при Єжові, назвали це “єжовими рукавицями”, начебто Єжов один винен у “перегибах”. І я попав у ці “п’ятитисячники”», – згадував Андрій Федотович²¹. Після звільнення та амністії його навіть відновили у ВКП(б).

У грудні 1938 р. він повернувся до с. Корчев’я, де одружився з місцевою мешканкою Дариною Пантеліївною Куліш. Як він сам розповідав: розуміючи, що його звільнення й тимчасове пом’якшення терору – це лише «тактика партії» і що «після першої посадки обов’язково буде друга», він кардинально міняв географію свого проживання, «замітав сліди», щоб не встигли знайти та знову заарештувати: «на одному місці жив не більше, ніж півроку». Так за короткий термін він змінив місця проживання й роботи в різних кінцях СРСР: жив у Сибіру, потім у Карелії, у 1940 р. переїхав до Казахстану, де проживав із сім’єю (дружина, син і дочка) в с. Алакуль Мендигарінського р-ну Кустанайської області (зараз – Мендикарінський р-н Костанайської обл. Казахстану), працював у місцевому радгоспі бригадиром. Тут його застала війна.

Участь у Другій світовій війні

Із початком радянсько-німецької війни А. Ф. Савенко добровольцем пішов на фронт – не тому, що любив ту владу й ту країну. У 1941 р. в нього вже не було ілюзій щодо радянської влади, як у молодості, коли він повірив пропаганді та вступив до комсомолу й у партію. «У тилу мене обов’язково заарештували б як ворога народу, рано чи пізно викрилося б, що я вже відбував ув’язнення, і тоді я точно не вижив би, загинув у таборі або розстріляли б, а на фронті в мене був хоч якийсь шанс залишитися в живих...»²², – так він розповів уже під час «перебудови», поступово звільняючись від страху, у якому жило декілька поколінь радянських людей. Це ж у яку «потвору» потрібно було перетворити країну, щоб її громадяни, заради того, щоб вижити, змушені були йти на війну вмирати?..

Згідно із записом у червоноармійській книжці, його мобілізували 15 липня 1941 р. Мендигарінським райвійськкоматом²³. У армії приховав, що раніше був репресований та що був членом ВКП(б), знищивши партквиток.

¹⁹ Аудіозапис бесіди. Серпень 1988 р. Архів В. В. Шумила.

²⁰ Савенко Андрей Федотович. Книга Памяти Украины. Электронная база данных 1941–1945. Сетевой ресурс. URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/25644>; Савенко Андрей Федотович. Дорога памяти. Сетевой ресурс. URL: <https://foto.pamyat-naroda.ru/detail/2728567>.

²¹ Запис бесіди. Травень 1988 р. Архів В. В. Шумила.

²² Запис бесіди. Травень 1988 р. Архів В. В. Шумила.

²³ Червоноармійська книжка Савенка А. Ф., видана 06.08.1943. С. 4; Військовий квиток Савенка А. Ф. Серія Н, № 370663. С. 5, 10–11.

Служив старшим понтонером і сапером-мінером на фронтах Другої світової війни у званні сержанта, був командиром відділення 108-го Окремого мотоінженерного Дністровського Червонопрапорного батальйону і командиром відділення 2-ї понтонної роти 108-го Окремого моторизованого понтонно-мостового батальйону 2-ї Гвардійської танкової армії²⁴. Як командир відділення під артилерійським і кулеметним вогнем організував прокладання через річки й канали підводних мостів для форсування й переправи танків і просування радянських військ. Брав участь у розмінуванні доріг та інших об'єктів, щоб забезпечити безперешкодне проходження радянських військ і бойової техніки.

Спочатку, у липні 1941 р., А. Ф. Савенка направили на далекосхідний кордон СРСР для стримування нападу японської армії з боку Маньчжурії (Маньчжоу-го). Із 18 липня 1941 р. ніс службу в 20-му окремому мотопонтонному батальйоні поблизу м. Бікін Хабаровського краю на кордоні з Маньчжоу-го, де 700-тисячна японська Квантунська армія готувалася до початку бойових дій проти СРСР. У травні 1942 р. перекинутий під Воронеж. У складі армії Південно-Західного фронту брав участь у Харківській операції 1942 р. Із жовтня 1942 по лютий 1943 рр. – у складі армії Сталінградського фронту, брав участь у Сталінградській битві (нагороджений медаллю «За оборону Сталінграда»)²⁵. Із лютого по жовтень 1943 р. – у складі інженерних військ Воронежського фронту, брав участь у битві на Курській дузі (липень–серпень 1943). 11 липня 1943 р. переведений у 108-й Окремий мотоінженерний батальйон.

Із жовтня 1943 по березень 1944 рр. – у складі 1-го Українського фронту, під командуванням генерала М. Ф. Ватутіна брав участь у битві за Київ в районі Лютізького плацдарму, форсуванні Дніпра та звільненні Києва (у вересні–листопаді 1943 р.). Зокрема, під безперервним кулеметно-мінометним вогнем противника організував переправи радянських військ через Дніпро й здійснював регулярні рейси на протилежний берег.

При звільненні столиці України був одним із перших, хто увійшов 6 листопада 1943 р. у Києво-Печерську лавру²⁶. Йому наказали на чолі групи саперів проникнути на територію Лаври й обстежити будівлі, храми та печери, знешкодити закладені німцями міни, якщо такі знайдуть. Лише після цього до Лаври змогли увійти представники радянського командування. Як згадував А. Ф. Савенко, «коли увійшов до Лаври, то найбільше вразили руїни Успенського собору, а також те, що в одному з лаврських храмів були розташовані німецькі конюшні, де все було загиджене конячим гноєм»²⁷.

Після взяття Києва радянськими військами А. Ф. Савенко брав участь у Житомирсько-Бердичівській і Корсунь-Шевченківській операціях, у визволенні Білої Церкви та інших міст України. За проявлений героїзм під час однієї з операцій генерал Ватутін розпорядився представити командира відділення Савенка А. Ф. та його бійців до урядової нагороди – орденом «Червона зірка», – проте документи не встигли оформити, оскільки незабаром генерал загинув і нагородили не рядових бійців, а «комісара, його прихвоснів і коханку». Андрій Федотович завжди з обуренням про це згадував.

Характерний епізод із операції з форсування Дніпра на початку листопада 1943 р., записаний зі слів А. Ф. Савенка: «Людей не берегли. Наприклад, уночі, коли темно, хоч око виколи, – повна тиша, ніяких дій, тільки-но зійшло сонце, наказ: переправлятися через Дніпро... Я зі своїми хлопцями загрузив на пліт людей, гармати, і попливли. Поки не доплили до середини ріки, німець жодного по-

²⁴ Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі – ЦАМО РФ). Ф. 33. Оп. 690306. Спр. 3045; ЦАМО РФ. Ф. 33. Оп. 686196. Спр. 3965; ЦАМО РФ. Шк. 52. Ящ. 23; ЦАМО РФ. Шк. 75. Ящ. 9; ЦАМО РФ. Шк. 52. Ящ. 23.

²⁵ Посвідчення про нагородження Савенка А. Ф. медаллю «За оборону Сталінграда». Серія Р, № 11478, від 15 листопада 1943 р.

²⁶ Аудіозапис бесіди. Серпень 1988 р. Архів В. В. Шумила.

²⁷ Запис бесіди. Червень 1987 р. Архів В. В. Шумила; Шумило С. В. «...Вразили руїни Успенського собору».

стрілу не зробив. Як тільки добралися до середини, і почалося... А чого ж не стріляти, тут і сліпий попав би – усе як на долоні, а в них все вже пристріляне було. У нас німець із гармати влучив прямим попаданням, пліт – у щепки, а нас усіх розкидало по Дніпру. А я ж на Дніпрі виріс, плавати вмів добре, пірнув під воду, зняв із себе геть усе – шинель, чоботи, залишився в одній сорочці та штанах, і під водою поплив на нашу сторону, завдяки цьому й урятувався. А хлопці мої майже всі загинули»²⁸. «Дніпро був червоний від крові, стільки наших полягло. Бездарно, даремно, адже можна було обійтися без таких жертв. Німця солдатськими трупами закидали, тому ми й виграли цю війну», – із сумом згадував Андрій Федотович²⁹.

З кінця березня 1944 р. А. Ф. Савенко – у складі 1-го Білоруського фронту спочатку під командуванням маршала К. К. Рокосовського, а з листопада того ж року – під командуванням маршала Г. К. Жукова. Брав участь у боях за визволення Польщі, у Вісло-Одерській та Східно-Померанській операціях, забезпечував під час бойових дій організацію переправ радянських танків і військ на Віслі та Одрі. Оскільки на території Польщі й Німеччини всі танкопрохідні напрямки були німцями дуже щільно заміновані, А. Ф. Савенку, ризикуючи життям, доводилося брати участь у розмінуванні доріг та інших об'єктів для безперешкодного проходження танків. 1 серпня 1944 р. нагороджений нагрудним знаком «Відмінний сапер»³⁰.

У складі 2-ї гвардійської танкової армії під час наступу на Німеччину 03.03.1945 р., командуючи відділенням, відзначився при прокладанні переправи й мосту для проходження радянських танків через приплив Одри – річку Іна (нім. Іппа) в північно-західній Польщі³¹. Як зазначав командир 108-го окремого понтонно-мостового батальйону (108-й ОПМБ) майор Олександр Петошін, «тов. Савенко організував роботу так, що його відділення закінчило своє завдання першим і допомогло іншим відділенням, незважаючи на сильний артилерійський вогонь противника»³². За «проявлені мужність і винахідливість» був представлений 11.03.1945 р. до урядової нагороди – ордена «Червоної зірки»³³.

У квітні 1945 р. під час наступу на Берлін «під ураганим артилерійським і кулеметним вогнем» А. Ф. Савенко брав участь у прокладанні понтонного мосту через канал Фріланденштрому районі Бліздорфа, де створена для оборони Берліна німецька група армій «Вісла» вела запеклі оборонні бої³⁴. Завдяки проявленим командиром відділення А. Ф. Савенком героїзму й мужності, було забезпечено успішне форсування та прорив радянських танків через канал Фріланденштром, що відкривало шлях на Берлін³⁵.

Як зазначив командир 108-го Окремого моторизованого понтонно-мостового батальйону, герой Радянського Союзу підполковник Олексій Тихонов, «наведення мосту проводили під ураганим артилерійським і кулеметним вогнем і в безпосередній близькості від противника... Тов. Савенко А. Ф. показав себе хоробрим, вольовим командиром, особистим прикладом залучав своїх понтонерів на якнайшвидше виконання завдання. Тов. Савенко А. Ф., будучи пораним, продовжував залишатися в строю і тільки після другого важкого поранення був відправлений в шпиталь»³⁶. Згадане важке поранення в шию (ближче до потилиці) і праву голілку було отримано 17.04.1945 р., після чого він і був відправлений до шпиталю.

²⁸ Запис бесіди. Червень 1987 р. Архів В. В. Шумила.

²⁹ Запис бесіди. Травень 1988 р. Архів В. В. Шумила.

³⁰ Наказ по 108 ОПМБ № 620 від 01.07.1944, Червоноармійська книжка Савенка А. Ф., видана 06.08.1943. С. 6.

³¹ Савенко Андрей Федотович // Книга Памяти Украины. Электронная база данных 1941-1945. Сетевой ресурс. URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/25644>.

³² ЦАМО РФ. Ф. 33. Оп. 690306. Спр. 3045. Нагородний лист від 11.03.1945.

³³ Там само.

³⁴ Савенко Андрей Федотович. Книга Памяти Украины. Электронная база данных 1941-1945.

³⁵ ЦАМО РФ. Ф. 33. Оп. 686196. Спр. 3965. Нагородний лист від 06.05.1945.

³⁶ Там само.

У шпиталі пробув з 18 квітня по 1 травня 1945 р. (в/ч № 59882)³⁷ і, не дочекавшись операції з видалення осколків, 1 травня знову відбув на фронт, де брав участь у боях на вулицях Берліна та інших міст, розмінуванні стратегічно важливих об'єктів і доріг.

За «відвагу і самовідданість» 6 травня 1945 р. був представлений до урядової нагороди ордена «Вітчизняної війни» II ступеня, який виписали 10 травня 1945 р.³⁸, проте так і не вручили, оскільки А. Ф. Савенка після капітуляції Німеччини перекинули в нові місця бойових дій за її межами. Також був нагороджений бойовою медаллю «За відвагу»³⁹. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 9 травня 1945 р. нагороджений медаллю «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», яка була вручена лише 5 липня 1946 р.⁴⁰

За наказом командування, з метою випередження військ союзників, брав участь у занятті німецьких авіаційних заводів та інших військових стратегічних об'єктів у Західній Німеччині з метою евакуації звітти на радянську територію обладнання та верстатів⁴¹.

Із 21 травня 1945 р. – у складі 95-го окремого саперного батальйону. 2 липня 1945 р. переведений в 131-й гвардійський окремий саперний батальйон 10-го гвардійського танкового корпусу⁴². Нагороджений нагрудним знаком «Відмінний мінер» (Наказ № 0126 від 09.09.1945)⁴³.

За певними даними, після закінчення військових дій в Центрально-Східній Європі був перекинутий до кордонів Маньчжурії (Маньчжоу-го), де продовжував брати участь в бойових діях до вересня 1945 р. За іншими відомостями, продовжував нести службу на території Німеччини до кінця вересня 1945 р.⁴⁴

Демобілізований 9 жовтня 1945 р.⁴⁵ Мав п'ять поранень, у т. ч. в голову й у ногу, інвалід Великої вітчизняної війни.

Після війни

Після демобілізації в листопаді 1945 р. повернувся в с. Корчев'я Ріпкинського району Чернігівської області разом із сином Іваном Савенком (13.06.1939 р.н.). Село було наполовину спалене німцями під час відступу й жити було ніде, доводилося будувати на попелищі. Працював на вітряку мельником, потім – бригадиром у колгоспі, вступати в КПРС і від керівних посад у колгоспі відмовлявся. Решту життя носив у голові кілька уламків, які застрягли в потиличній частині черепа, і через небезпеку операції хірурги так і не змогли їх видалити. Від уламків увесь час мучився сильним головним болем. Помер 26 листопада 1988 р., похований в с. Корчев'я.

Родина

Під час війни його дружина Д. П. Куліш і молодша дочка померли в Казахстані. По поверненні з фронту в с. Корчев'я А. Ф. Савенко одружився з удовою фронтовика Єфросинією Микитівною Надточій (1917–1997), від цього шлюбу мав чотирьох дітей, двоє з яких померли незабаром після народження (Поліна 1946 р.н. і Микола 1951 р.н.), інші двоє вижили – Олександр Савенко (1947–2015) і Магдалина Савенко (у заміжжі Шумило, 1949 р.н.).

³⁷ Справка начальника в/ч № 59882 майора Шенкера № 521 от 01.05.1945.

³⁸ ЦАМО РФ. Ф. 33. Оп. 686196. Спр. 3965. Наказ № 56/н.

³⁹ ЦАМО РФ. Ф. 33. Оп. 690306. Спр. 3045. Наказ № 8/н от 29.03.1945.

⁴⁰ Посвідчення про нагородження Савенка А. Ф. медаллю «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.». Серія Ч, № 0150070 від 5 липня 1946.

⁴¹ Савенко Андрей Федотович. Книга Памяти Украины. Электронная база данных 1941–1945.

⁴² Червоноармійська книжка Савенка А. Ф., видана 06.08.1943. С. 6

⁴³ Наказ по 131 ОСБ № 0126 від 09.09.1945, Червоноармійська книжка Савенка А. Ф., видана 06.08.1943. С. 6.

⁴⁴ Савенко Андрей Федотович. Книга Памяти Украины. Электронная база данных 1941–1945.; Савенко Андрей Федотович. Дорога памяти.

⁴⁵ Червоноармійська книжка Савенка А. Ф., видана 06.08.1943. С. 4; Військовий квиток Савенка А. Ф. Серія Н, № 370663. С. 6.

Діти: Савенко Іван Андрійович, Савенко Олександр Андрійович, Савенко Магдалина Андріївна. Онуки: Савенко Андрій Олександрович (1976 р.н.) – полковник, кандидат соціологічних наук; Шумило Сергій Вікторович (1976 р.н.) – кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України, директор Міжнародного інституту афонської спадщини, головний редактор наукового альманаху «Афонська спадщина»; Шумило Віталій Вікторович (1969 р.н.) – науковий секретар Центру дослідження історії релігії та Церкви ім. архієп. Лазаря (Барановича) Національного університету «Чернігівський колегіум», відповідальний секретар всеукраїнського наукового журналу «Сіверянський літопис», директор видавництва «Scriptorium».

Від довоєнного шлюбу А. Ф. Савенко мав онуків: Савенко Олег Іванович та Савенко Наталія Іванівна.

Нагороди А. Ф. Савенка

Орден «Червоної зірки» (11 березня 1945), перший орден «Вітчизняної війни» II ступеня (10 травня 1945), другий орден «Вітчизняної війни» II ступеня (11 березня 1985), медаль «За оборону Сталінграда» (15 листопада 1943), медаль «За відвагу» (29 березня 1945), медаль «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (5 липня 1946), медаль «Ветеран праці» (18 вересня 1978), численні ювілейні медалі «за перемогу у Великій Вітчизняній війні»⁴⁶.

* * *

Такою нелегкою була доля уродженця Чернігівщини Андрія Федотовича Савенка, у біографії якого відбулося багато переломних подій ХХ століття: розкуркулення та розкозачення, колективізація, наївна віра у «світле майбутнє», репресії 1930-х років, розчарування та прозріння щодо комуністичної влади, Друга світова війна... Уже під час «перебудови», коли почав повільно спадати страх із людських сердець і розпочалося повернення історичної пам'яті, він розповідав – звичайно, не під запис на диктофон, а в приватній довірливій бесіді – багато цікавого зі свого життя та життя країни: про колективізацію та репресії, про «Велику вітчизняну» війну та ціну тієї «перемоги» й багато іншого. Цікаво, що він не любив так звані «фронтові хіти» («В землянке», «Синий платочек» тощо), співав тільки народні українські та білоруські пісні й ніколи не дивився фільмів про війну, «бо в них немає правди». Без сумніву – якби Андрій Федотович дожив до наших днів, він із обуренням та огидою сприйняв би сучасний «совковий» лозунг путінської пропаганди «если нужно, повторим». Він уважав, що без допомоги союзників СРСР ніколи б не виграв у Другій світовій війні, навіть ціною таких «бездарних і даремних жертв», яких зазнала радянська армія.

Радянську владу він не любив – повіривши їй у молодості, відбувши концтабір та фронти радянсько-німецької війни, Андрій Федотович на власному досвіді впевнився, що ця влада «не береже людей, зневажає людину». Тому й «віри їй [радянській владі] немає...»

Він був справжнім інтелігентом духу, знав безліч прислів'їв і приказок, любив добрий дотепний жарт і любив життя, цінував людську гідність та зневажав усяку неправду. Він був справжній козак, пам'ятав про своє походження й із гідністю передав пам'ять про це своїм онукам.

References

Kondratiev, I., Kryvosheia, V. (1999). *Narysy istorii Chernihivshchyny periodu kozatstva: Liubech* [Essays on the history of Chernihiv region of the Cossack period: Lyubech]. Kyiv, Ukraine.

⁴⁶ ЦАМО РФ. Ф. 33. Оп. 690306. Спр. 3045; ЦАМО РФ. Ф. 33. Оп. 686196. Спр. 3965; ЦАМО РФ. Шк. 52. Ящ. 23; ЦАМО РФ. Шк. 75. Ящ. 9; ЦАМО РФ. Шк. 52. Ящ. 23.

Kondratiev, I. (2004). Liubetske starostvo (XVI – seredyna XVII st.) [Lubech eldership (XVI - middle of XVII century)]. Chernihiv, Ukraine.

Kryvosheia, V. (2008). Kozatska elita Hetmanshchyny [Cossack elite of the Hetmanate]. Kyiv, Ukraine.

Kryvosheia, V., Kryvosheia, I., Kryvosheia, O. (2009). Неурядова старшина Гетьманщини [Non-governmental foreman of the Hetmanate]. Kyiv, Ukraine.

Stankevych, H. (2004). Osoblyva tserkva (z istorii Oleksandro-Nevskei tserkvy sela Lopatni Ripkynskoho raionu Chernihivskoi oblasti) [Specific church (from the history of the Alexander Nevsky Church in the village Lopatni of Ripky district of Chernihiv region)]. *Siverianskyi litopys – Severyan chronicle*, 5–6.

Shumylo, S. (2020). Do pytannia pro pokhodzhennia rodu prp. Paisiia Velychkovskoho i yoho zviazky z Chernihivshchynoiu [On the question of the origin of the family of reverend Paisiy Velychkovsky and his connections with Chernihiv region]. *Siverianskyi litopys – Severyan chronicle*, 1.

Шумило Сергій Вікторович – кандидат історичних наук, головний редактор наукового альманаху «Афонська спадщина», директор Міжнародного інституту афонської спадщини в Україні (вул. Велика Васильківська, 126, м. Київ, 03150, Україна).

Shumylo Serhii V. – candidate of Historical Sciences, Editor-in-Chief of the scientific anthology «The Athonite Heritage», Director of The International Institute of the Athonite Legacy (126 Velyka Vasylykivska Street, Kyiv, 03150, Ukraine).

E-mail: institute@afon.org.ua

Шумило Віталій Вікторович – головний редактор наукового альманаху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumylo Vitaliy V. – Chief editor of the «The Athens of Chernigov» academic journal, academic secretary of the Lazar Baranovich Research Institute of Religion, PhD candidate in history at the T. G. Shevchenko “Chernigiv Collegium” National University (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: veraizhizn@gmail.com

THE TRAGIC FATE OF A WORLD WAR II HERO FROM THE CHERNIHIV AREA: ANDREI FEDOTOVICH SAVENKO (1912–1988)

The Aim of the article: To describe the most important episodes of the biography of one of our countrymen: Savenko Andrei Fedotovich (1912–1988). Methods used: Biographical and historical objectivism. The new approach used in this article is the use of the biography of an ordinary person. Through the prism of his life we can describe and better understand the key events in the history of our homeland in the XX century: dekulakization, the destruction of the Cossacks, concentration camps, escaping persecution, World War II. The judgement and discourse of a witness and participant of the tragic events of that period of our history about their meaning and the role they played in individual lives is especially significant. Especially important are such episodes in the life of A.F. Savenko as the destruction of his communist party membership card and his reevaluation of the key events of his life. The concluding part of the article includes a short account of the fates of A. F. Savenko’s descendants.

Key words: A. F. Savenko, dekulakization, destruction of the Cossacks, soviet concentration camps, World War II, forging the Dnepr, the Kievo-Petchersk Monastery, the Chernihiv region.

Дата подання: 10 березня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 березня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шумило, С., Шумило, В. Важка доля героя Другої світової війни з Чернігівщини: Андрій Федотович Савенко (1912–1988). *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 156–165. DOI: 10.5281/zenodo.5089974.

Цитування за стандартом APA

Shumylo, S., Shumylo, V. Vazhka dolia heroia Druhoi svitovoi viiny z Chernihivshchyny: Andrii Fedotovych Savenko (1912–1988) [The tragic fate of a World War II hero from the Chernihiv area: Andrei Fedotovych Savenko (1912–1988)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 156–165. DOI: 10.5281/zenodo.5089974.

о. Юрій Мицик

ВАЖЛИВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ШВЕЙЦАРСЬКОГО ВЧЕНОГО
Kappeler A. Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern.
Die Ukraine im Horizont des Westens vom 16 bis 19 Jahrhundert.
Wien-Köln-Weimar, 2020. 389 с.

DOI: 10.5281/zenodo.5079330

© Ю. Мицик, 2021. CC BY 4.0

Швейцарський історик зі світовим іменем, друг України, професор Віденського університету, член Австрійської і Української Академії наук Андреас Каппелер не потребує спеціальних рекомендацій. Початковим зацікавленням шановного славіста була історія Московської держави й особистість царя Івана IV у висвітленні тогочасної західної преси, пізніше Російської імперії, але практично з самого початку своєї наукової діяльності він приділяв велику увагу й народам, які побували під владою цієї держави. Із проголошенням незалежності України Каппелер дедалі більше досліджує її історію, зокрема формування української держави та український національний рух, і навіть видав низку монографій, присвячених цій тематиці. Наразі побачила світ солідна книга на 389 сторінках «Від країни козаків до країни селян. Україна в розумінні Заходу від XVI до XIX століття». Вона є своєрідним продовженням його першої монографії «Іван Грозний у дзеркалі тогочасної іноземної преси» (Ivan Groznyj in Spiegel derausländischen Druckschriften seiner Zeit. Bern-Frankfurt am Mein, 1972).

Книга складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку покликань, використаних джерел та літератури, іменного показника. Майже кожен розділ закінчується висновками (резюме).

У вступі стисло оповідають про крах СРСР і виникнення на його уламках 15 незалежних держав, про малу обізнаність Заходу про Україну й посилення інтересу до неї завдяки Майдану 2004 р. і особливо Майдану 2014 р. Автор піддає критиці поширене на Заході уявлення (зокрема його популяризував колишній канцлер ФРН Гельмут Шмідт) про Україну як провінцію Росії, а про українську мову як діалект російської. Пан Андреас приділяє увагу термінології, зокрема вказує на те, що ще на картах Європи XV ст. Себастьяна Мюнстера та Герхарда Меркатора розрізняли Україну-Русь (Russia) та Московію, пов'язує поширення терміну «Україна» з діяльністю запорозьких козаків. Тут же знаходимо характеристику використаних джерел, поділених на вісім категорій («летючі листки», газети, щоденники й мемуари, нотатки мандрівників, карти тощо), які в українській історіографічній традиції нерідко умовно об'єднують в одну – «записки іноземців». Оскільки в книзі охоплюють і XVIII–XIX ст., то до цієї категорії автором включені також художні твори та енциклопедії. Присутня й стисла історіографічна довідка. А. Каппелер – перший на Заході дослідник цієї теми – позитивно оцінює доробок українських авторів (І. Борщак, Д. Дорошенко, Т. Мацьків, Д. Наливайко та ін.). На нашу думку, він охопив основний масив українських досліджень, використав також і поради цілого грона сучасних ні-

мецьких, українських та інших науковців. Дуже важливі навіть такі, здавалося б, деталі. На відміну від переважної більшості зарубіжних істориків, автор прагне передати українське написання топонімів і гідронімів, наприклад: Dnipro, L'viv, a не Dniјer, і т. д., що є абсолютно правильним.

У першому розділі «Відкриття Східної Європи і Україна (XVI – перша половина XVII ст.)» мова йде про зростання зацікавленості західноєвропейських авторів Східною Європою і, зокрема, Україною, що викликане перш за все змінами політичної ситуації (турецьке нашествя, зростання могутності Речі Посполитої і Московської держави). Уже у XV ст. відбулося венеціанське посольство А. Контаріні до Персії, який залишив опис своєї подорожі, де він знайшов місце й для українських сюжетів (описи Києва, Луцька, Житомира та ін.). Німецький картограф Мартін Вальзеємюллер (1472–1520 рр.) назвав низку міст України, причому розділив Русь (Україну) і Московію. У такому ж ключі були укладені мапи Б. Ваповського, С. Мюнстера, А. Ортеліуса та ін. Оскільки книга А. Каппелера адресована перш за все німецькомовному читачеві, то публікації джерел українською, білоруською, польською та російською не вказують. Автор законо-мірно воліє покликатися на оригінали-першодруки «записок іноземців». Тому не знаходимо тут ряду перекладів українською чи російською, зокрема: Меховський М. Трактат о двух Сарматиях (М.–Л., 1936); Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі (К., 1960); Барбаро и Контарини о России (Л., 1971); Герберштейн С. Записки о Московии (М., 1988); Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії (К., 2009); Г. Л. де Боплан. Опис України (К., 2012) тощо. Однак все ж варто було б залучити капітальний каталог Веніаміна Кордта «Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р.» (К., 1926).

Слушно вказують, що з початком книгодрукування на Заході з'являється велика кількість «летючих листів», газет, брошур, причому домінуючою темою була турецька загроза. Так, у XVI ст. вийшло з друку 2000 (!) газет і «летючих листків», присвячених цьому питанню. Частина з друкованих, а також рукописних газет містить інформацію про запорозьких козаків, котрі провадили антиосманську боротьбу. Цій боротьбі приділили увагу й у більших за обсягом працях мандрівників та мемуаристів, як от Леонарда Горецького чи Лаврентія Мюллера. Останні писали про гетьманів Івана Свирговського та Івана Підкову, які здійснювали походи проти турків у Молдавію в 70-х рр. XVI ст. У монументальній праці француза Н. де Монтро (1561–1608) «Загальна історія турецької війни» мова йде і про молдавські походи запорожців під проводом гетьмана Лободи в 1594–1595 рр. У XVII ст. велику увагу стали приділяти 30-літній війні («Gazette de France», перші томи «Theatrum Europaeum»), але Хотинська війна 1621 р. (нині виповнюється 400-річчя цієї події) знову привернула увагу сучасників до турецької загрози й природно до запорожців, котрі відіграли важливу роль в обороні кордонів не тільки Речі Посполитої, але й усїєї Європи (ті ж «Gazette de France», перші томи «Theatrum Europaeum», французькі й італійські «летючі листки» тощо). Так, брошура «Zeitung aus Walachej», яку написав німецький офіцер на службі Речі Посполитої, високо оцінює мужність у боях запорожців (протиставляючи їм поляків). Такої ж думки був французький історик-сходознавець Мішель Бодьє (1589–1645). Хотинській війні 1621 р. й морським походам запорожців проти Османської імперії присвятив низку донесень французький дипломат де Курменін (1600–1632). Про козаків того часу писали венеціанці, голландці, поляки та ін. Цілий параграф 1.5. Каппелер приділив розгляду знаменитої праці Г.-Л. де Боплана.

Другий розділ («Українські козаки у висвітленні європейської громадськості») присвячений Національно-визвольній війні українського народу 1648–1658 рр. Одразу треба зазначити, що основними працями, на які спирався Каппелер при оцінці Національно-визвольної війни, були фундаментальні монографії В. Смолія, В. Степанкова, Ф. Сисина. Автор аналізує низку німецьких та англійських газет, також «Французьку газету», 6–7 томи «Театру Європи» тощо. У них висвітлюють перш за все переможний похід повстанців 1648 р., звертають увагу

на їхній союз із Кримським ханством, підкреслюють роль гетьмана Б. Хмельницького й полковника М. Кривоноса. Автори газет викладали хід подій, наводили численні факти, часом оригінальні, інколи давали оцінки подіям, переважно негативні щодо повстанців, як от: повсталі селяни назвали себе козаками й піднялись проти шляхти «під гаслом фальшивої свободи» (с. 75). Особливо важливим і цікавим є 2 параграф, присвячений реакції тогочасної західної преси на російсько-український союз 1654 р., який швидко перетворився в нерівноправний і так поклав початок залежності України від Московської держави. Ці повідомлення зазвичай ґрунтувалися на інформації з Речі Посполитої, навіть ту, яка походила з України, сприймали «через польські окуляри» (с. 85), що, поза сумнівом, породжувало однобічність поглядів, відверту ворожість до рівноправного союзу 1654 р. Однак дослідження містить достатньо цінної інформації, яка стосується передумов союзу, обставин та умов його укладення. Подальші підрозділи присвячені розгляду праць Й. Пасторія, П. Шевальє, Н. Ганновера, А. Віміні та М. Бізаччіоні. Праця останнього «*Historia delle guerre civili de gli ultimi tempi*» (Венеція, 1652) зазвичай майже не потрапляла в поле зору українських істориків. А між тим італійський автор пише про українсько-польське протистояння, починаючи з повстання С. Наливайка, критикує політику Речі Посполитої, указує на глибокі причини Національно-визвольної війни, підкреслює особливе значення релігійного чинника (як і при укладенні союзу 1654 р.). Цікаві навіть дрібні зауваги Бізаччіоні, як от вказівка на те, що козаки («козацька нація») презирливо називали поляків «*Lacchi*». Останній підрозділ присвячений історико-географічним описам України XVII ст. (А. Целларія, Г. де Танда, Отевілля), Б. Коннора.

Третій розділ «Україна і Росія у XVIII столітті» автор відкриває параграфом «Гетьман Мазепа у тогочасній періодиці», у якому аналізує відповідні звістки таких газет або їхніх збірників як от: «*Wienerische Diarium*», «*Die Europäische Fa-ma*» (Leipzig, 1702–1725), «*Die Historischen Remaques*» (Hamburg, 1701–1707) та ін. Цей параграф читати особливо цікаво, тому що матеріали європейської преси XVII–XVIII ст. майже невідомі вітчизняним дослідникам, хіба що тим, які жили в еміграції (І. Борщак, Т. Мацьків). У цих матеріалах простежуються основні події гетьманату І. Мазепи й міститься чимало оригінальних даних. Цю тему продовжують у наступному розділі («Мазепа і Україна в творах першої половини XVIII століття»). Розглянуті праці де Невіля, Й. Б. Гоманна, Г. Адлерфельда, Й. В. Барділі, Ф. Й. фон Штраленберга, Х. Гассмана та ін., у яких висвітлюють хід Північної війни, участь у ній гетьманців І. Мазепи, антиколоніальне повстання 1708–1709 рр. під його проводом, також гетьманати його наступників – П. Орлика, І. Скоропадського та Д. Апостола (про П. Полуботка коротко згадують в іншому розділі при розгляді праці Шерера). У полі зору тогочасних авторів перебувало й запорозьке козацтво та його лідери, перш за все К. Гордієнко. Урешті й 3-й підрозділ («Вольтер, Мазепа, Карл XII і Петро Великий») розвиває сюжети першого підрозділу. Хоча він стосується досить висвітленої теми (Вольтер і Україна), однак Каппелер і тут зумів знайти нові підходи. На нашу думку, варто було б відмовитися від нав'язуваного російською історіографією визначення «Великий» стосовно Петра I, знаючи, які чорні справи він чинив (не тільки щодо України).

У параграфі 4 («Україна в енциклопедіях XVIII століття») аналізують гасла й статті переважно майже незаних українським історикам енциклопедій Й. Будде/Я. Іселіна, Цедлера, Ф. Піваті, Дідро й «Британської енциклопедії», інших видань. У цих працях містяться досить вичерпні характеристики України, її природи та родючих ґрунтів, земель (провінцій), релігії, (вказувалося, що до 1686 р. Київська митрополія перебувала під юрисдикцією Константинопольського патріарха), міст, зокрема Києва, Брацлава, Галича, Кам'янця-Подільського, Луцька, Львова, Переяслава, Чигирини, Черкас, Чернігова, Чорнобиля та ін., рік (перш за все Дніпра), запорозького козацтва, видатних діячів України (князь Володимир Святославич, Б. Хмельницький, І. Мазепа) тощо. У знаменитій енциклопедії Дід-

ро й д'Аламбера міститься стаття про Чернігів, який є «значним містом Московії», присутні згадки про Чернігівське князівство й Сіверщину. Важливо, що майже для всіх авторів Україна лишалася «країною козаків». Водночас тривале панування Російської імперії далося навзник: частина авторів енциклопедій вже пов'язує термін «Русь» (Russland, Reussen) з Московщиною (Росією). Деякі (Ісєлін) розуміли під Руссю ті землі Речі Посполитої, які були заселені переважно «русами або рутенами» (с. 156–157). Завершує розділ параграф, присвячений творам А. Бюшинга, Ш.-П. Шерера, Й. Х. Енгеля. У відомому творі Шерера названі 10 полкових центрів Лівобічної Гетьманщини, у т. ч. Ніжин, Прилуки, Стародуб і Чернігів. «Історія України» Енгеля по суті увінчує досягнення історичної науки того часу про Україну й не випадково мала вплив не тільки на західну, перш за все німецьку, але й українську історіографію (Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич).

У четвертому розділі («Україна стає країною селян: записки мандрівників між 1760 і 1860») в полі зору А. Капелера опинилися праці Й. Г. Гердера, Д. Белла, Й. Маршала, Хаммарда, Мьоллера, де Байєрта, Е. Кларка Д. Джеймса, Й. Коля, письменниць Жермени де Сталь (мадам де Сталь) та Марії Фьорстер. Вони залишили описи міст і сіл України, зокрема Диканьки, Миколаєва, Миргорода, Одеси, Херсона, Харкова та ін., їх торговельних зв'язків. Шотландець Джон Белл (1691–1780), який видав у 1763 р. двотомний опис подорожі «з Петербургу до Азії», залишив також опис своїх відвідин Батурина, Глухова й Ніжина; англієць Йозеф Маршалл у творі, виданому 1772 р., описав свою мандрівку з Москви до Києва, під час якої побував у Стародубі й Чернігові (листопад 1770 р.); Джон Томас Джеймс (1796–1828) здійснив подорож Україною в 1816–1819 рр., і першим побаченим українським містом був Новгород-Сіверський. Також увагу вказаних авторів привертала гайдамацький рух, перш за все «Коліїщина», побут, демократичні традиції українського народу. Крім того, автори виконали цікаві малюнки. Шкода, що твір мандрівника й художника Ж.-А. Мюнца з Ельзасу не був розглянутий у книзі, а між тим він залишив цілі альбоми, у котрих містяться сотні малюнків (із розгорнутими коментарями) міст, місцевостей України, типи українців, причому деякі з них (про Україну) і досі неопубліковані. До речі, варто сказати, що в книзі Капелера наведено багато малюнків, карт, портретів тощо (всього близько 50), і це є прекрасним доповненням до книги.

Варто сказати, що деякі автори, у першу чергу Йоганн Георг Коль (1808–1878) значну увагу приділили розкриттю національного характеру українців, відмінностей між ними й великоросами. Так, Коль вказував на те, що українці вживають щодо великоросів образливу кличку: «Вони... мають кличку “Kazapri”, а це слово є татарським і означає “м'ясник”» (с. 232). Тут треба трохи уточнити Коля, оскільки це слово також присутнє і в турецькій мові й означає того ж таки м'ясника, але в більш негативному контексті, подібно як «Джек-Різник». Він із великою симпатією оцінює українську культуру, зокрема пісні й танці, такого поета як І. Котляревський. Урешті Й. Г. Коль навів порівняльну таблицю, у якій вказував відмінності в зовнішності обох народів, як от: колір волосся й очей (світлий у великоросів і чорний в українців), колір очей (сірий – карий) і т. д. Серед українських міст Коль згадував також Чернігів.

Окремий підрозділ монографії А. Капелера, «Відкриття Галичини, присвячено працям переважно двох авторів із Німеччини, одного із Бельгії й одного з Франції, котрі із захопленням відкрили для себе цей край, який було приєднано до імперії Габсбургів наприкінці XVIII ст. Зокрема, Й. Г. Коль вказував на національну тотожність місцевого населення з українським населенням Наддніпрянщини.

Останній п'ятий розділ книги «Поетична Україна» стосується висвітлення іноземними авторами української культури, перш за все народних пісень і дум, діяльності кобзарів (бандуристів). Особливо автор звертає увагу на публікацію Фрідріхом Боденштедтом у 1845 р. українських пісень і дум, їх дослідження Цуккальмагліо (Вальдбрюль), Тальві. Окремий (другий) параграф «Рання рецеп-

ція Шевченка й Гоголя» присвячена розповіді про життя Великого Кобзаря й публікації його портрету в «Gartenlaube». Те ж саме стосується й М. Гоголя, яким дуже цікавився зокрема французький письменник П. Меріме. Трохи говориться й про Г. Квітку-Основ'яненка, І. Котляревського та ін. Третій параграф «Легенда про Мазепу в літературі та мистецтві європейських романтиків» присвячений цьому гетьману. Зазначимо, що початок цій легенді поклав польський шляхтич, противник молодого І. Мазепи Ян Пассек. Він прагнув очорнити І. Мазепу й тому вмістив у своїх мемуарах брехливу історію про його покарання чоловіком-рогоносцем (голого Мазепу прив'язали до коня, що мало спричинити смерть, оскільки кінь мчав, не розбираючи дороги). Ця історія досить відома українським історикам, але західний читач в основному знає про неї скажімо лише з поем Дж. Г. Байрона, В. Гюго, драми Ю. Словацького, картини Е. Делакруа та ін., але зазвичай не знає, хто такий І. Мазепа і яку роль він відіграв в історії України. Книга А. Каппелера заповнює цю лакуну й доповнює її новими фактами: роман Ф. Г. ван Леента «Мазепа, лев степів» (1875 р.), кінофільм Мартіна Бергера «Мазепа, народний герой України» (1919 р.) та ін.

Підсумовуючи, скажемо, що книга Андреаса Каппелера є важливою віхою в розвитку західної історіографії про Україну, у ній подано узагальнююче дослідження того, як у Західній Європі накопичувалися й поширювалися знання про Україну й українців до кінця XIX ст. У книзі міститься чимало важливих фактів, особливо стосовно ролі преси як важливого джерела з історії України XV–XVII ст., важливих вітчизняним дослідникам. Але куди більше значення має ця книга для зарубіжного читача, котрий у своїй більшості має поверхові або хибні знання про Україну. Тож привітаємо автора з великим творчим успіхом і побажаємо йому нових звершень!

Дата подання: 10 березня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 березня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю. Важливе дослідження швейцарського вченого: Kappeler A. Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern. Die Ukraine im Horizont des Westens vom 16 bis 19 Jahrhundert. Wien-Koln-Weimar, 2020. 389 с. (рецензія). *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 166–170. DOI: 10.5281/zenodo.5079330.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu. Vazhlyve doslidzhennia shveitsarskoho vchenoho: Kappeler A. Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern. Die Ukraine im Horizont des Westens vom 16 bis 19 Jahrhundert. Wien-Koln-Weimar, 2020. 389 с. (retsenziia) [An important study by a Swiss scientist: Kappeler A. Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern. Die Ukraine im Horizont des Westens vom 16 bis 19 Jahrhundert. Wien-Koln-Weimar, 2020. 389 с. (review)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 166–170. DOI: 10.5281/zenodo.5079330.

Людмила Студьонова

МИХАЙЛО ЖИРОХОВ ЯК ФЕНОМЕН БОРотьБИ З «МІФАМИ», АБО ІНДИКАТОР ПЕВНИХ ПОЛІТИЧНИХ НАСТРОЇВ

DOI: 10.5281/zenodo.5082843

© Л. Студьонова, 2021. СС BY 4.0

Михайло Олександрович Жирохов – більше відомий в Росії фахівець з історії армій, авіації, різноманітної військової техніки різних країн, військових конфліктів на пострадянському просторі. Його книги друкували в Москві й Санкт-Петербурзі, статті публікували на сторінках журналів російською, англійською, іспанською, румунською та іншими мовами. Після переїзду до Чернігова з Донецька він змінив свою сферу наукових інтересів і почав розвінчувати радянські міфи про партизанський рух на Чернігівщині, за його ж словами, «з документами в руках», тобто взяв на себе, так би мовити, роль судді для винесення сучасного справедливого вироку.

Так, під пильне око М. Жирохова потрапив Іван Михайлович Бовкун – Герой Радянського Союзу, колишній командир партизанського загону «За Батьківщину». У 2020 р. вийшла книга М. Жирохова з претензійною назвою «Іван Бовкун: кривавий шлях “народного месника”». Автор почав з біографії свого героя, який народився в Краснодарському краї, і дійшов висновку, що він не міг бути українцем, оскільки в офіційних джерелах національність Бовкуна «вказана виключно як “росіянин”». Чи так насправді? Наприклад, на сайті «Герои страны» читаємо (мовою оригіналу): «Родился 20 февраля 1908 года в станице Старокорсунская ныне Донского района Краснодарского края в крестьянской семье. Украинец». На думку М. Жирохова, за те, що І. Бовкун так і не опанував українську мову, уважати його українцем не можна. На нашу думку, цей висновок не є переконливим, оскільки Михайло Олександрович не обтяжив себе знаннями, що Краснодарський край, хоча й виник у 1937 р. й ніколи не входив до складу України, але більшість населення регіону становили етнічні українці. У другій половині 1890-х рр. на національних околицях Росії розгорнувся потужний національно-визвольний рух, який надавав велике значення проблемі мови, на Кубані виникли й діяли осередки Революційної української партії, товариства «Просвіта», друкували книжки українською мовою. Проте у грудні 1932 р. партійними органами було ухвалено рішення про скасування українізації на Північному Кавказі й заборону української мови та, фактично, української культури в цілому. Звідки знати М. Жирохову, якою мовою спілкувався І. Бовкун в українському партизанському середовищі?

Після здобуття військової освіти й досвіду армійської служби І. Бовкун зустрів початок війни як капітан, командир батальйону 19-го мотострілецького полку 19-ї танкової дивізії 22-го механізованого корпусу 5-ї армії. Не обтяжуючи себе аналізом ситуації, яка склалася на той період, М. Жирохов підвів свого читача до моменту, коли І. Бовкун раптом пропав безвісти у районі волинського містечка Олика, але не пояснив, як це сталося. На той час 19-та танкова дивізія дійсно перебувала на Волині. Історик Руслана Гончарук у статті «Олика в роки

Великої Вітчизняної війни» (збірник наукових праць «Волинь і волиняни у Другій світовій війні», 2012) зазначає, що з початком війни селище Олика Ківерцівського району Волинської області стало ареною бойових дій, які тривали впродовж п'яти днів. З 24 до 26 червня 1941 р. містечко опинилося в епіцентрі великої танкової битви на плацдармі Луцьк – Броди – Рівне – Дубно. 27 червня 1941 р. Олику, заповнену великою кількістю танків, що відходили з Личан, кілька годин бомбардувала німецька авіація. За словами дослідниці, полки 19-ї танкової дивізії 4 липня зосередилися на схід від Олики, Клевая, Цумані, аби разом з іншими частинами завдати удару в напрямку Дубна. Але німці великими силами зірвали цей задум. Отож, попри всі намагання радянського командування, Олика перейшла під контроль німецьких військ. Радянські війська відступали з великими втратами, опинялися в оточенні або в полоні.

Відносно І. Бовкуна на сайті «Пам'ять народу» в розділі «Донесення про безповоротні втрати» є два варіанти інформації з покликанням на Центральний архів Міністерства оборони СРСР, що суперечать самі собі. У першому зазначають дату вибуття капітана І. Бовкуна – 27 липня 1941 р. – у зв'язку з його загибеллю. Згідно з іншою версією, він пропав безвісти 2 липня 1941 р. в районі м. Олика. 12 жовтня 1942 р. на адресу Ферганського військкомату Узбецької РСР надіслали витяг з наказу про виключення 27 липня 1941 р. зі списку особового складу капітана Бовкуна Івана Михайловича для повідомлення дружині Анні Микитівні Бовкун, яка мешкала у Фергані по вулиці Інтернаціональній, 37.

Якраз 27 липня 22-й механізований корпус 5-ї армії, до складу якого входила 19-та танкова дивізія та полк, де служив капітан І. Бовкун, спільно з іншими військовими частинами пробився до центру м. Малина Житомирської області, однак повністю очистити місто від німців їм не вдалося. З серпня 22-й МК брав участь у боях на території Чернігівщині. 19-та і 41-ша танкові дивізії одержали наказ виступити з району Жидиничі в напрямку с. Окуниново Козелецького району, аби знищити міст. За даними істориків, 25 серпня 19-та танкова дивізія розпочала наступ з населених пунктів Старий Глибів, Косачівка, Новокарпилівська Рудня в напрямку Окуниново, Стару Карпилівську Гуту і Короп. У результаті 111-та піхотна та 11-та танкова дивізії противника зазнали значних втрат. 28 серпня частини 22-го МК вийшли безпосередньо до Окунинова, оточили цей пункт з чотирьох сторін. 19-та танкова дивізія вийшла на рубіж Карпилівська Гута. Передислокацію своїх військ здійснили й німці. 22-й МК не виходив з боїв, намагався ліквідувати Окунинівський плацдарм противника. Але цього не вдалося здійснити, попри невелике просування до населеного пункту. Німецькі війська мали неабияку підтримку авіації та артилерії, яка вела вогонь з правого берега Десни та утримувала передмостове укріплення. 30 серпня 1941 р. 22-й МК вийшов із підпорядкування 5-ї армії генерала Потапова і увійшов до складу 37-ї армії генерала Власова. У складі 19-ї танкової дивізії залишився лише один танк, а тому 6 вересня 1941 р. її розформували.

Ці події дають підставу висунути версію, що І. Бовкун, який не пропав безвісти, міг потрапити в оточення десь у Козелецькому районі та «відразу й раптом» з'явитися в Ніжині. Про те, що відбувалося з ним у цьому місті, добре відомо з його спогадів «Солдати другого фронту» і «Подвиг під псевдонімом» та книг Олександра Бурчака «Своїх героїв потрібно знати» про Якова Батюка, Григорія та Олександра Самойленків, «Ніжин – європейське місто» та інших публікацій.

Ось тут ми підходимо до головного. Одягнений у тогу «судді», М. Жирохов звинуватив І. Бовкуна у вбивстві Михайла Стратілата й кількох ні в чому не винних партизанів, за що отримав малий тюремний строк – всього п'ять років.

Ніжинський історик Віктор Ємельянов багато років досліджував долі цих двох особистостей. Ось що йому вдалося встановити. Михайло Іванович Стратілат був секретарем райкому партії та командиром Носівського партизанського загону, із яким І. Бовкун встановив зв'язок за сприяння ніжинських підпільників. На кінець 1941 р. становище в загоні було дійсно катастрофічним. У своєму звіті

в ЦК ВКП(б) М. Стратілат писав про план обкому партії, згідно з яким він мав створити одинадцять підпільних організацій. У телефонній розмові він запитав секретаря обкому, хто повинен перебувати в підпіллі – місцеві, чи нові люди, яких ніхто не знає, на що йому відповіли, що місцеві. Секретар Носівського райкому почав виконувати цей наказ, але потрібних людей підібрати не вдалося. У звіті М. Стратілат визнав: «Треба сказати, що більшість із цих товаришів після приходу німців, на мій сором, втекли» і назвав імена секретарів райкомів і парткомів підприємств¹. Михайлові Івановичу вдалося вивести до лісу 200 людей, але з початком окупації їх залишилося не більше 60. Невеликий загін постійно відчував удари поліції. У розпал зими 1942 р. М. Стратілат змушений був відправити партизанів по домівках до початку весни. Але нічого не змінилося з настанням довгоочікуваних весняних днів. Командирові вдалося зібрати всього 50 людей, якими, після невдалих сутичок з поліцією, оволоділа апатія. У цей важкий період у житті Носівського загону з'явився І. Бовкун – професійний військовий. Відтак він став командиром, а М. Стратілат – комісаром загону².

Стосунки між цими двома діячами відразу ж стали напруженими. І. Бовкуна не влаштовувала відсутність дисципліни і бездіяльність загону, нерішучість М. Стратілата. Він почав проявляти суворість, навіть у чомусь жорсткість. Ці риси характеру І. Бовкуна описав у щоденнику командир партизанського з'єднання Воронезького фронту капітан Михайло Шукаєв, який у серпні 1943 р. зі своїми людьми був десантований у район дислокації партизанського загону «За Батьківщину» І. Бовкуна. Прочитаємо деякі рядки цього документа: «27 августа 1943 г. Бильские леса. В 15 км. западнее станции Нежин, Черниговской области ... Сейчас перед нами стоит весьма большая задача – это увеличит численный состав отрядов, вооружит его и немедленно приступит к боевым действиям. Трудности состоят в том, что сброшенный груз – вооружение с Большой земли – нахально забрал п[артизанский] отряд “За Родину” (ком[андир] – Бовкун). 28–29 августа 1943 г. Выехали за 1–1,5 км от п[артизанского] отряда “За Родину” и расположились своим лагерем в этих же лесах, начиная самостоятельную жизнь. Ведем переговоры с п[артизанским] отрядом “За Родину” о возврате нам нашего вооружения. Этот твердолобый ком[андир] отряда Бовкун на полученное им приказание члена Военсовета тов. Хрущева о немедленном возврате незаконно взятого у нас вооружения никак не реагировал. 1–2 сентября 1943 г. Договорился с п[артизанским] отрядом “За Родину”, который за взятое вооружение, сброшенное с Большой земли, дает 150 человек партизан с оружием, хотя и не того качества оружие, но иного выхода нет. Сейчас идет таким образом пополнение в наших отрядах»³. Виходить, що І. Бовкун, як міг, опікувався своїм загonom і своїми людьми.

З'єднання «За Батьківщину» діяло на території Носівського, Ніжинського, Бобровицького районів. Партизани встановили зв'язки з Бобровицьким підпіллям, активною учасницею якого була майбутня українська журналістка Павлина Березовська. Її ім'я згадано тому, що вона в своїй книзі «Двічі страчені – двічі живі» розповіла про Порфирія Федоровича Кіхтенка, якого, уже в ролі адвоката, захищає М. Жирохов.

П. Березовська пише, що Ф. Кіхтенко був відомим і мало не єдиним орденоносцем громадянської війни в Бобровиці. Коли прийшли німці, П. Кіхтенко відразу пішов до лісу. До кінця 1941 р. він був партизаном-одинаком і почувався в лісі наче загнаний вовк і, за деякими версіями, навіть думав про самогубство. Тому не міг П. Кіхтенко виконувати будь-яку керівну роль⁴. У групі І. Бовкуна з

¹ Смельянов В. Украдена слава. *Сіверянський літопис*. 1995. № 1. С. 15–16.

² Там само. С. 17.

³ Шукаєв М. І. Дневник (27 августа 1943 г. – 23 апреля 1944 г.). *Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944*. Москва, 2010. URL: <http://militera.lib.ru>.

⁴ Березовська П., Дяченко Н. Двічі страчені – вічно живі: Історико-документальна повість. Київ, 2006. С. 212.

часом він став комісаром. На думку М. Жирохова, П. Кіхтенко восени 1942 р. не брав участі в розстрілі Бабича і Брусиловця, які відмовилися об'єднуватися з І. Бовкуном. Але це зробив саме він. Конфлікт полягав у тому, що Бабич і Брусиловець зі своїми людьми відсиджувалися у Бобровицьких лісах, мали зброю, активних дій не розпочинали, чекали вказівок від О. Федорова, а їх все не було. У «вільний час» партизани реквізували продукти в селян. Тому І. Бовкун і група товаришів, серед яких був і П. Кіхтенко, винесли їм смертний вирок. Феномен П. Кіхтенка заслуговує окремої розмови, оскільки він з якихось причин, після арешту в 1946 р. І. Бовкуна, незабаром застрелився. А з приводу розстрілу Бабича і Брусиловця скажемо, що це схоже на правду, адже подібні історії були і в інших загонах.

Як приклад, наведемо кілька записів із щоденника М. Попудренка: від 6 грудня 1941 р.: «Эту сволочь сам лично с одного удара зарубил саблей. Сам не знал, что могу так рубить»; від 13 січня 1942 р.: «Целый вечер дрались А. Ф. [Федоров], Логвинович, Васюк и Федя. Били В. Л. [Капанова]. Вообще, у нас принято разьяснять кулаком и палкой»; від 31 січня 1942 р.: «“Партизана” Гончарова расстреляли, как вора, крал сапоги, хлеб и другие] вещи. Два раза ушел с поста, пытался ударить с отряда»; від 5 лютого 1942 р.: «Есть в отряде сволочи, еще не всех перестреляли»⁵.

Подібні факти відтворені у щоденнику Григорія Балицького, спогадах інших партизанів і в збірнику документів «Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории», виданої в Києві у 2006 р. Війна відкриває всі шляхи для пролиття чужої крові, навіть серед своїх, досить перейти межу. Варто звернути увагу на слова М. Попудренка про шаблю, якою він зарубав людину: «Сам не знал, что могу так рубить». Ф. Достоевський в романі «Брати Карамазови» висловив слушну думку: «Справді, говорять іноді про “звірячу” жорстокість людини, але це страшенно несправедливо й образливо для звірів: звір ніколи не може бути такий жорстокий, як людина, так артистично, так художньо жорстокий». Додамо – особливо під час війни.

Проте за такі вчинки не був засуджений жоден партизанський ватажок. Чомусь поніс покарання один І. Бовкун. Його звинуватили також у розстрілі комісара з'єднання М. Стратілата. А насправді той просто зник, так би мовити, дивним чином розчинився. Існують різночитання в тому, коли М. Стратілат вилетів з іншими партизанськими керівниками до Москви. М. Жирохов називає 10 серпня 1943 р., тобто день, коли «на партизанський аеродром між с. Зруб та Кукшин приземлився літак радянської військово-транспортної авіації, на якому комісар загону “За Батьківщину” Михайло Стратілат вилітає зі звітом до Москви, де таємничо зникає». На цьому можна було б і зупинитися, адже за свіжими слідами слідство зайшло в глухий кут. Але М. Жирохов розглядає кілька версій того, що сталося. До душі йому припала та, згідно з якою вбивцею є саме І. Бовкун, оскільки книжка має підзаголовок «Кривавий шлях “народного месника”», хоча слідчі в 1946 р. допитували партизанського командира без запитань про зникнення комісара. Важко уявити собі, що І. Бовкун був бовдуром, який убив свого комісара на шляху до Москви або після повернення звідти.

М. Жирохов пише: про вбивство М. Стратілата говорила після війни у своїх свідченнях в МДБ кур'єр Ніжинської резидентури № 10 «Зондерштаб-Р» Людмила Кузьменко, але винних не називала. Якщо розвивати цю тезу далі, то ми вийдемо на фальшивий партизанський загін на Добрянщині, створений обласною резидентурою української філії «Зондерштабу-Р», штаб якої з жовтня 1942

⁵ Ці рядки щоденника М. Попудренка цитуються мовою оригіналу, саме так, як були написані насправді. У його «Щоденнику», виданому в 1949 р., записи публікуються з купюрами в перекладі українською мовою. «Незручно» було обнародувати правду. Повну версію див.: Попудренко Н. Дневник (23 августа 1941 г. – 19 января 1943 г.). *Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944*. Москва, 2010. URL: <http://militera.lib.ru>.

до вересня 1943 рр. спочатку дислокувався в Чернігові, а потім – у Ніжині. Фальшиві партизани, заарештовані у вересні 1943 р., на допиті в Чернігівському УНКВС показали, що отримали завдання зібрати інформацію про загін Ю. Збанацького, який після важкого бою у травні 1943 р. не розпався і продовжував діяти. Виконуючи наказ, вони вийшли на кінний партизанський загін «За Батьківщину» у кількості 350 осіб, озброєних автоматами, що прибули з лісів Носівського району. Розвідники з фальшивого партизанського загону встановили, що партизани перейшли Десну і прибули на Остерщину. Вони прийшли на квартиру агента в Острі й передали йому цю інформацію. Оскільки Добрянський фальшивий партизанський загін був створений для ведення агентурної розвідки та компротетації й знищення радянських партизанів, можна уявити подальші події в з'єднанні «За Батьківщину», які стали причиною загибелі М. Стратілата.

М. Жирохов чомусь «не помітив» такі слова Валентина Федоровича Старостіна, хоча на його книгу спогадів покликався двічі: «Щоб відновити документи про свою партизанську діяльність, я, на шляху у відпустку, заїхав до Києва. Документи отримав і мав тривалу бесіду з комісаром партизанського з'єднання О. Ф. Федорова Героєм Радянського Союзу Володимиром Миколайовичем Дружиніним, котрий виконував обов'язки голови Комісії у справах колишніх партизанів. Володимир Миколайович розповів мені продовження історії з вбивством М. І. Стратілата. Уже після закінчення війни знайшлася людина, яка по злобі написала донос в КДБ про те, що Стратілат М. І. був убитий в Москві, загиблим пізніше в боях ад'ютантом, якому це нібито наказав зробити М. І. Бовкун, щоб бути одноосібним командиром з'єднання “За Батьківщину” – без партійної опіки. Звинувачення в ті часи страшне – підняв руку на партійне керівництво. Згадали, що капітан Бовкун М. І. – оточенець, за наказом № 270 від серпня 1941 року підлягає покаранню, як зрадник Батьківщини. Відібрали зірку Героя, ордена і заслали на каторгу в ГУЛАГ. Ось що бувало в ті часи навіть з Героями, що покрили себе славою в боях за Батьківщину! А що вже говорити про інших воїнів, які побували в полоні? Ось так наклеп негідника привів до великої трагедії Героя»⁶.

Упадає у вічі ненависть до І. Бовкуна, яку проявляє М. Жирохов, наче ця людина – його особистий ворог. Не подобається йому винесений лише на основі гори анонімок без слідчих дій вирок цій людині – 5 років таборів (з 1946 до 1950), бо занадто м'який, та надана І. Бовкуну амністія, повернення йому звання Героя Радянського Союзу й усіх нагород.

За рік після виходу книги І. Бовкуна «Солдати другого фронту» в червні 1958 р. Управління КДБ по Чернігівській області знову склало довідку про його злочини під час війни. І. Бовкуна виключили з партії та заборонили його книгу. Публікували відгуки колишніх партизанських командирів Федора Короткова та Василя Яременка. Не залишився осторонь і О. Федоров. Відтак книгу заборонили, а в Чернігівській ОУНБ імені В. Г. Короленка вона перебувала у спеціальному книгосховищі під замком. З набуттям Україною Незалежності книга стала доступною всім читачам.

Сучасний історик, кандидат історичних наук Володимир Гінда вважає, що брехню в попередніх мемуарах командирів радянських партизанських загонів викривали їхні колишні підлеглі. Шукачів правди оголошували наклепниками. З цього приводу він писав: «Колишній керівник Чернігівського партизанського загону “За Батьківщину” Іван Бовкун під час “хрущовської відлиги” видав мемуари “Солдати другого фронту”. У них багато чого не збігалося з тим, що написав Федоров у своїх спогадах. Бовкун розповів про справжніх організаторів підпілля в трьох районах Чернігівщини – Новобасанському, Бобровицькому і Згурівсько-

⁶ Старостин В. Ф. Партизанское движение на Черниговщине От солдата до генерала: Воспоминания о войне. Москва, 2008. Т. 10. С. 502–503. В. Ф. Старостин (20.07.1921) – колишній кулеметник БАО 5-ї армії Південно-Західного фронту, оточенець, в'язень німецьких таборів у Лубнах, Чернігові, Ніжині, розвідник з'єднання «За Батьківщину». Після війни – авіаконструктор.

му – й заперечив, що тут існував підпільний обком партії на чолі з Федоровим. Книжку Бовкуна заборонили, а його виключили з партії як “наклепника”. Партійному керівництву – і в Києві, і в Москві – був потрібен міф про “легендарних ватажків” партизанського руху в Україні. Тим більше, що під час війни першим секретарем ЦК КП(б)У був Микита Хрущов»⁷.

Криміналісти, що розслідували злочин, ставили питання: який був мотив у фігуранта справи й кому це вигідно. Розсудливому читачеві книги М. Жирохова також важливо знати, з якою метою він відродив призабутий з 1960-х рр. наклеп на І. Бовкуна. Яка «добра» людина порадила йому це зробити? Виявляється, за його словами у Facebook від 30 липня 2020 р., для збудження деяких горе-патріотів загиблого СРСР, які звинуватять його в паплюженні пам’яті героїв Великої Вітчизняної війни. Так він, вірогідно, намагається набути собі авторитет серед деяких огульних критиків партизанського руху в Україні. «А історія ну дуже цікава, – написав М. Жирохов, – і там є місце всьому – від майже 5 років проведених у внутрішній тюрмі на Лубяниці за розстріл своїх бойових побратимів в 1942 році до святкування вже в “декомунізованій” Україні в 2018 році 110-річчя від дня народження практично на державному рівні». Навіть і тут наявне перекручування факту, адже відзначення цієї дати відбулося у Ніжині на міському рівні.

Проживав Іван Михайлович Бовкун у Львові, де, між іншим, видали його книгу «Солдати другого фронту». Він похований на території музею-заповідника «Личаківський цвинтар», де покоїться прах інших Героїв Радянського Союзу. Якщо М. Жирохов вважає, що розвінчав ще один міф, то помиляється. Він не зумів опротестувати факт командування І. Бовкуном партизанським з’єднанням «За Батьківщину», звання Героя Радянського Союзу, а головне – довести, що саме І. Бовкун – убивця М. Стратілата. А книги І. Бовкуна стануть у пригоді наступним поколінням істориків.

Ці слова належать Олександрові Довженку: «У партизанських загонах був різний люд, в тому числі і нікчемний. Але вистачало там і справжніх героїв – людей з великої літери, які щиро виконували свою роботу, – знищували ворога, який прийшов на їх землю». Пам’ятаймо про це.

Дата подання: 5 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 7 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Студьонова, Л. Михайло Жирохов як феномен боротьби з «міфами», або Індикатор певних політичних настроїв (рецензія). *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 171–176. DOI: 10.5281/zenodo.5082843.

Цитування за стандартом APA

Studonova, L. Mykhailo Zhyrokhov yak fenomen borotby z «mifamy», abo Indykator pevnykh politychnykh nastroyiv (retsenziia) [Studonova, L. Mikhail Zhirokhov as a phenomenon of struggle against "myths", or the Indicator of certain political moods (review)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 171–176. DOI: 10.5281/zenodo.5082843.

⁷ Гінда В. «Немає гарантій, що він до складу Рівненського підпілля не введе Гітлера» *Країна*. 2011. № 43. С. 54–57: фото. URL: https://gazeta.ua/articles/history-journal/_nemaye-garantij-scho-vin-do-skladu-rivnenskogo-pidpillya-ne-vvede-gitlera/409245.

«СМОТЯЩИЙ» ЗА ІСТОРИКАМИ, АБО ПРАВО НА ПРАВДУ

DOI: 10.5281/zenodo.5079847

© С. Лаєвський, 2021. СС BY 4.0

Два роки нацистської окупації Чернігівщини – з кінця серпня 1941 до кінця вересня 1943 рр. – дуже короткий історичний період – був густо всіяний різними подіями. Ця сторінка нашої історії, мабуть, як жодна інша, і по сьогодні залишається доволі суперечливою, як іржею вкритою численними міфами, «фейками» з парадним фасадом та доволі непривабливими лаштунками. Особливо це стосується партизанського й підпільного руху. Попри багату мемуарну літературу другої половини ХХ ст., наукові розвідки та публікації кінця 1990-х – початку 2000-х рр., доступність архівних документів, що колись були заборонені для досліджень, важко уявити загальну картину того, що відбувалося насправді.

Дуже неохоче місцеві історики беруться за вивчення німецько-радянської війни: цей період радше висвітлюють, ніж досліджують, а партизанська тематика вже давно стала «токсичною», із якого боку на неї б не дивитися. Ось чому кожне нове дослідження – це певний крок через тенета у пошуках правди. Такі кроки Михайла Жирохова – історика, військового експерта, завідуючого філією Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського – схвально зустріли історики, музейники, представники різних інституцій та громадськість. Протягом 2020 – першої половини 2021 рр. вийшли з друку декілька книг, присвячених окремим діячам партизанського руху на Чернігівщині, окремому загону та підпільній організації. Не секрет, що Михайло Жирохов «пуповиною своєю» не пов'язаний із Чернігівщиною, і тому позбавлений різноманітних конфліктів інтересів. У притаманному для автора стилі, він звернувся до документів, з яких тільки-но були зняті гриф «СЕКРЕТНО» та різноманітні обмеження.

Другою із серії партизансько-підпільних видань є книга «Іван Бовкун: кризавий шлях народного месника». Із назви зрозуміло, що вона присвячена Івану Миколайовичу Бовкуну, командирі партизанського з'єднання «За Батьківщину», яке протягом 1942–1943 рр. діяло, головним чином, на території колишніх Носівського та Козелецького районів Чернігівської області, Герою Радянського Союзу, який протягом 1945–1950 рр. був засуджений і відбув покарання у внутрішній в'язниці МДБ на Луб'янці. Деяко нетипова як для командира партизанського з'єднання і Героя біографія. Він відбував ув'язнення за кримінальний злочин, вчинений під час війни, а саме: «зловживання своїм службовим становищем і незаконний розстріл радянських партизанів».

Автор, залучивши архівні документи, чимало з яких вперше вводяться у широкий обіг, достатньо критично опрацювавши мемуарну літературу, насамперед – дві книги І. Бовкуна «Солдати другого фронту» (1957) та «Подвиг под псевдонимом» (1978), публіцистику та наукові розвідки, відтворив події, де партизанський ватажок відіграв суттєву роль. Такий підхід дав можливість неупереджено охарактеризувати І. Бовкуна через його справи. Зрозуміло, що авторське бачення відрізняється від поглядів багатьох істориків і місцевих краєзнавців і зазвичай сприймається як особиста образа.

Така активність «невідомого» касті чернігівських краєзнавців дослідника привернула увагу Людмили Студьонової, яка у своїй дифамації «Михайло Жирохов як феномен боротьби з “міфами”, або індикатор деяких політичних настроїв» проїхалася, власне, не стільки книгою як науковим продуктом, скільки її автором як людиною. Не вдаючись до подібного стилю – переходу на особисте,

який аж ніяк не личить культурній і вихованій людині, що дописує в поважний науковий часопис, спробуємо зрештою розібратися, що ж спричинило таку реакцію краєзнавчині.

Л. Студьонова, спираючись на документи осередків Револуційної української партії та товариства «Просвіта» на Кубані, де народився герой книги, а головне на текст Ігоря Сердюкова – бухгалтера з України, опублікований на російському сайті warheroes, вважає І. Бовкуна українцем. Більше того, вона вводить дивний для Лівобережжя термін «українське партизанське середовище» як аргумент можливого спілкування І. Бовкуна українською мовою. Це не виглядає переконливим, з огляду на багатонаціональний склад радянських партизанських загонів та щоденники їхніх командирів, які велися ними виключно російською мовою із вкрапленням суржику. М. Жирохов, спираючись на анкетні дані І. Бовкуна, вважає його росіянином.

Л. Студьонова припускає, що капітан І. Бовкун міг потрапити в оточення разом із залишками 22-го механізованого корпусу «десь у Козелецькому районі». Проте сам І. Бовкун, і це наводить в книзі М. Жирохов, у протоколі допитів у 1946 р. та у своїх мемуарах стверджує інше. Місце останнього бою у складі 19-ї танкової дивізії, якою, до речі, командував уродженець Чернігівської області К. Семенченко, – містечко Олика на Волині. Там І. Бовкун у середині липня 1941 р. дістав поранення та загубився в лісі, після чого поневірявся хуторами, дістався Ямполья, звідки направився до Ніжина.

За твердженням Л. Студьонової: «М. Жирохов звинуватив І. Бовкуна у вбивстві Михайла Стратілата й кількох ні в чому не винних партизанів». На її думку, Стратілат «дивним чином розчинився». Натомість, М. Жирохов озвучив чотири версії зникнення Стратілата. Він їх проаналізував, залучивши документи Галузевого архіву СБУ, спогади оточенця В. Старостіна, дослідження О. Гогуна та В. Ємельянова. Автор висловив і власні припущення, що «цей випадок слід розглядати виключно на тлі протистоянь по лінії Бовкун – Стратілат» і зауважив про неможливість однозначної оцінки факту зникнення.

Л. Студьонова малює портрет партизанського ватажка, який був професійним військовим і якого насамперед дратували «відсутність дисципліни і бездіяльність» партизанів загону, до якого він потрапив, а потім цитує рядки «Щоденника» командира партизанського з'єднання М. Шукаєва, який 27 серпня 1943 р. записав, що І. Бовкун привласнив собі зброю, конче необхідну «шукаєвцям», які мали іти в рейд, і не виконав наказу члена військової ради Воронезького фронту М. Хрущова негайно повернути зброю. На відверте нехтування військовою дисципліною – одним зі стовпів військової справи – звертає увагу М. Жирохов, наводячи слова Стратілата: «Бовкун з перших же днів поставив себе так, що мовляв, я – кадровий командир, а тут секретарі райкомів будуть мною командувати», «Бовкун все время выказывал недовольство, проводил политику противоречия, недоверия», «Никому не подчиняюсь, никакого руководства я не понимаю».

Виправдовуючи вбивство Бабича й Брусиловця, за які й був засуджений І. Бовкун, Л. Студьонова підкреслює, що «за такі вчинки не був засуджений жоден партизанський ватажок». Підсилене «слушною думкою» Ф. Достоевського про «артистичну жорстокість людини» та описами вбивств із щоденників М. Подуренка й Г. Балицького, у авторки це вбивство виглядає наче природно, «особливо під час війни». Вона пише: «Війна відкриває всі шлюзи для пролиття чужої крові, навіть серед своїх, досить перейти межу». Іван Бовкун цю межу перетнув. Саме на це постійно і звертає увагу М. Жирохов у своїй книзі.

У військовій справі для розпізнання противника використовують різноманітні методи, які, зрештою, зводять до системи «свій–чужий». Михайло Жирохов як професійний історик та визнаний військовий експерт безперечно є своїм. Ця нелегка і для когось невдячна справа, за яку він узявся, – дослідження через історію окремих партизанських загонів та їхніх командирів історії партизанського руху на Чернігівщині – насправді актуальна та потрібна. Не тільки й не стільки науковцям та краєзнавцям, скільки громадянськості, мешканцям сіл, селищ і

містечок, які протягом 1941–1943 рр. стали безпосередніми учасниками швидше за все трагічних, аніж героїчних подій партизанської війни. У ній було місце всякому, у тому числі й такому, про що намагалися й намагаються мовчати, а інколи «затикати рота». Проте, правді нікуди діватися, вона проросте. І право на цю правду має кожний.

Дата подання: 10 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Лаєвський, С. «Смотрящий» за істориками, або право на правду (рецензія). *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 177–179. DOI: 10.5281/zenodo.5079847.

Цитування за стандартом APA

Laievskiy, S. «Smotriashchyi» za istorykamy, abo pravo na pravdu (retsenziia) ["Overseer" at historians, or the right to the truth (review)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 177–179. DOI: 10.5281/zenodo.5079847.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Науковий журнал

Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко.

Коректор В. В. Шуміло.

Підписано до друку 20.07.2021 р. Формат 70x108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,

a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.

Їм. друк. арк.10,22. Обл.-вид. арк.14,99. Тираж 100 прим. Зам. 003.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.

Тел. (0462) 609-946, 063-2558821, 097-7523316

E-mail: veraizhizn@gmail.com